

12 **КИЇВ • 1969**

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- **Ленінська програма утвердження і зміцнення Радянської влади**
- **Ленінський план соціалістичної індустріалізації і співробітництво радянських народів**
- **Праця В. І. Леніна «Розвиток капіталізму в Росії» — теоретична основа досліджень з історії України періоду капіталізму**
- **Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій та історична наука**
- **Основні етапи розвитку ранньофеодальної державності у східних і західних слов'ян**
- **Заселення Таврійської губернії у XVIII—XIX ст.**

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. К 100-летию со дня рождения В. И. Ленина. А. Т. Юрченко. Ленинская программа утверждения и укрепления Советской власти на Украине. И. И. Коломийченко. Ленинский план социалистической индустриализации и сотрудничество советских народов в ходе его осуществления. В. Г. Сарбей. Труд В. И. Ленина «Развитие капитализма в России» — теоретическая основа исследований по истории Украины периода капитализма. Ж. И. Исаенко. Международное совещание коммунистических и рабочих партий и историческая наука. В. Д. Королюк. Основные этапы развития раннефеодальной государственности в восточных и западных славян. Сообщения. П. П. Панченко, В. А. Гайворонюк. Пограничные связи трудящихся УССР и зарубежных социалистических стран (1956—1969 гг.) А. П. Кондратюк. Воспитательная работа большевиков среди молодежи накануне Октября. Н. Н. Лешенко. Выступления государственных крестьян против кабальных собственнических записей. Г. Я. Сергиенко. Деятельность «Союза польского народа» на Украине (1835—1839 гг.). В. М. Кабузан. Заселение Таврической губернии во второй половине XVIII — первой половине XIX ст. Заметки. Возвращаясь к напечатанному. Выводы из научных исследований. В помощь преподавателю истории. Охрана и использование памятников истории и культуры. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация. Алфавитный указатель материалов, напечатанных в журнале в 1969 г.

CONTENTS

Articles. On a Centenary from V. I. Lenin's Birthday. O. T. Yurchenko. The Lenin Program of the Consolidation and Strengthening of the Soviet Power in the Ukraine. I. I. Kolomyichenko. The Lenin Plan of Socialist Industrialization and Cooperation of Soviet Peoples in the Course of Its Realization. V. G. Sarbey. V. I. Lenin's Work "Development of Capitalism in Russia" — a Theoretical Basis for the Investigations on the History of the Ukraine during Capitalism. Zh. I. Isayenko. International Conference of the Communist and Working Parties and Historical Science. V. D. Koroluk. Main Stages of the Development of Early Feudal Statehood in the Eastern and Western Slavs. Communications. P. P. Panchenko, V. A. Gaiworonyuk. Frontier Relations between the Working People of the Ukrainian SSR and Foreign Socialist Countries (1956—1969). A. P. Kondratyuk. Educational Work of Bolsheviks among the Youth before the October. N. N. Leshchenko. Revolutionary Actions of the Peasants against the Fettering Proprietary Recordings. G. Ya. Sergienko. Activities of the "Unity of Polish People" in the Ukraine (1835—1839). V. M. Kabuzan. Peopling of Tavria Province during the Second Half of XVIII — First Half of XIX Century. Notes. Returning to Already Published. Conclusions from Scientific Researches. Aid to the Teacher of History. Protection and Use of History and Culture Monuments. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News and Information. Alphabetical Index of Materials. Printed in the Journal in 1969.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 12 (105)

ГРУДЕНЬ

1969

РІК ВИДАННЯ
ТРИНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

Назустріч 100-річчю від дня народження В. І. Леніна

- О. Т. Юрченко — Ленінська програма утвердження і зміцнення Радянської
влади на Україні 3
- І. І. Коломійченко — Ленінський план соціалістичної індустріалізації і спів-
робітництво радянських народів у ході його здійснення 13
- В. Г. Сарбей — Праця В. І. Леніна «Розвиток капіталізму в Росії» — теоретична
основа досліджень з історії України періоду капіталізму 22

* * *

- Ж. І. Ісаєнко — Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій та істо-
рична наука 31
- В. Д. Корольок (Москва) — Основні етапи розвитку ранньофеодальної держав-
ності у східних і західних слов'ян 40

ПОВІДОМЛЕННЯ

- П. П. Панченко (Львів), В. О. Гайворонюк (Львів) — Прикордонні зв'язки
трудящих УРСР і зарубіжних соціалістичних країн (1956—1969 рр.) 50
- О. П. Кондратюк — Виховна робота більшовиків серед молоді напередодні
Жовтня 58
- М. Н. Лещенко — Виступи державних селян України проти кабальних власниць-
ких записів 66
- Г. Я. Сергієнко — Діяльність «Союзу польського народу» на Україні (1835—
1839 рр.) 75
- В. М. Кабузан (Москва) — Заселення і освоєння Таврійської губернії у другій
половині XVIII — першій половині XIX ст. 85

ЗАМІТКИ

- О. С. Лисенко — Дніпровська військова флотилія в боях проти денікінців . . 91
- В. Г. Любченко (Кам'янець-Подільський) — З історії культурного співробітни-
цтва України і Чехословаччини (1956—1969 рр.) 95
- В. М. Зайцев, Н. Б. Розенберг — Суецький канал — національне надбання
єгиптян 100

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

- А. В. Санцевич — Про роботу історіографа (Кілька зауважень до статті
К. Д. Петряєва) 103

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

- А. О. Молодцова — Діяльність партійних організацій України по інтернаціо-
нальному вихованню трудящих у 1918—1920 рр. 107
- К. І. Гурницький (Ужгород) — А. Ю. Кримський — історик 108

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА», КИЇВ

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- М. М. Меженін (Луганськ), В. А. Замелан (Луганськ) — Ідейно-виховна робота з студентами у позанавчальний час 112

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

- А. М. Аббасов (Миргород) — Основні етапи розвитку вітчизняного краєзнавства 115

НАШ КАЛЕНДАР

- В. М. Кулаковський — До 375-річчя селянсько-козацького повстання під керівництвом Северина Наливайка 122
О. Д. Уманець — До 125-річчя від дня народження Є. Й. Заславського . . . 126

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- Д. С. Наливайко (Ніжин) — Західноєвропейські історико-літературні джерела про визвольну війну українського народу 1648—1654 рр. 128

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- В. А. Чирко, В. П. Хижняк — Т. О. Бондар. Комуністична партія України в період іноземної інтервенції та громадянської війни 133
М. З. Данилюк, М. І. Панчук — М. О. Буцько, М. І. Лавринович. Відродження колгоспного села 134
М. М. Лисенко — Б. Е. Сыроечковский. Из истории движения декабристов . . 135
І. М. Кулінич, Б. І. Лукач — Л. Н. Нежинский. Очерк истории Народной Венгрии. 1948—1962 136
Н. В. Комаренко, О. В. Молодчиков — Видання Академії наук УРСР (1919—1967 рр.) 137
П. М. Калениченко — В. Замлинський. Шлях чорної зради 139

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- К. Ф. Міщенко — Сесія, присвячена 25-річчю визволення України від німецько-фашистських загарбників 141
В. Л. (Полтава), С. О. Міщенко (Ужгород) — Історики вузів України до ленінського ювілею 142
Ф. М. Шабдо — 3 нагоди 20-річчя НДР 144
О. П. Кріль (Львів) — До 30-річчя возз'єднання західноукраїнських земель . . 145
Я. М. (Івано-Франківськ) — Перша Прикарпатська історико-краєзнавча наукова конференція 146

* * *

- Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 1969 р. 147

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, І. П. Кожукало (заст. головного редактора), І. І. Коломійченко, І. В. Лупандін (відповідальний секретар), А. В. Санцевич (заст. головного редактора), В. А. Чирко, А. М. Шлепаков, А. Д. Ярошенко.

Адреса редакції: Київ, І, Кірова, 4, телефон: 29-71-31.

Украинский исторический журнал, № 12, 1969

Выходит ежемесячно
(На украинском языке)

Художній редактор А. Д. Греля.

Технічний редактор Т. Р. Спекторова.

Коректор Є. І. Кочубей.

БФ 06026. Здано до складання 27.XI 1969 р. Підписано до друку 12.XII 1969 р. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10. Умовн. друк. аркушів 14,0. Обліково-видавн. аркушів 16,33. Тираж 10612. Зам. К-198.

Київська обласна друкарня, вул. Леніна, 19.

Статті

НАЗУСТРІЧ 100-РІЧЧЮ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ В. І. ЛЕНІНА

О. Т. ЮРЧЕНКО

ЛЕНІНСЬКА ПРОГРАМА УТВЕРДЖЕННЯ І ЗМІЦНЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА УКРАЇНІ

Все, що зв'язане з життям і революційною діяльністю В. І. Леніна, народи Радянського Союзу свято зберігають в своїй пам'яті. З величезною вдячністю і любов'ю вони шанують творця безсмертного, всепермагаючого вчення — лєнінізму, раз-у-раз звертаються до невичерпної скарбниці лєнінської теоретичної спадщини для успішного розв'язання суспільно-політичних завдань сучасності. Лєнінізм — вічно живе джерело революційної думки, революційної дії, революційної мужності.

В листопаді — грудні 1969 р. минає півстоліття з часу появи визначних лєнінських творів, які відіграли величезну історичну роль в утвердженні і зміцненні Радянської влади на Україні.

Це було в кінці грізного 1919 р., коли спільними зусиллями, під керівництвом ЦК РКП(б) і Радянського уряду, очолюваних Лєніним, трудящі Радянської країни добилися перелому в ході жорстокої боротьби проти навали білогвардійських полчищ. Підтримані, оснащені і озброєні імперіалістами Англії, Франції і Америки, вони оточили молоду Радянську державу з півночі і півдня, із заходу і сходу. «Радянська республіка обложена ворогом»¹, — писав В. І. Лєнін на початку липня 1919 р.

А на осінь того ж року Радянська країна переможно виходила з цього найкритичнішого, за визначенням Лєніна, моменту соціалістичної революції². Розгромивши основні сили Колчака і Юденича, Червона Армія наприкінці жовтня — на початок листопада перейшла в контрнаступ проти основної сили міжнародного імперіалізму — денікінщини, поклавши початок повного розгрому її.

Ще точилися запеклі бої з денікінськими бандами, тільки щойно були звільнені перші українські міста і села, а Лєнін з властивою йому

¹ В. І. Лєнін. Твори, т. 29, стор. 389.

² Див. В. І. Лєнін. Твори, т. 29, стор. 388.

кипучою енергією невтомно працював над питаннями відновлення й зміцнення Радянської влади на Україні. 21 листопада Політбюро ЦК партії розглянуло і схвалило ленінський «Проект резолюції ЦК РКП(б) про Радянську владу на Україні». З ініціативи Володимира Ілліча питання про Радянську владу на Україні обговорювалось VIII Всеросійською конференцією РКП(б), на якій 3 грудня він деічі виступав з яскравими промовами з цього питання. Конференція одностайно схвалила ленінську резолюцію ЦК партії «Про Радянську владу на Україні». 28 грудня В. І. Ленін написав «Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікінім».

Ці документи — яскраве свідчення про величезну увагу Леніна до України, її трудящих мас, про його піклування про їх життєві інтереси. В ленінських документах зроблено глибокий аналіз становища на Україні, узагальнено весь попередній досвід боротьби за утвердження і будівництво Радянської України. На основі цього аналізу і узагальнення визначена науково-обґрунтована політика партії щодо відновлення і зміцнення Радянської влади на Україні, вказані основні завдання партії і трудящих республіки в цій великій справі.

Дві взаємопов'язані головні проблеми висунув і обґрунтував В. І. Ленін. Першу з них становили питання, зв'язані із здійсненням національної політики, а другу — питання земельної і продовольчої політики, тобто політики щодо основних мас українського селянства.

Велика Жовтнева соціалістична революція, поваливши владу поміщиків і буржуазії, покінчила з національним гнобленням і нерівноправністю народів у нашій країні. Комуністична партія, ставши правлячою, з перших днів революції під керівництвом Леніна на ділі здійснила вимоги своєї програми з національного питання, надавши народам можливість самим вирішувати свою долю. Партія здійснила права народів на самовизначення і утворення національної держави на основі Радянської влади як влади робітників і селян.

Однак сили старого світу — буржуазія, поміщики та їх прихвосні з табору дрібнобуржуазних націоналістичних партій — в своїй боротьбі проти Радянської влади вдавалися до підступної політики обману відсталих, політично недосвідчених людей. Одним з ганебних засобів цієї політики була гра на національних почуттях і заботах селянських мас України. Використовуючи почуття обурення і недовір'я до царизму, поміщиків, великодержавної російської буржуазії, викликані у неросійських народів тривалим пануванням царизму і експлуаторських класів та їх політикою національного гноблення, українські буржуазні націоналісти намагались затьмарити свідомість селянських мас ідеологією націоналізму, розпалити ворожнечу між українським і російським народами, посварити їх, порушити їх єдність та історичну дружбу. Така підступна політика буржуазних націоналістів здійснювалась ними для приховування своїх буржуазно-реставраторських цілей, для ослаблення єдиного фронту робітників і селян радянських республік у боротьбі проти об'єднаних сил внутрішньої і зовнішньої контрреволюції. Це надавало національному питанню в період 1917—1920 рр. особливої політичної гостроти. Саме тому В. І. Ленін писав, що крім загальних завдань щодо повного звільнення робітників і селян від всілякого гноблення, які однаково стояли перед російськими і українськими трудящими масами, «є особливі завдання Радянської влади на Україні» і що одним з таких завдань, яке заслуговує на надзвичайну увагу, «це — питання національне...»³

³ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 263.

Розробляючи національну політику Комуністичної партії і Радянської влади, В. І. Ленін вимагав, щоб комуністи в усій своїй діяльності в галузі національного питання виявляли найбільший такт і розуміння психології мас, які дуже необхідні в національних відносинах. Він вказував, що в таких питаннях як національне, для більшості непролетарських мас властиві і природні хитання і що справжні інтернаціоналісти до цих хитань повинні ставитися з найбільшою обережністю і терпимістю, повинні дати самим непролетарським трудящим масам зжити ці хитання на власному досвіді⁴. Відзначаючи, що цей досвід дістався українським селянам надзвичайно важко, що під час німецької окупації в 1918 р. вони пережили нечувані бідування і жертви, Ленін підкреслював: «Але все-таки вони ще не знають, як треба завоювати свою організованість, свою незалежність і державну самостійність»⁵.

Звідси випливало завдання: правильною національною політикою сприяти тому, щоб трудове селянство України на власному досвіді остаточно переконалося в тому, що завоювати свободу, незалежність і державну самостійність можна лише в тісному братерському союзі з робітниками і селянами всієї країни, всіх радянських республік, в їх спільній боротьбі проти об'єднаних сил внутрішньої буржуазно-поміщицької контрреволюції і міжнародного імперіалізму, під керівництвом пролетаріату і його авангарду — Комуністичної партії, під прапором Радянської влади.

І ленінська програма дій в галузі відновлення і зміцнення Радянської влади на Україні, яка звільнялась від тимчасового панування буржуазно-поміщицької і петлюрівсько-націоналістичної контрреволюції, переслідувала саме цю мету. «Ми хочемо,— писав Ленін,— *добровільного* союзу націй,— такого союзу, який не допускав би ніякого насильства однієї нації над одною,— такого союзу, який ґрунтувався б на цілковитому довір'ї, на ясному усвідомленні братерської єдності, на цілком добровільній згоді»⁶. Разом з тим Володимир Ілліч попереджав, що такий союз не можна здійснити одразу, що до нього треба доробитися з найбільшим терпінням і обережністю, щоб не пошкодити справі, щоб не викликати недовір'я, щоб дати зжити недовір'я, залишене віками гноблення поміщиків і капіталістів. Ленін вважав, що «подолання національної ворожнечі і недовір'я — запорука перемоги»⁷.

Одним із важливих аспектів українського національного питання було питання про державну самостійність України. Буржуазні націоналісти, намагаючись підірвати довір'я непролетарських трудових мас України до політики Комуністичної партії і Радянської влади, до братнього російського народу, ширили брехливі звинувачення, ніби комуністи не визнають самостійності України. Викриваючи цю націоналістичну брехню, ЦК партії в ленінській резолюції «Про Радянську владу на Україні» заявляв, що «ЦК РКП, неухильно проводячи принцип самовизначення націй, вважає необхідним ще раз підтвердити, що РКП стоїть неухильно на точці зору визнання самостійності УСРР»⁸. «Вважаючи безспірною для кожного комуніста і для кожного свідомого робітника необхідність найтіснішого союзу для всіх радянських республік в їх боротьбі з грізними силами всесвітнього імперіалізму,— говорилося далі в резолюції,— РКП стоїть на тій позиції, що визначення форм

⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 244.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 410.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 264.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 22.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 141.

цього союзу буде остаточно вирішене самими українськими робітниками і трудящими селянами»⁹.

В. І. Ленін вів рішучу і принципову боротьбу проти буржуазних націоналістів, викриваючи їх як прислужників імперіалістичної буржуазії, як ворогів свободи і незалежності України. Разом з тим він виступав проти проявів опортунізму в національному питанні в рядах більшовиків, даючи рішучу відсіч як проявам великодержавного шовінізму і нігілістичного ставлення до національного питання, так і ухилам в бік місцевого націоналізму, що вели до розпорошення революційних сил пролетаріату і трудового селянства в їх боротьбі проти імперіалізму.

Ленін вчив, що, розв'язуючи національне питання, треба виходити з корінних інтересів трудящих мас, з точки зору успіхів їх боротьби за повне визволення від гніту капіталу. Він вказував: чи буде Україна самостійною радянською державою чи ні, більшовики з цього не роблять предмета розходження і роз'єднання, не бачать в цьому ніяких перешкод дружній пролетарській роботі. «Була б єдність у боротьбі проти гніту капіталу, за диктатуру пролетаріату...»¹⁰, — писав Ленін, підкреслюючи, що саме в цих питаннях комуністи і велокоруські, і українські, і якої завгодно іншої нації повинні бути непомітливими й непримиримими до угодовства з буржуазією, до роздроблення сил робітників і селян.

Ленін нагадував комуністам про необхідність враховувати, що капіталізм поділив нації на гноблячі, великодержавні і пригноблені, нерівноправні. З цього випливала необхідність додержуватися двосторонньої тактики в питанні про державну самостійність України. «Якщо великоруський комуніст, — писав Ленін, — наполягає на злитті України з Росією, його легко запідозрять українці в тому, що він захищає таку політику не з міркувань єдності пролетарів у боротьбі з капіталом, а через передсуди старого великоруського націоналізму, імперіалізму. Таке недовір'я природне, до певної міри неминує і законне, бо віками великоси вбирали в себе, під гнітом поміщиків і капіталістів, ганебні і погані передсуду великоруського шовінізму.

Якщо український комуніст наполягає на безумовній державній незалежності України, його можна запідозрити в тому, що він захищає, таку політику не з точки зору тимчасових інтересів українських робітників і селян в їх боротьбі проти гніту капіталу, а в силу дрібнобуржуазних, дрібнохазяйських національних передсудів»¹¹.

Найкращий засіб для того, щоб подолати таке недовір'я і завоювати взаємне довір'я, зазначав Ленін, є спільна робота і боротьба за диктатуру пролетаріату і Радянську владу проти поміщиків і капіталістів усіх країн, проти їх спроб відновити своє всевладдя. Тільки в такий спосіб можна було зміцнити найтісніший союз трудящих України і Росії, союз, який мав вирішальне значення в цій боротьбі. «Які б не були кордони України і Росії, які б не були форми їх державних взаємовідносин, це не так важливо, — писав Ленін, — в цьому можна і треба йти на поступки, в цьому можна перепробувати і те, і друге, і третє, — від цього справа робітників і селян, справа перемоги над капіталізмом не загине.

А от коли ми не зуміємо зберегти найтіснішого союзу між собою, союзу проти Денікіна, союзу проти капіталістів і куркулів наших країн і всіх країн, тоді справа праці напевно загине на довгі роки в тому

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 143.

¹⁰ Там же, стор. 265.

¹¹ Там же, стор. 265—266.

розумінні, що і Радянську Україну і Радянську Росію тоді зможуть задавити і задушити капіталісти»¹².

В тривалій і важкій боротьбі проти буржуазії та її найманців з табору дрібнобуржуазних угодовських партій, вказував Ленін, великоруські і українські робітники і всі трудящі повинні йти найтіснішим союзом. «Хто порушує єдність і найтісніший союз великоруських і українських робітників і селян,— підкреслював він,— той допомагає Колчакам, Денікіним, капіталістам-хижакам усіх країн»¹³.

В. І. Ленін використовував будь-яку нагоду, будь-яку можливість для зміцнення зв'язків, єдності і дружби двох братніх народів. Коли на VII Всеросійському з'їзді Рад, який відбувся на початку грудня 1919 р., виникло питання, чи обирати до складу Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету представників від Київської губернії, яка на той час була майже повністю визволена від денікінців і петлюрівців, Володимир Ілліч у записці президії з'їзду писав: «На мій погляд, треба обрати і від Київської губернії. Коли буде Всеукраїнський ЦВК (його ще немає), тоді підуть. Чому не бути у нас, поки немає Укрцвику?»¹⁴.

Виходячи з попереднього досвіду державного будівництва на Україні і з метою застерегти від помилок і недоліків в роботі партійних і радянських організацій по здійсненню національної політики партії, в ленінській резолюції «Про Радянську владу на Україні» давались чіткі вказівки про необхідність поставитись з особливою увагою до розвитку національної мови і культури українського народу. «Зважаючи на те,— писав Ілліч,— що українська культура (мова, школа і т. д.) на протязі століть придушувалась російським царизмом і експлуаторськими класами, ЦК РКП ставить в обов'язок всім членам партії всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови і культури... Члени РКП на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас вчитися і говорити в усіх радянських установах рідною мовою, всіляко протидіючи русифікаторським спробам відтіснити українську мову на другий план, перетворюючи її в знаряддя комуністичної освіти трудових мас»¹⁵.

Від партійних працівників, яких ЦК партії посилав в ті дні на Україну для допомоги у відновленні Радянської влади, Ленін вимагав, щоб вони були уважними і чутливими до національних почуттів українських трудящих мас. Робітниця петроградського заводу «Прометей» А. І. Круглова, яка відправлялася з групою комуністів на Україну, розповідає, що в розмові з нею Володимир Ілліч «особливу увагу звертав на те, щоб ми не ображали національної гордості українців»¹⁶.

В. І. Ленін закликав комуністів Росії і України терпеливою, наполегливою і упертою спільною роботою подолати націоналістичні підступи всякої буржуазії, націоналістичні передсуди всякого роду і «показати трудящим усього світу приклад дійсно міцного союзу робітників і селян різних націй у боротьбі за Радянську владу, за знищення гніту поміщиків і капіталістів, за всесвітню Федеративну Радянську Республіку»¹⁷.

Неухильне здійснення ленінської національної політики, ленінських заповітів привело до небаченого розквіту і зближення націй в СРСР, в тому числі української і російської, показуючи всьому світу зразок повного розв'язання національного питання — однієї з найскладніших

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 267.

¹³ Там же, стор. 266.

¹⁴ Ленинский сборник XXIV, стор. 201.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 141.

¹⁶ Рабочие и крестьяне России о Ленине. Воспоминания, М., 1958, стор. 37.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 268.

соціальних проблем людства. Створення і розквіт Української Радянської Соціалістичної Республіки, як вільного і рівноправного члена великої сім'ї братерських народів могутнього Радянського Союзу, є живим втіленням безсмертних ленінських ідей і заповітів. На Заході ще й досі націоналістичні прислужники імперіалістичної буржуазії, ідеологи і пропагандисти антикомунізму поширюють злісні вигадки про нібито державну залежність, несаможиттєвість чи навіть колоніальне становище Радянської України. В зв'язку з цим пригадуються чудові слова, які сказав багато років тому відомий датський письменник Мартін Андерсен-Нексе. В своїй статті «Думки про Україну» він писав: «Україна становить невід'ємну частину Великого Радянського Союзу і, в рамках цієї щасливої співдружності народів, Україна вільніша і самостійніша будь-якої буржуазно-демократичної країни»¹⁸.

В тісному, нерозривному зв'язку з питанням про національну політику, в ленінській програмі відновлення і зміцнення Радянської влади на Україні знаходиться питання про земельну і продовольчу політику.

Ленінізм вчить, що переміщений пролетаріат не може вдержати владу без підтримки його трудящими міста і села. В умовах Росії, яка була однією з найбільш дрібнобуржуазних селянських країн, боротьба за селянство набирала особливої гостроти. Економічне становище середнього селянина, його двоїста природа: з одного боку — трудівник, з другого — власник, що не експлуатує чужої праці, — були джерелом постійних коливань середняка між двома основними силами, що боролися на політичній арені, — пролетаріатом і буржуазією.

Україна в порівнянні з центральною Росією була ще в більшій мірі селянською, дрібнобуржуазною країною. Тут виник цілий конгломерат дрібнобуржуазних партій різного політичного і національного забарвлення, які прикривали свої дрібнобуржуазні «ідеали» соціалістичними висівками, революційною фразою, але всією своєю діяльністю відбивали нестійкість, хитання і забобони дрібнобуржуазних мас.

Відмітною рисою основних дрібнобуржуазних партій, що діяли на Україні, було те, що свою дрібнобуржуазну суть, свій меншовизм і своє есерівство вони маскували національним прапором «самостійної України», під прикриттям якого на Україні і в 1918, і в 1919 роках утверджувалася влада поміщиків, буржуазії, іноземних імперіалістів.

В цих умовах проблема завоювання на бік пролетаріату дрібнобуржуазної демократії і, насамперед, середняцької маси українського селянства, ставала одним з найважливіших завдань Радянської влади. Підкреслюючи складність і тривалість цього процесу, В. І. Ленін писав у жовтні 1919 р.: «Ми тільки за два роки завоювали остаточно співчуття і підтримку величезної більшості робітників і трудящих селян Великої Росії, включаючи Урал і Сибір, але не закінчили ще завоювання співчуття і підтримки більшості трудящих селян (на відміну від селян-експлуататорів) України»¹⁹.

На кінець 1919 р. в українському селі створилося дуже своєрідне і складне становище. Громадянська війна і боротьба проти іноземних інтервентів загальмували розгортання соціалістичних перетворень, які розпочалися в перший період Радянської влади — з кінця 1917 до весни 1918 року. Цей процес перервала тимчасова окупація України військами німецьких імперіалістів, які встановили буржуазно-поміщицький режим гетьманщини. Визволена на початок 1919 р. від німецьких окупантів, а потім від імперіалістів Антанти, що прийшли їм на зміну, і їх союзни-

¹⁸ «Правда України», 13 січня 1945 р.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 41

ка — петлюрівської контрреволюції, Україна влітку була загарбана білогвардійськими арміями Денікіна, який відновив буржуазно-поміщицький лад.

Панування білогвардійців та петлюрівців створило перелом у настроях трудового селянства, викликало зростання симпатій і довір'я його до Радянської влади, до політики Комуністичної партії. Життя підтверджувало передбачення Леніна, який говорив на початку вересня 1919 р.: «Ми знаємо, що після хазайнування Денікіна на Україні українські робітники і селяни вийдуть зміцнілими і вже не на словах, а на ділі захищатимуть владу робітників і селян...»²⁰

Завдання полягало в тому, щоб закріпити цей перелом, щоб в нових умовах не повторити помилок, які були допущені навесні 1919 р. у ставленні до селянства України і які проявилися у лівацькому захопленні створенням радгоспів і нехтуванні земельною потребою селян, та у порушенні принципу добровільності при об'єднанні селян у сільськогосподарські комуні. Відмічаючи важливість правильної політики щодо українського селянства, Г. К. Орджонікідзе, який особисто спостерігав настрої селян під час звільнення України від денікінців, писав В. І. Леніну: «Тут, на моє глибоке переконання, політика тягання його (тобто українського селянина.— *О. Ю.*) в комуну — безглузда і згубна. Що б то не стало ми повинні знайти на цей раз з українським мужиком спільну мову... Ми всі, дорогий Ілліч, на всі пекучі питання чекаємо відповіді»²¹.

В. І. Ленін відповів на ці складні питання в написаній ним резолюції ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні», у виступах на VIII Всеросійській конференції РКП(б) і в «Листі до робітників і селян України з приводу перемог над Денікініми». В цих ленінських документах була накреслена конкретна програма дій, розрахована на задоволення життєвих потреб і інтересів трудового селянства України, на завоювання його довір'я до Радянської влади. «Беручи до уваги, що на Україні, в ще більшій мірі, ніж в Росії, переважною масою населення є селянство,— писав Ілліч,— завданням Радянської влади на Україні є завоювання довір'я до себе з боку не тільки селянської бідноти, але й широких верств середнього селянства, яке своїми справжніми інтересами якнайтісніше зв'язане з Радянською владою»²².

Для здійснення цього резолюція «Про Радянську владу на Україні» вимагала від партійних і радянських організацій на Україні, щоб вони, проводячи земельну і продовольчу політику, особливо враховували інтереси бідного і середнього селянства. Всім партійним і радянським працівникам ставилося в обов'язок «якнайширше залучення бідного і середнього селянства до справи управління...»²³.

Одним з найголовніших завдань політики в селянському питанні на Україні Ленін вважав здійснення правильної земельної політики, яка, підкреслював він,— «має проводитися з особливою увагою до інтересів земельного господарства бідного і середнього селянства»²⁴. Завданням земельної політики на Україні, зазначав Володимир Ілліч, насамперед, мала бути «повна ліквідація відновлюваного Денікініми поміщицького землеволодіння з передачею поміщицьких земель безземельним і малоземельним»²⁵.

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 5.

²¹ Г. К. Орджонікідзе. Статті і промови 1910—1926 рр., т. I, К., 1957, стор. 102—103.

²² В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 142.

²³ Там же.

²⁴ Там же, стор. 143.

²⁵ Там же.

Вся історія визвольної боротьби українських трудових мас наочно довела, що для українського селянства прагнення до свободи визначалося не тільки і не стільки боротьбою за державну самостійність України і аж ніяк не бажанням відокремитися від російського народу тільки тому, що він руський, як це зображали українські націоналісти, а, головним чином, боротьбою за Україну, звільнену від панування поміщиків і капіталістів — як російських, так і місцевих українських, боротьбою за землю. Вже перший український селянський з'їзд, скликаний Центральною радою у травні 1917 р., показав виключну байдужість селян до таких питань, як питання про автономію чи державну самостійність України. Коли після довгих і гучних ультра-націоналістичних виступів українських «самостійників» це питання було поставлено на голосування, то за проголошення самостійності України було подано всього 19 голосів, а переважна більшість з'їзду (на ньому було близько 2 тис. делегатів) утрималась від голосування. Селянських делегатів найбільш цікавили питання соціальні: скільки ще буде відкладатися вирішення питання про землю і доки в Центральній раді засідатимуть поміщики і капіталісти²⁶.

Боротьба за землю, боротьба за повне визволення від усякого поміщицького гніту визначали головні прагнення трудового селянства України. Йдучи назустріч цим прагненням, керуючись вказівками В. І. Леніна, Комуністична партія (більшовиків) України і Всеукраїнським розробили Закон про землю. «Двічі з приводу цього закону ми їздили до В. І. Леніна...» — писав згодом в своїх спогадах Г. І. Петровський²⁷. В Законі проголошувались основи земельної політики Радянської влади — ліквідація поміщицького землеволодіння і передача всіх земель нетрудового користування в руки безземельного і малоземельного селянства. За цим законом понад 15 мільйонів десятин колишніх поміщицьких земель було передано в користування трудового селянства України. Ленінська земельна політика на Україні відіграла величезну роль у зміцненні союзу робітничого класу і селянства — цієї основи основ Радянської влади, «найчудеснішої в світі сили»²⁸.

Важливе значення для цього мали також вказівки Леніна про те, щоб будівництво радгоспів здійснювалося «тільки в строго обмежених кількості і розмірах, строго враховуючи в кожному випадку інтереси колишнього селянства» та щоб об'єднання селян в комуні, артіль тощо суворо проводилося відповідно до політики партії, «яка не допускає в цьому відношенні ніякого примусу, полишаючи це виключно на вільне вирішення самих селян...»²⁹.

Питанню про встановлення правильних відносин сільськогосподарчих комун і радгоспів до навколишнього селянства В. І. Ленін приділив багато уваги у виступах на VIII Всеросійській партійній конференції. «Відносини комун і радянських господарств, — говорив Володимир Ілліч, — до колишнього селянства — це одно з найболючіших питань всієї нашої політики. Воно буде таким ще більше на Україні...»³⁰. На ґрунті неправильного ставлення до селян з боку комун і радгоспів, зазначав Ленін, — «у нас часто псуються відносини з селянами, а на Україні можуть бути вдруге зіпсовані, якщо ми не зуміємо провести своєї політичної лінії в життя»³¹. Він вказував на необхідність поставити

²⁶ 1917 год на Киевщине. Хроника событий, Госиздат Украины, 1928, стор. 96—97.

²⁷ Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції, К., 1957, стор. 43.

²⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 89.

²⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 143.

³⁰ Там же, стор. 167.

³¹ Там же, стор. 166.

справу так, щоб з боку комун і радгоспів подавалася реальна допомога навколишнім селянам, які «будуть раді допомозі навіть маленькій»³².

Разом з тим Володимир Ілліч висунув, як важливе завдання, необхідність «викрити перед українським селянством контрреволюційну демагогію...»³³ буржуазних і дрібнобуржуазних націоналістичних елементів, які брехливою пропагандою сіяли в селянських масах недовіря до політики Комуністичної партії і Радянської влади. Ленінська резолюція «Про Радянську владу на Україні» вимагала вжити заходів до того, щоб не допускати наводнення радянських установ елементами українського міського міщанства, далекого від розуміння умов побуту широких селянських мас, добиваючись «встановлення справжньої влади трудящих...»³⁴.

Ленінська програма дій щодо відновлення і зміцнення Радянської влади на Україні була величезною допомогою українській партійній організації у здійсненні великих і складних завдань, які повстали перед нею. На зборах і конференціях комуністи України, схвалюючи ленінську політику щодо Радянської влади на Україні, приймали конкретні рішення, спрямовані на практичне здійснення розробленої Леніним політичної лінії партії. Так, загальні збори комуністів м. Чернігова, що відбулися 22 грудня 1919 р., ухвалили постанову, в якій говорилося: «Резолюція ЦК РКП з питання про Радянську владу на Україні вказує правильний шлях розв'язання основних питань будівництва Радянської влади на Україні»³⁵. Збори ухвалили «подесятити роботу комуністів партійної організації по комуністичному будівництву», поставивши в обов'язок всім членам партії «неухильно керуватись прийнятими рішеннями, суворо і послідовно проводити їх в життя»³⁶.

З метою найширшої пропаганди ленінської політики партії щодо України, партійні організації видавали праці Леніна окремими листівками і брошурами. Катеринославський губком партії видав окремою листівкою ленінську резолюцію «Про Радянську владу на Україні» тиражем 60 тис. примірників. Київський губком — дві брошури з промовами Леніна і матеріалами з українського питання³⁷. Ленінський «Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним» видав Одеський губком³⁸.

В «Бюллетене» № 1 Організаційного бюро ЦК КП(б)У в листопаді² 1919 р., надрукованому на полотні для розповсюдження на захопленій Денікіним території України, в інформації «Друга річниця Жовтня» розповідалось про промову В. І. Леніна «Два роки Радянської влади»³⁹. В короткому викладі цієї промови вказувалося на основні ленінські думки, про уроки, які винесла Радянська країна за перші два роки своєї історії. «Наш перший урок,— говорилося в інформації,— полягає в тому, що тільки завоювання влади пролетаріатом, тільки його диктатура є єдиним засобом для закріплення і торжества соціальної революції. Другий, не менш важливий урок, говорить, що тільки в правильному ставленні до багатомільйонного селянства — запорука перемоги пролетарської справи»⁴⁰.

Центральний, губернські і повітові комітети партії, всі місцеві партосередки вживали заходів до посилення роботи на селі, направляли

³² В. І. Ленін, Твори, т. 30, стор. 166.

³³ Там же, стор. 142.

³⁴ Там же.

³⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 26, оп. 1, од. зб. 6, арк. 47.

³⁶ Там же, арк. 48.

³⁷ Там же, ф. 1, оп. 5, од. зб. 133, арк. 2.

³⁸ Там же, од. зб. 163, арк. 3.

³⁹ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 30, стор. 106—115.

⁴⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 101, од. зб. 20, арк. 1.

туди працівників, літературу. В партійних органах — від ЦК КП(б)У до повітових комітетів — були створені відділи по роботі на селі. Було розпочато видання і розповсюдження газет для селян українською мовою: «Селянська біднота» — орган ЦК КП(б) України; «Київський більшовик» — орган Київського губкому; «Більшовик» — орган Одеського губкому; «Селянин» — орган Полтавського губкому і т. д.

Самовідданою роботою комуністів України ленінська програма відновлення і зміцнення Радянської влади на Україні успішно здійснювалась. Ліквідовувалися тяжкі наслідки тимчасового панування білогвардійсько-націоналістичної контрреволюції, створювалися нормальні органи державної влади, успішно йшов процес організації і згуртування селянської бідноти і середняків навколо Радянської влади, поступово налагоджувалося господарське життя республіки. Узагальнюючи цей перший досвід відновлення Радянської влади на Україні, В. І. Ленін відзначив в своїй промові 2 лютого 1920 року: «Наша політика пускає глибокі корені на Україні ...»⁴¹.

Півстоліття відділяють нас від тих днів, коли В. І. Ленін написав резолюцію «Про Радянську владу на Україні», «Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним». Але й в наші дні ідеї цих документів в усій своїй силі зберігають свою життєвість, свою актуальність. «Капітал є сила міжнародна. Щоб її перемогти, потрібен міжнародний союз робітників, міжнародне братерство їх»⁴². Ці натхненні слова, слова-заклик, звернені до українських робітників і селян 50 років тому, й сьогодні знаходяться на озброєнні комуністів всього світу в їхній боротьбі за торжество марксистсько-ленінських ідей пролетарського інтернаціоналізму, за зміцнення єдності міжнародного комуністичного і робітничого руху, в боротьбі проти світового імперіалізму. «Вірність марксизму-ленізму — великому інтернаціональному вченню — запорука дальших успіхів комуністичного руху»⁴³.

⁴¹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 296.

⁴² Там же, стор. 263.

⁴³ Международное совещание коммунистических и рабочих партий. Документы и материалы, М., 1969, стор. 332.

ЛЕНІНСЬКИЙ ПЛАН СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ І СПІВРОБІТНИЦТВО РАДЯНСЬКИХ НАРОДІВ У ХОДІ ЙОГО ЗДІЙСНЕННЯ

Пристаючи до соціалістичного перетворення країни, партія комуністів розуміла: щоб побудувати соціалізм, необхідно створити велику сучасну промисловість. Вирішальною передумовою соціалістичної індустріалізації було встановлення в результаті перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції диктатури пролетаріату. Нова влада одразу ж створила собі необхідну економічну опору у вигляді усупільненого сектора народного господарства.

Але шлях будівництва соціалізму, зокрема створення важкої індустрії, був незвіданий. Необхідно було озброїти робітничий клас, весь радянський народ чіткою програмою дій.

План соціалістичної індустріалізації вперше науково розробив В. І. Ленін. Ще до Великого Жовтня він підкреслював безперспективність господарського розвитку Росії. Єдиним виходом із цього становища Володимир Ілліч вважав повалення буржуазного ладу, усупільнення основних засобів виробництва, курс на соціалізм. «Іти вперед, в Росії ХХ століття... *не можна*,— писав він,— *не йдучи до соціалізму...*»¹. Вся історична обстановка поставила Росію перед вирішальним вибором: «або загинути, або догнати передові країни і перегнати їх також *і економічно*»².

З перемогою Великого Жовтня Володимир Ілліч практично висунув як історичне завдання партії і робітничого класу здійснення соціалістичної індустріалізації. При цьому він писав, що економічна сторона перемоги комунізму «може бути забезпечена тільки тоді, коли дійсно в російській пролетарській державі будуть зосереджені всі нитки великої промислової машини, збудованої на основах сучасної техніки...»³.

Про розвиток важкої промисловості як основи зростання продуктивності праці в загальнодержавному масштабі великий вождь писав навесні 1918 р. у праці «Чергові завдання Радянської влади». Створений під його керівництвом і затверджений у грудні 1920 р. VIII Всеросійським з'їздом Рад план ГОЕЛРО став програмою соціалістичного перетворення країни. Значне місце в ньому відводилося розвитку важкої промисловості.

В СРСР індустріалізація мала соціалістичний характер. В зв'язку з цим порівняно з капіталістичною індустріалізацією докорінно змінились її цілі і засоби.

Тільки створивши і розвинувши важку індустрію, Радянська держава могла ліквідувати вікову відсталість країни, зміцнити союз робітничого класу і селянства, здійснити соціалістичне перетворення в сільському господарстві, організувати оборону країни від імперіалістичної агресії. Виступаючи 1922 р. на IV конгресі Комінтерну, В. І. Ленін

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 323.

² Там же, стор. 328.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 376.

заявив, що «без врятування важкої промисловості, без її відбудови ми не зможемо побудувати ніякої промисловості, а без неї ми взагалі загинемо, як самостійна країна»⁴.

Щоб здійснити індустріалізацію, потрібні були великі нагромадження коштів. Всяке найменше заощадження,— вчив Володимир Ілліч,— треба зберігати для розвитку нашої великої машинної індустрії, для розвитку електрифікації⁵.

Для скорочення історичних строків ліквідації економічної відсталості, забезпечення швидких темпів створення матеріально-технічної бази соціалістичного суспільства, для оборони від загрози воєнного нападу молодій Країні Рад, необхідно було прискорення темпів розвитку важкої промисловості. Про це, зокрема, йшлося ще в бесіді Володимира Ілліча з японським кореспондентом у червні 1920 р. Володимир Ілліч говорив, що план здійснення електрифікації промисловості і землеробства, без чого комуністичний лад неможливий, при наявності сприятливих умов, розраховано приблизно на десять років⁶. Це він вважав мінімальним строком.

В. І. Ленін не живив спеціально терміна «соціалістична індустріалізація». Але з наведених нами лєнінських положень видно, що під соціалістичною індустріалізацією він розумів певний історичний і соціальний процес, за час якого на основі високої техніки створюється важка соціалістична індустрія, матеріально-технічна база соціалізму, яка дозволяє здійснити соціалістичну реконструкцію всього народного господарства, забезпечується техніко-економічна незалежність країни, посилюється її обороноздатність. Соціалістична індустріалізація сприяє кількісному і якісному росту робітничого класу, зміцненню його союзу з трудовим селянством. З її допомогою поліпшується добробут трудящих, підвищується культура народу.

Отже соціалістична індустріалізація — це об'єктивна історична необхідність, закономірність розвитку соціалізму. Вона була ключовим завданням у будівництві соціалізму.

Розробляючи план соціалістичної індустріалізації, Володимир Ілліч дивився далеко вперед. Його положення про поєднання централізованого планування з розвитком ініціативи трудящих, про використання товарно-грошових відносин, госпрозрахунку, матеріальних стимулів до праці, про спільність інтересів суспільства в цілому з інтересом кожного окремого працівника й сьогодні є найважливішими орієнтирами в економічній політиці партії. Комуністи завжди пам'ятають лєнінські настанови про те, що треба «взятися за справжнє господарське будівництво, за переробку всієї партійної роботи, щоб вона керувала радянським господарським будівництвом і практичними успіхами, пропагувала б більше ділом, ніж словами»⁷. Партія дедалі глибше вникає в суть економічних законів соціалізму, вміло й своєчасно виділяє корінні завдання, робить усе для того, щоб максимально підвищити ефективність економіки. Яскравим прикладом цього є дальша розробка лєнінського плану соціалістичного будівництва.

В рішеннях XIV з'їзду партії (грудень 1925 р.) червоною ниткою проходила думка про те, що СРСР повинен перетворитися з країни, яка ввозить машини й устаткування, в країну, яка виробляє машини і устаткування. Успішний розвиток економіки першої в світі країни, що стала на шлях будівництва соціалізму, являв собою могутній засіб револю-

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 376.

⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 442.

⁶ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 41, стор. 132—133.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 381.

ціонізування робітників усіх країн і пригноблених народів колоній та напівколоній. З'їзд дав рішучу вказівку «тримати курс на індустріалізацію країни, розвиток виробництва засобів виробництва і утворення резервів для економічного маневрування»⁸. При втіленні в життя цих накреслень з'їзд вимагав твердо проводити лінію якнайсуворішої економії у витраченні державних коштів, підвищувати темпи соціалістичного нагромадження. Перед партійними організаціями ставилося завдання розгортати соціалістичну промисловість на основі високого технічного рівня, всіляко сприяти розвитковій ініціативі на місцях по кращому виконанню завдань промислового будівництва. Здійснення індустріалізації повинно було забезпечити проведення соціалістичної реконструкції всіх галузей народного господарства і в першу чергу сільського господарства, вказувалося на необхідність «всебічної підтримки різноманітних форм колективізації сільського господарства»⁹.

Однією з складних і відповідальних проблем, що їх довелося розв'язувати партії в ході соціалістичної індустріалізації, було нагромадження коштів для будівництва нових підприємств та переустаткування старих заводів і фабрик. Нагромадження коштів для індустріалізації забезпечувалось перемогою Великого Жовтня, наявністю Радянської влади. «Експропріація непродуктивних класів (буржуазії і дворянства), анулювання боргів, зосередження доходів від промисловості, держторгівлі (внутрішньої і зовнішньої) і всієї кредитної системи в руках держави і т. п. — самі по собі дають можливість такого нагромадження всередині країни, яке забезпечує необхідний для соціалістичного будівництва темп розвитку індустрії»¹⁰, — записано в рішенні квітневого Пленуму ЦК ВКП(б) (1926 р.).

Але наявність можливостей нагромадження ще не означала наявності самих нагромаджень. Щоб їх мати, партії необхідно було провести велику політичну і організаційну роботу. Квітневий Пленум ЦК ВКП(б) визначав основні напрями цієї роботи: по всій країні забезпечити суворий режим ощадливості, економії і нещадної боротьби з будь-якими зайвими непродуктивними витратами, збільшити приплив вільних коштів населення в усякого роду кредитні, кооперативні установи та державні позики. Важливе значення в створенні коштів для капітального промислового будівництва мала боротьба за підвищення продуктивності праці. Вступ нашої країни на шлях соціалістичного будівництва, писав Володимир Ілліч, вимагає високої організованості, господарського розрахунку, він зв'язаний «з найнастійнішою необхідністю підняти продуктивність праці, добитися беззбитковості і прибутковості кожного держпідприємства...»¹¹.

Квітневий Пленум ЦК ВКП(б) підкреслив, що підняти продуктивність праці можна шляхом раціоналізації виробництва, повнішого використання устаткування, підвищення кваліфікації робітників, поліпшення організації роботи фабрично-заводських підприємств шляхом ущільнення робочого дня, підвищення трудової дисципліни і т. п. «У прискоренні нагромадження, доцільному використанні нагромаджуваних коштів, далеко суворішому, ніж досі, здійсненні планового начала, полягають чергові завдання наступного періоду в розвитку господарства»¹², — записано у рішенні Пленуму.

⁸ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II, К., 1954, стор. 185.

⁹ КПРС в резолюціях..., ч. II, стор. 186.

¹⁰ Там же, стор. 243.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 153.

¹² КПРС в резолюціях..., стор. 244.

XV з'їзд партії (грудень 1927 р.) з особливою силою наголосив, що відповідно до політики індустріалізації країни в першу чергу повинно бути посилене виробництво засобів виробництва, що найшвидший темп розвитку має бути наданий тим галузям важкої індустрії, які підносять за найкоротший строк економічну могутність і обороноздатність СРСР, сприяють соціалістичному перетворенню сільського господарства на базі вищої техніки. З'їзд звернув особливу увагу на здійснення плану електрифікації, розвиток чорної і кольорової металургії, хімічних виробництв, даліше розгортання видобутку вугілля, нафти і торфу, загального й сільськогосподарського машинобудування, суднобудування, електропромисловості.

Питання соціалістичної індустріалізації привернули увагу XVI з'їзду партії (червень — липень 1930 р.), який підкреслив необхідність прискорення темпів розвитку чорної металургії. За його рішенням створювалась друга вугільно-металургійна база на сході країни — Урало-Кузнецький комбінат. З'їзд загострив увагу партії на розвитку й реконструкції транспорту. Вирішальне значення надавалось підготовці керівних господарських і технічних кадрів.

Здійснювати ленінський план соціалістичної індустріалізації партії довелося в напруженій, складній міжнародній і внутрішній обстановці. В перші роки соціалістичної реконструкції над нашою країною нависла пряма загроза воєнного нападу. Липнево-серпневий об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) (1927 р.) в своєму рішенні «Про міжнародне становище» відзначив, що «небезпека контрреволюційної війни проти СРСР є найгостріша проблема поточного періоду»¹³. На шляху соціалістичної індустріалізації стояли величезні труднощі, пов'язані з усадкованню від царської Росії техніко-економічною відсталістю, нестачею кваліфікованих кадрів, лютим опором класових ворогів. Партії довелося відстоювати ленінський план соціалістичної індустріалізації у гострій боротьбі проти маловірів і капітулянтів, проти троцькістів, правих опортуністів, націонал-ухильників та інших ворожих груп.

Долаючи всі труднощі, партія зуміла підняти весь радянський народ на боротьбу за втілення в життя ленінських накреслень по перетворенню країни в могутню індустріальну державу. «Індустріалізація країни,— підкреслюється в постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна»,— що розгорнулася з перших п'ятирічок, була велетенською битвою радянського народу за соціалізм. Вона створила міцний фундамент для розвитку всіх галузей народного господарства і піднесення народного добробуту, забезпечила обороноздатність нашої Батьківщини, вивела країну на передові рубежі науково-технічного прогресу. Піввіковий досвід соціалізму підтвердив правоту ленінської політики створення великої соціалістичної індустрії»¹⁴.

Як і передбачав В. І. Ленін, соціалістична індустріалізація в СРСР здійснювалась в стислі строки, без допомоги іззовні, за рахунок внутрішніх нагромаджень, найсуворішого режиму економії.

Звітуючи про успіхи КПРС у будівництві нового суспільства, Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев у доповіді «50 років великих перемог соціалізму» високо оцінив подвиг радянського народу у здійсненні ленінського плану соціалістичної індустріалізації. «Використовуючи величезні переваги соціалістичного ладу,— говорив він,— партія змогла менш ніж за три п'ятирічки розв'язати корінні проблеми

¹³ КПРС в резолюціях..., стор. 334.

¹⁴ Про підготовку до 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна, К., 1968, стор. 8.

індустріалізації країни, сформульовані в рішеннях XIV з'їзду ВКП(б). На початок 40-х років у країні була створена багатогалузева соціалістична промисловість. За загальним обсягом промислового виробництва, за його технічною оснащеністю Радянський Союз вийшов на рівень розвинутих капіталістичних країн Європи»¹⁵.

У створенні могутньої соціалістичної важкої індустрії брали участь усі народи Радянської держави. Керуючись ленінською національною політикою, партія виходила з необхідності розвитку й зміцнення економічних зв'язків між союзними республіками, дальшого розширення між ними взаємної допомоги і підтримки.

Неможливо було ліквідувати фактичну економічну нерівність у розвитку радянських народів, успадковану ними від царизму і капіталізму, без соціалістичної індустріалізації. Разом з тим, неможливо було успішно здійснити останню у багатонаціональній державі без братнього співробітництва, дружби народів усієї країни.

Відомо, що спершу економічний рівень розвитку союзних радянських республік, в силу історичних обставин, які склалися, не був рівний. Якщо РРФСР і Україна мали певний промисловий потенціал, то у середньоазіатських та деяких інших республіках його майже не було. Так, питома вага фабрично-заводської промисловості УРСР у загальному обсязі основних фондів і майна великої промисловості СРСР у 1926/27 господарському році становила 22,4 %, а індустрія Середньої Азії й Казахстану в основних виробничих фондах займала всього 1,3 %, Білорусія — 0,7 %¹⁶.

Така строкатість враховувалася партією. Відсталим республікам у розвитку промисловості подавалася всебічна й безкорислива братерська допомога. Спорудження там нових підприємств, підготовка кадрів спеціалістів стало справою всіх радянських республік. Високо кваліфіковані робітники Ленінграда, Нижнього Новгорода, України спеціально відряджалися в республіки Середньої Азії.

Щоб ліквідувати різницю у рівні промислового розвитку окраїн, партія, Радянська держава забезпечували високі темпи розвитку насамперед відсталих у промисловому відношенні національних республік і областей. Якщо в середньому валова продукція великої промисловості СРСР порівняно з 1913 р. збільшилась у 1940 р. в 12 разів, то в Казахській РСР — у 22,2 раза, Вірменській — у 22,3, Грузинській — у 160, Таджикиській РСР — у 242.

В зв'язку з таким ростом промисловості в раніше відсталих республіках значно збільшилась її питома вага в народному господарстві. Так, питома вага промисловості в народному господарстві Казахстану з 6,3% у 1920 р. за роки довоєнних п'ятирічок досягла 60%. У 1940 р. обсяг промислової продукції Білоруської РСР порівняно з 1913 р. збільшився в 23 рази. Валова продукція всієї промисловості Киргизії збільшилась порівняно з дореволюційним часом більш ніж у 20 разів, а великої промисловості — в 330.

Високорозвинуті промислові райони подавали всіляку підтримку національним республікам. Так, московські та ленінградські заводи виготовляли устаткування і механізми для промислових підприємств республік Середньої Азії і Закавказзя. Беручи в листопаді 1932 р. шефство над Киргизькою автономною РСР, ленінградці зобов'язалися сприяти вивченню продуктивних сил цієї республіки, систематично допомагати в забезпеченні кадрами інженерно-технічних працівників,

¹⁵ Л. І. Брежнев. 50 років великих перемог соціалізму, К., 1967, стор. 15.

¹⁶ Построение фундамента социалистической экономики в СССР. 1926—1932 гг., М., 1960, стор. 168.

викладачів і кваліфікованих робітників, організовувати навчання киргизьких трудівників безпосередньо в Ленінграді, своєчасно виконувати замовлення Киргизької РСР на технічне устаткування.

Ці дані спростовують твердження буржуазних фальсифікаторів історії радянської економіки про нібито відсутність великої допомоги відсталим районам з боку високорозвинутих індустріальних центрів. Фальсифікатори свідомо замовчують те, що в ряді національних республік СРСР напередодні соціалістичної індустріалізації панували феодальні, навіть родові відносини. Перекручуючи дійсність, вони всіляко намагаються довести, ніби національні республіки, зокрема азіатські, не мали потреби в індустріалізації. Досвід СРСР показує, що при підтримці з боку високорозвинутих країн народи слаборозвинутих районів можуть протягом порівняно короткого часу створити свою власну важку індустрію.

Як би не жонгливали історичними фактами ворожі нам буржуазні історики, їм не вдасться замовчати правду. В ході промислового капітального будівництва, що широко розгорнулося по країні в довоєнні п'ятирічки, народи-брати широко й сердечно допомагали один одному. Допомогу завжди відчували і трудящі України.

Ось лише деякі факти. Виготовлені в містах і промислових центрах Російської Федерації верстати, електроустаткування, апаратура і т. д. могутнім потоком йшли на новобудови України. Радянські республіки Закавказзя постачали Українській РСР нафтопродукти, Білорусія — лісоматеріали, республіки Середньої Азії — бавовняні вироби... Зусиллями багатьох колективів трудящих Москви, Ленінграда, Сталінграда та інших промислових центрів створювалось устаткування для Дніпрогесу та інших електростанцій, що споруджувалися на Україні. Понад сто заводів країни постачали Харківський тракторобуд¹⁷.

Весь виробничо-технічний досвід, набутий підприємствами Російської Федерації, передавався заводам України, що вступали до ладу. Особливо багато зробив колектив Сталінградського тракторного заводу для своїх колег з Харкова. Ще задовго до пуску ХТЗ понад 600 його робітників опановували в Сталінграді масове виробництво машин¹⁸. Близько 100 наладчиків з ХТЗ навчалися в Ленінграді на «Красном Путиловце» (нині Кіровський завод)¹⁹. Завдяки такому обміну досвідом на Харківському тракторному вдалося набагато скоротити період освоєння нового складного виробництва.

В свою чергу Українська РСР всебічно допомагала багатьом районам країни. Адже вона, як перша вугільно-металургійна база, зосереджувала в собі виробництво цілого ряду важливих видів промислової продукції. Досить сказати, що на початку соціалістичної реконструкції, у 1927 р. на долю України припадало 77,5% вугілля, 72,8% — чавуну і понад половина продукції сільськогосподарського машинобудування²⁰. Вугілля, метал, машини постачала Радянська Україна іншим республікам.

Особливо велику роль відіграла Україна у створенні нової, другої вугільно-металургійної бази на сході Союзу РСР. Підприємства Дніпропетровська, Сталіно, Харкова та інших промислових центрів у стислі строки виконували замовлення для Магнітогорського й Кузнецького комбінатів. Ударники Сталінського мостобудівного заводу звернулись до всіх промислових підприємств республіки достроково і високоякіс-

¹⁷ «За индустриализацию», 18 грудня 1930 р.

¹⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 7620, оп. 1, спр. 354, арк. 56.

¹⁹ Там же, ф. 7678, оп. 1, спр. 108, арк. 23.

²⁰ Построение фундамента социалистической экономики в СССР, стор. 167.

но виконувати замовлення для заводів на сході країни. Цей заклик широко підтримали робітники України. Промислові підприємства Придніпров'я майже на два місяці раніше строку виконали замовлення на основне устаткування для двох доменних печей Магнітки. Також достроково виготовили верстати для Кузнецькбуду й Магнітобуду робітники Одеського машинобудівного заводу ім. В. І. Леніна.

Велику допомогу подала Україна у створенні другої вугільно-металургійної бази кваліфікованими кадрами робітників. Так, у липні 1931 р. з Дніпропетровського заводу металоконструкцій виїхав загін ударників на будівництво Магнітогорського металургійного комбінату. Міська Рада Магнітогорська звернулася до трудівників Дніпропетровська, Дніпродзержинська, Сталіно, Маріуполя, Макіївки, Єнакієвого ще направити кваліфікованих робітників. На цей заклик палко відгукнулося багато підприємств України. Допомогати у створенні другої вугільно-металургійної бази вирушили сотні і тисячі патріотів.

Кращий досвід українських трудівників ставав надбанням багатьох новобудов Союзу. На Всесоюзній нараді по бетонуванню, що відбувалася влітку 1931 р. на ХТЗ, бетонники Харківського тракторобуду навчали робітників інших новобудов своїх методів праці, які забезпечили високу її продуктивність²¹. Представники Харківського тракторобуду в порядку «громадського буксиру» працювали на Магнітобуді та на інших об'єктах. Колектив Запорізького заводу «Комунар» як зачинатель радянського комбайнобудування, подавав значну допомогу у підготовці кадрів для Саратівського заводу комбайнів та Ростсільмашу. На початку 1932 р. на Ростсільмаші працювало вже близько 300 робітників, що пройшли підготовку на «Комунарі», а трохи пізніше — ще 600²². Першими вітчизняними автоматичними верстатами оснащувалися шарикопідшипникові заводи в Москві й Саратові.

Заводи України дали значну кількість устаткування для будівництва каналу Москва — Волга. Зокрема, Харківський електромеханічний завод постачав канал електромоторами, реле, пультами автоматичного регулювання, Дніпропетровський завод металоконструкцій — конструкції для спорудження залізничних і шосейних мостів.

Важливу роль у зміцненні економічного співробітництва радянських народів у ході здійснення соціалістичної індустріалізації відіграла політична й організаційна робота партії по широкому залученню трудящих до активної участі у розв'язанні питань виробництва. З цією метою наприкінці 20-х — на початку 30-х років була перебудована вся масово-політична робота на заводах і фабриках під лозунгом «Лицем до виробництва!». Індустріалізацію СРСР по праву називають великим подвигом всього народу, «який не шкодував ні сил, ні засобів, свідомо йшов на жертви, щоб витягти країну з відсталості»²³.

Про високу свідомість і трудовий героїзм робітничого класу у роки соціалістичної індустріалізації говорить дедалі зростаюча його виробнича активність. Якщо у 1926—1927 рр. у виробничих нарадах брало участь 10—15% робітників підприємств, то на кінець п'ятирічки — понад половина. На початку 1933 р. соціалістичне змагання і рух ударництва охопили три чверті всіх робітників.

Характерною особливістю соціалістичного змагання був його інтернаціональний характер. Передовий досвід робітників Москви, Ленінграда, України ставав надбанням робітників усіх республік. З метою обміну досвідом широко практикувалися взаємні відвідування спорід-

²¹ «Экономическая жизнь», 1 липня 1931 р.

²² «Комбайн» (багатотиражка заводу «Ростсільмаш»), 30 січня, 3 лютого 1932 р.

²³ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 12.

нених підприємств представниками різних республік. Змагання не обмежувалося рамками тієї чи іншої республіки. Коли луганські паровозобудівники у серпні 1929 р. вирішили виконати першу п'ятирічку достроково, їх підтримали робітники всієї країни. Харківський ХЕМЗ змагався з ленінградською «Електросилою», Дніпробуд — з будівельниками Свирбуду, Турксибу і т. д.

Наведені факти свідчать, що в роки соціалістичної індустріалізації яскраво проявилась братня виробнича взаємодопомога трудящих СРСР, зміцнювалась дружба радянських народів.

Тільки в умовах справжнього співробітництва народів у нашій країні могли бути досягнуті нечувані темпи індустріалізації. Адже жодній з капіталістичних держав не вдавалося добитися приросту промислової продукції більш як на 10%. А в Радянському Союзі в довоєнні п'ятирічки ці темпи становили в середньому 16,5%, а у важкій промисловості — понад 20% на рік²⁴. За роки довоєнних п'ятирічок радянський народ побудував 9 тис. великих підприємств²⁵, зокрема, такі гіганти, як Магнітогорський і Кузнецький металургійні комбінати, «Азовсталь», «Запоріжсталь», «Криворіжсталь», десятки нових шахт у Донбасі й Караганді, Дніпрогес, Краматорський і Уральський машинобудівні заводи, автомобільні заводи у Москві, Горькому, Ярославлі, тракторні — в Сталінграді, Харкові, Челябінську, хімічні комбінати в Березняках, Горлівці, Солікамську, заводи сільськогосподарського машинобудування в Ростові, Ташкенті, Запоріжжі, великі підприємства оборонної промисловості, оснащені сучасним устаткуванням заводи й фабрики легкої та харчової промисловості. Внаслідок здійснення ленінської програми соціалістичної індустріалізації Радянський Союз вийшов з п'ятого на друге місце в світі за обсягом промислової продукції. Змінилося розміщення продуктивних сил у країні, промисловість просунулась на Схід, у раніше відсталі національні райони, що забезпечило ліквідацію фактичної нерівності серед націй СРСР.

Соціалістична індустріалізація створила необхідну матеріальну базу для зміцнення економічної самостійності нашої країни, технічної реконструкції всіх галузей народного господарства, для переведення сільського господарства на нову, соціалістичну основу. Соціалістична індустріалізація мала величезне соціально-політичне значення. Вона зміцнила суспільну власність у вирішальній галузі економіки, забезпечила витіснення капіталістичних елементів у місті, перемогу соціалістичного укладу в промисловості, зростання робітничого класу, сприяла зміцненню його керівної ролі в суспільстві, зміцненню економічної й оборонної могутності СРСР. Створена народом соціалістична промисловість багата в чому визначила наперед перемогу у Великій Вітчизняній війні.

Йдучи назустріч сторіччю від дня народження В. І. Леніна, радянський народ домігся видатних успіхів у розвитку економіки, і зокрема в піднесенні промисловості. Лише за шістьдесяті роки виробництво промислової продукції в СРСР зросло понад два рази. Серйозно скоротилась і дистанція, що відділяє нашу країну в економічній галузі від наймогутнішої і найбагатшої країни капіталістичного світу — США. У 1960 р. обсяг промислового виробництва СРСР становив 55% від американського, а в 1968 р. — близько 70%²⁶. А це має велике не тільки внутрішнє, а й міжнародне значення.

²⁴ Достижения Советской власти за 40 лет в цифрах. Статистический сборник, М., 1957, стор. 44.

²⁵ СССР в цифрах, М., 1958, стор. 260—261.

²⁶ Л. І. Брежнев. За зміцнення згуртованості комуністів, за нове піднесення антиімперіалістичної боротьби, К., 1969, стор. 38—39.

В зв'язку з цим Л. І. Брежнев у своїй промові на міжнародній Нагоді комуністичних і робітничих партій нагадав ленінське положення про те, що головний вплив на міжнародну революцію країна соціалізму справляє насамперед своєю господарською політикою. Адже від наших економічних досягнень залежить обороноздатність Радянської країни і чималою мірою всієї соціалістичної співдружності, можливість протидіяти імперіалістичній політиці агресії та війни. Від цих досягнень залежать можливості підтримки революційного та визвольного руху в усьому світі. Залежить від них і сила прикладу нового суспільного ладу, яка стає найкращим агітатором за соціалізм і для трудящих у країнах капіталу і для народів, що скинули ярмо колоніалізму²⁷.

Разом з усім радянським народом великих успіхів у розвитку промисловості домогся український народ. Член Політбюро ЦК КПРС, Перший секретар ЦК КП України П. Ю. Шелест у своїй доповіді на урочистому засіданні, присвяченому п'ятдесятиріччю нашої республіки, з повним правом заявив: «Промисловість України — наша — могутність, гордість і слава». За роки Радянської влади випуск продукції машинобудування і металообробки зріс тут у 450, а виробництво електроенергії — більш як у 200 разів. Сорок вісім років треба було б працювати промисловості дореволюційної України, щоб виробити стільки промислової продукції, скільки її випускає тепер республіка за один рік²⁸. Лише за три роки нинішньої п'ятирічки обсяг промислового виробництва збільшився в республіці на 28%. Приріст виробництва промислової продукції в минулому році становив 8%²⁹. На кінець першого кварталу 1969 р. за новою системою планування і економічного стимулювання на Україні працювало 6,2 тис. промислових підприємств, які виробили 79% усієї промислової продукції і дали 81% прибутку³⁰.

Таких успіхів український народ зміг добитися лише в тісному економічному співробітництві з усіма народами Радянського Союзу.

Перетворення Країни Рад в могутню індустріальну державу справило великий вплив на хід світових подій. Розгром фашизму, створення світової соціалістичної системи, визволення від колоніального гніту сотень мільйонів людей, початок комуністичного будівництва в СРСР — в усьому цьому значну роль відіграла могутня індустріальна база, створена в нашій країні в роки довоєнних п'ятирічок.

²⁷ Л. І. Брежнев. За зміцнення згуртованості комуністів, за нове піднесення антиімперіалістичної боротьби, стор. 38.

²⁸ Комуністичній партії України — 50 років, К., 1968, стор. 16—17.

²⁹ «Радянська Україна», 29 січня 1969 р.

³⁰ «Радянська Україна», 1 травня 1969 р.

ПРАЦЯ В. І. ЛЕНІНА «РОЗВИТОК КАПІТАЛІЗМУ В РОСІЇ» — ТЕОРЕТИЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕНЬ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ КАПІТАЛІЗМУ

В ленінській теоретичній спадщині проблема розвитку капіталізму займає одне з центральних місць, оскільки від її розв'язання залежало визначення перспектив розвитку революційного руху і перемоги в кінцевому результаті пролетарської революції. Знаменно, що найбільшою за обсягом в усьому ленінському творчому доробку є історико-економічна монографія «Розвиток капіталізму в Росії», вперше опублікована 70 років тому — в 1899 р. За даними радянських дослідників при написанні її Володимир Ілліч проаналізував і систематизував на основі марксистської методології матеріалістичного розуміння історії близько 720 книг і журналів, з них 40 — іноземними мовами¹. Як влучно зауважив академік Б. Д. Греков, можна було б зробити розбір тільки цієї книги — і Ленін як історик з усіма його науковими прийомами та методами роботи постав би перед нами на весь свій могутній зріст². Історик А. Л. Сидоров справедливо відзначив, що на цій ленінській праці ґрунтується радянська історіографія вітчизняної історії періоду домонополістичного капіталізму³.

У книзі Володимира Ілліча висвітлюється фактичний матеріал про розвиток капіталізму в сільському господарстві і промисловості 50 губерній Європейської Росії за період 60—90-х рр. XIX ст.⁴ Особливу увагу В. І. Ленін звертав на Україну в зв'язку з виразністю капіталістичного розвитку, що там відбувався. Але її він розглядав не як якусь замкнуту економічно-географічну одиницю. Навпаки, спільність розвитку соціально-економічних процесів в Росії й на Україні червоною ниткою проходить через увесь ленінський твір.

Академік П. М. Першин виходив з установлених В. І. Леніним спеціалізації й охоплення капіталізмом різних галузей сільського господарства, коли складав для своєї книги «Нариси аграрної революції в Росії» картограму районів розвитку капіталізму та спеціалізації в сільському господарстві кінця XIX — початку XX ст. Науковою заслугою П. М. Першина є те, що він дав характеристику десяти зон Європейської Росії (включаючи й чотири українські) і склав на основі вивчення різномірних статистичних даних змістовну таблицю економічних показників про стан сільського господарства кожної зони (району) напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції⁵.

Шкода, що доводиться констатувати відсутність спеціального монографічного дослідження про розвиток сільського господарства України

¹ З. В. Ждановская. Значение подготовительных материалов В. И. Ленина как источников истории КПСС.— «Вопросы истории КПСС», 1968, № 10, стор. 41.

² Б. Д. Греков. Ленин и историческая наука.— Избранные труды, т. III, М., 1960, стор. 378.

³ А. Л. Сидоров. Значение труда В. И. Ленина «Развитие капитализма в России» для исторической науки.— Доклады и сообщения Института истории АН СССР, выпуск I, М.— Л., 1954, стор. 17.

⁴ В. К. Яцунский, Ленин как историк-экономист.— «Известия Академии наук СССР. Серия истории и философии», т. VI, № 1, М., 1949, стор. 35—36.

⁵ П. М. Першин. Нариси аграрної революції в Росії, К., 1959, стор. 31.

за період капіталізму. Більш або менш ґрунтовно висвітлено питання, пов'язані з цією проблемою, у монографіях П. М. Першина, О. О. Нестеренка, І. О. Гуржія, В. П. Теплицького та ін., особливо у колективній узагальнюючій праці, створеній співробітниками Інституту економіки АН УРСР «Нариси розвитку народного господарства Української РСР» (К., 1949), яка після доопрацювання була видана й російською мовою в Москві у 1954 р.

Вивчаючи два шляхи буржуазної аграрної еволюції — американський і пруський, радянські дослідники неодмінно звертаються до праці В. І. Леніна про розвиток капіталізму в Росії. З проникненням у суть ленінського розуміння дана характеристика двох шляхів у першому томі «Історії Української РСР». Автори відповідного розділу І. О. Гуржій, М. Н. Лещенко і Ф. О. Ястребов прямо говорять про американський шлях розвитку капіталізму в землеробстві: «Це був революційний шлях розв'язання аграрного питання»⁶.

Такої ж думки дотримується Д. Ф. Вірник у «Нарисах розвитку народного господарства Української РСР». Він нагадує, що більшовики стояли за селянсько-буржуазний, «американський» шлях розвитку сільського господарства⁷.

Д. П. Пойда в книзі «Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866—1900 гг.)» (Дніпропетровськ, 1960) зазначає, що в ленінських працях дана особливо чітка характеристика двох шляхів капіталістичного розвитку в землеробстві. У праці «Аграрне питання в Росії на кінець XIX століття» про «американський» шлях говорить, що його основою було «вільне господарство вільного фермера на вільній землі, вільній від усіх середньовічних пут, від кріпосництва й феодалізму, з одного боку, а з другого боку, і від пут приватної власності на землю»⁸.

Проте окремі радянські автори не дають чіткої оцінки вказаних двох шляхів, а про прогресивність «американського» шляху говорять певною мірою двозначно, оскільки феодальні пережитки згадують як обов'язковий компонент обох шляхів. І. О. Гуржій, наприклад, пише в монографії «Україна в системі всеросійського ринку 60—90-х років XIX ст.», що для американського шляху «було властиве швидке зростання капіталістичних фермерів в умовах відносної свободи від феодальних пережитків»⁹, а в статті «В. І. Ленін про економічний розвиток України в дожовтневий період» зазначає: «Другий шлях відзначався швидшим зростанням прошарку капіталістичних фермерів в умовах слабких феодальних пережитків»¹⁰.

Історик-економіст О. П. Мамалуй у праці «В. И. Ленин об аграрных отношениях в России в конце XIX — начале XX века» (Харків, 1960) посилається на ленінське висловлювання про те, що американський шлях розвитку капіталізму в сільському господарстві відбувається «...при найкращому, яке тільки мислиме взагалі в обстановці товарного виробництва, становищі робітничої і селянської маси...»¹¹. Так писав В. І. Ленін у передмові до другого видання «Розвитку капіталізму в Росії». До речі, там же Володимир Ілліч дав характеристику двох шляхів розвитку капіталізму в сільському господарстві, або, як їх він

⁶ Історія Української РСР у двох томах, т. I, К., 1967, стор. 448.

⁷ Нариси розвитку народного господарства Української РСР, К., 1949, стор. 83—84.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 113.

⁹ І. О. Гуржій. Україна в системі всеросійського ринку 60—90-х років XIX ст., К., 1968, стор. 13.

¹⁰ І. О. Гуржій. В. І. Ленін про економічний розвиток України в дожовтневий період.— ВІЖ, 1967, № 10, стор. 45—46.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 13.

ще називає, типів капіталістичної еволюції. Та дослідники чомусь рідко звертаються до цих теоретичних положень передмови.

Одним з небагатьох винятків щодо цього є М. М. Кравець. Він, посилаючись на одне із застережень передмови, зазначає, що проведення конкретно-історичного аналізу фактичного матеріалу може розкрити реальні прояви вказаної еволюції не тільки в чистому вигляді, а й у поєднанні панщинної (відробіткової) і капіталістичної систем¹². Як відомо, В. І. Ленін у «Розвитку капіталізму в Росії» виділив навіть спеціальний параграф для викладу своїх узагальнень про поєднання панщинної системи господарства з капіталістичною¹³, а в передмові до другого видання підкреслив: «Можливі, звичайно, безконечно різноманітні поєднання елементів того чи іншого типу капіталістичної еволюції, і тільки безнадійні педанти могли б розв'язувати своєрідні і складні питання, що виникають при цьому, з допомогою одних тільки цитаток з того чи іншого висловлювання Маркса про іншу історичну епоху»¹⁴.

Отже, хоча теоретичні засади класичного ленінського вчення про два шляхи розвитку капіталізму в сільському господарстві є методологічною основою для радянських істориків, останні, досліджуючи історію України другої половини XIX — початку XX ст., повинні прагнути якнайповніше розкрити різноманітні форми поєднання капіталістичної еволюції, що тоді панували. Так, В. П. Теплицький підкреслюючи ленінське твердження про те, що в чистому вигляді відробіткова або капіталістична системи поміщицького господарювання пореформеного періоду ніде й ніколи не існували, заявляє, що через наявність лише уривчастих даних взагалі не можна справді детально висвітлити поширення цих господарських систем у різних районах¹⁵.

У творах В. І. Леніна докладно охарактеризовано розвиток капіталізму в сільському господарстві Південної України, яка входила до району торговельного зернового господарства, що охоплював губернії так званої Новоросії і Заволжя. Володимир Ілліч вважав його найтипівшим у Росії районом землеробського капіталізму. Тому ленінські положення про економічний розвиток Південної степової України в пореформений період стали міцною методологічною основою багатьох досліджень радянських вчених. Завдання дослідників полягає в тому, щоб на основі конкретно-історичного матеріалу розкрити усі ці положення.

В. І. Ленін відкрив, що для країн, у яких ще не всі землі зайняті, в яких є можливість здійснювати «внутрішню колонізацію», властивим є двобічний розвиток капіталізму, «а саме: розвиток капіталізму вглиб, тобто дальший ріст капіталістичного землеробства і капіталістичної промисловості в даній, певній і замкненій території,— і розвиток капіталізму вище, тобто поширення сфери панування капіталізму на нові території»¹⁶. Далі Володимир Ілліч зазначив, що обмежився майже виключно першою стороною процесу, і тому вважає за необхідне підкреслити, що друга сторона його має надзвичайно важливе значення, але вона вимагає спеціального дослідження. «Скільки-небудь повне вивчення процесу колонізації окраїн і розширення російської території, з точки зору розвитку капіталізму,— пише В. І. Ленін,— потребувало б окремої праці»¹⁷.

¹² М. М. Кравець. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст., Львів, 1964, стор. 32—33.

¹³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 157—161.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 13.

¹⁵ В. П. Теплицький. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60—90-ті роки XIX ст.), К., 1959, стор. 254.

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 513.

¹⁷ Там же с.

В українській радянській історіографії вже зазначалося, що й на Україні були в наявності ці обидві сторони капіталістичної еволюції¹⁸. Проте спеціального дослідження процесу розвитку капіталізму вшир на Україні ще не створено. А воно, безперечно, допомогло б поглибити й теоретичне розуміння цієї важливої проблеми, складність якої неодноразово відзначав у своїх працях В. І. Ленін¹⁹.

В. І. Ленін розглядав степові губернії Новоросії й Заволжя в економічному розумінні як колонії центральної, давно заселеної Європейської Росії і указував на величезний приріст населення на окраїнах за рахунок сотень тисяч селян із внутрішніх губерній²⁰. Цю ж думку, висловлену в «Розвитку капіталізму в Росії», він повторює і в «Аграрній програмі соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років», наголошуючи на прогресивній народній стихійній колонізації, викликаний падінням кріпосного права. Саме в результаті цього створились такі умови, за яких населення тікало з центральної землеробської смуги — цього насидженого містечка кріпосників-послідишів — в усі сторони: і до промислових губерній, і до столиць, і на південні й східні окраїни Європейської Росії, заселяючи доти безлюдні землі²¹. В. І. Ленін навіть відзначив, що в цьому районі величезним зростанням землеробів внаслідок еміграції затемнюється процес індустріалізації населення, відходу його від землеробства до промисловості, і, навівши відповідні процентні дані по Таврійській і Херсонській губерніях, зробив заключний висновок: «Отже, утворення нового землеробського населення на нових землях веде в свою чергу до ще більшого росту неземлеробського населення»²².

У відповідності з ленінськими положеннями розглядаються міграційні процеси дореволюційної України в «Нарисах розвитку народного господарства Української РСР». Наводяться такі яскраві цифри: за 80 років (1835—1915 рр.) населення Росії зросло на 187 %, степової України — на 446 %. Зазначається, що швидке зростання населення степової смуги України відбувалося за рахунок імміграції, зумовленої розвитком важкої промисловості та капіталізації сільського господарства²³. Даючи загальну оцінку імміграції на Україну, в тому числі — неземлеробському відходництву, з точки зору історичної перспективи, автор відповідного розділу «Нарисів розвитку народного господарства Української РСР» Д. Ф. Вірник підкреслює прогресивний характер цього явища і посиляється на ленінські міркування, висловлені у «Розвитку капіталізму в Росії»²⁴. Д. П. Пойда у своїй монографії «Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866—1900 гг.)» використовує це ж саме міркування В. І. Леніна для пояснення того факту, що Київська губернія відзначалася найбільшим на Правобережжі в 90-х роках XIX ст. розмахом селянського руху. Саме на цю губернію, вказує автор, припадала основна маса тієї селянської бідноти Правобережжя, яка щорічно брала участь у відхожих промислах, спілкуючись там з такими ж бідняками-селянами і промисловими робітниками інших районів країни²⁵.

¹⁸ І. О. Гуржій. Україна в системі всеросійського ринку 60—90-х років XIX ст., стор. 12.

¹⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 512—513; т. 13, стор. 216; т. 15, стор. 62.

²⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 215—216, 511.

²¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 219—220.

²² В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 487.

²³ Нариси розвитку народного господарства Української РСР, стор. 44.

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 209.

²⁵ Д. П. Пойда. Назв. праця, стор. 424, 425.

Величезне зростання існуючих і утворення цілого ряду нових індустриальних центрів В. І. Ленін вважав одним з найхарактерніших симптомів пореформеної епохи. У книзі «Розвиток капіталізму в Росії» вказується на швидке зростання наприкінці XIX ст. населення Кривого Рога, Кам'янського, Дружківки, Костянтинівки, Юзівки, Нижне-Дніпровська, а також Одеси, Києва, Харкова, Катеринослава, хоча, як зазначає Володимир Іллєк, офіційні дані про кількість фабрично-заводських робітників у деяких з цих міст не відбивають справжнього становища, бо «до сміху малі»²⁶. На такі місця ленінської праці і посиляється І. О. Гуржій у своїй монографії, висвітлюючи проблему народонаселення України в пореформену епоху²⁷. Висновок — «населення міст, що являють собою великі індустриальні і торговельні центри, росте багато швидше, ніж населення міст взагалі»²⁸ — І. О. Гуржій ілюструє власними узагальненими даними за 1863—1897 рр. щодо Катеринослава, Києва, Одеси, Харкова, Чернігова, Житомира, Кам'янця-Подільського, Полтави²⁹.

Складена авторами першого тому «Історії робітничого класу Української РСР» таблиця про зростання кількості міст на Україні з 1858 р. до 1897 р. повністю підтверджує цитоване ленінське положення³⁰. Його підтверджує й аналогічна таблиця про зростання міського населення України з 1897 р. до 1916 р., вміщена в «Нарисах розвитку народного господарства Української РСР»³¹.

Українські радянські історики в своїх працях³² наводять ленінський вислів: «Росія сохи і ціпа, водяного млина і ручного ткацького верстата стала швидко перетворюватися в Росію плуга і молотарки, парового млина й парового ткацького верстата»³³, але майже не підтверджують конкретним матеріалом глибокої суті технічної революції у пореформеній Росії. Нагадаймо, що зразу ж за тим у В. І. Леніна написано: «Нема ні одної галузі народного господарства, підпорядкованої капіталістичному виробництву, в якій не спостерігалось б такого ж повного перетворення техніки»³⁴. Цю фразу українські дослідники інколи не цитують, бо спертися на глибокі спеціальні наукові дослідження в галузі історії техніки на Україні періоду капіталізму поки що не мають можливості: таких досліджень ще немає.

Вказана сторона капіталістичного розвитку трохи відбита в найновіших синтетичних працях, виданих у ювілейному 1967 р. на честь 50-річчя Радянської влади, як от: «Історія Української РСР», «Історія робітничого класу Української РСР», «Історія селянства Української РСР». К. Г. Гуслиний і Л. Г. Мельник у своїй рецензії на останню відзначали відсутність спеціального параграфа про розвиток продуктивних сил у пореформеному селі, про значне поліпшення агротехніки, широке впровадження у великих господарствах, особливо Південної України,

²⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 447, 482.

²⁷ І. О. Гуржій. Україна в системі всеросійського ринку 60—90-х років XIX ст., стор. 10, 14, 20.

²⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 481.

²⁹ І. О. Гуржій. Україна в системі всеросійського ринку 60—90-х років XIX ст., стор. 9.

³⁰ Історія робітничого класу Української РСР, т. I, К., 1967, стор. 110.

³¹ Нариси розвитку народного господарства Української РСР, стор. 28.

³² В. П. Теплицький. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60—90-ті роки XIX ст.), К., 1959, стор. 234; О. О. Нестеренко. Розвиток промисловості на Україні, ч. II, К., 1962, стор. 85; І. О. Гуржій. Україна в системі всеросійського ринку 60—90-х рр. XIX ст., стор. 32; його ж. В. І. Ленін про економічний розвиток України в дожовтневий період.— УІЖ, 1967, № 10, стор. 43—44; та ін.

³³ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 515.

³⁴ Там же.

нових знарядь праці та парових двигунів³⁵. Аналогічний закид щодо відсутності конкретного показу того широкого явища, яке В. І. Ленін назвав технічною революцією, а також показу, яку величезну здатність розвитку продуктивних сил має велика капіталістична індустрія³⁶, можна адресувати й авторам «Історії робітничого класу Української РСР».

Правда, в монографіях, що висвітлюють соціально-економічні проблеми історії України періоду капіталізму, більш або менш висвітлюються питання технічної переозброєності окремих підприємств і галузей народного господарства (зокрема, чимало цікавих даних щодо цього наводить у своїй праці про розвиток капіталістичної промисловості України О. О. Нестеренко). Однак подібні принагідні нагадування окремих фактів ще більше підкреслюють потребу в спеціальному монографічному дослідженні. Останнє допомогло б остаточно розв'язати й важливе, але спірне поки що питання про датування промислового перелому.

Під кутом зору нерозривних зв'язків з всеросійським ринком В. І. Ленін характеризував у «Розвитку капіталізму в Росії» найбільш розвинуті на Україні кам'яновугільну, металургійну, машинобудівну та харчову промисловість. Так само розглядають розвиток капіталістичної промисловості України і українські радянські історики. І. О. Гуржій у своїй монографії присвятив цим питанням окремий розділ, де простежив зміцнення економічних зв'язків між українським і російським народами³⁷.

Автори відповідного розділу «Історії робітничого класу Української РСР» Ф. Є. Лось і О. А. Парасунько запозичують з праці В. І. Леніна підсумкові цифри, що характеризували високу концентрацію робітників на промислових підприємствах Росії та доповнюють їх деякими даними по металургійній, кам'яновугільній (тут без посилання на твір В. І. Леніна) і цукровій промисловості окремих географічно-економічних районів України³⁸. У тій же узагальнюючій праці українські історики використовують матеріали з книги «Розвиток капіталізму в Росії» для характеристики гігантського процесу перетворення дрібних землеробів у сільських пролетарів, селян — у пролетарів.

Чи не найбільше дослідники історії формування робітничого класу України спиняються на тих сторінках ленінських праць, що розповідають про сільськогосподарських робітників — один з найчисленніших загонів пролетаріату України. Зокрема, автори «Нарисів розвитку народного господарства Української РСР» та «Історії робітничого класу Української РСР», а також монографій з проблеми розвитку капіталізму в сільському господарстві України пореформеної доби посиляються на працю «Розвиток капіталізму в Росії», коли згадують ринки робочої сили, розташовані переважно на Україні.

Досліджуючи історію українського сільськогосподарського пролетаріату³⁹, керуючись зокрема ленінськими зауваженнями про легкість переходу робітників від землеробських до неземлеробських занять і утворення загальної резервної армії робочої сили в період капіталізму, О. І. Лугова приходить до висновку, що на кінець XIX ст. сільськогос-

³⁵ ВІЖ, 1968, № 4, стор. 146.

³⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 421.

³⁷ І. О. Гуржій. Україна в системі всеросійського ринку 60—90-х років XIX ст., стор. 17.

³⁸ Історія робітничого класу України, т. I, стор. 131—132.

³⁹ О. І. Лугова. Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму, К., 1965, стор. 102, 113, 115, 118, 121, 122.

подарського пролетаріату на півдні України було близько 900 тис. чол., з них робітників місцевого походження — приблизно 300—350 тис.

Якнайактивніше вчені звертаються до лєнінської теоретичної спадщини, зокрема до книги «Розвиток капіталізму в Росії», коли розв'язують складну і дуже важливу проблему формування і розвитку українського пролетаріату. Спеціальне висвітлення вказана проблема дістала в монографічних працях О. О. Нестеренка «Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст.» (К., 1952), «Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в.» (М., 1954) та Ф. Є. Лося «Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX ст. (конец XIX ст.—1904 г.)» (К., 1955). О. О. Нестеренко⁴⁰, наприклад, розглядаючи різномірні джерела для визначення кількісного складу промислового пролетаріату на Україні періоду капіталізму, зважає на критичні зауваження В. І. Леніна в «Розвитку капіталізму в Росії», адресовані буржуазному економісту М. О. Каблукову, щодо використання офіційної статистики; за вихідні матеріали дослідник бере лєнінські дані про наявність на кінець XIX ст. в Росії близько десяти мільйонів найманих робітників, з яких приблизно $\frac{1}{4}$ становили жінки і діти⁴¹.

Щоправда, далеко не всі наведені О. О. Нестеренком положення одержали дальший розвиток на основі нововведеного у науковий обіг конкретно-історичного матеріалу. Подекуди він обмежився самим викладом лєнінських положень. Зокрема, щодо остаточного відокремлення промислового пролетаріату від землеробства, утворення робітничих ринків на Україні та особливостей формування тут пролетаріату⁴².

Важливе теоретичне положення В. І. Леніна про зумовлення швидкості розвитку великої машинної індустрії в пореформений період довгою епохою підготовки робітників мануфактурою⁴³ здобуло наукову розробку в монографічному дослідженні І. О. Гуржія «Зародження робітничого класу України (кінець XVIII — перша половина XIX ст.)» (К., 1958).

Органічно пов'язані з конкретно-історичним висвітленням формування пролетаріату на Україні лєнінські теоретичні положення у Ф. Є. Лося, якому ці положення справді служать відправними пунктами для аналізу і синтезу фактичного матеріалу. Кілька змістовних таблиць про склад промислового населення України автор зробив на основі даних Всеросійського перепису 1897 р., відповідно до настанови В. І. Леніна про те, що хоч у цьому джерелі і не було розподілу цієї групи населення на господарів, одиночок, прислугу, робітників тощо, але, безсумнівно, більшість її становив пролетаріат. Одна з цих таблиць переконливо засвідчувала, що робітничий клас України формувався в основному за рахунок двох братніх народів — українського і російського⁴⁴.

Радянським історикам праця В. І. Леніна прислуговується не тільки своїми методологічними і методичними настановами, а й величезним фактичним матеріалом. І останньому дослідники повністю довіряють, знаючи, «з якою скрупульозною точністю ставився до фактів В. І. Ленін,

⁴⁰ О. О. Нестеренко. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст., К., 1952, стор. 128, 135, 140.

⁴¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 501—502.

⁴² О. О. Нестеренко. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст., стор. 137, 146, 151—153, 158—159.

⁴³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 369.

⁴⁴ Ф. Є. Лось. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX ст. (конец XIX ст.—1904 г.), К., 1955, стор. 15—17, 92—96.

як ретельно старався він установити, що дійсно є, що дійсно було»⁴⁵. Н. К. Крупська згадувала: «Ілліч, малюючи картину розвитку капіталізму в Росії наприкінці минулого століття, дав просто гору фактичного матеріалу, вивчив весь тодішній досвід різноманітних форм розвитку капіталізму в нашій країні, вибираючи найбільш типові, найбільш характерні. Ленін якнайпильніше вивчав фактичний матеріал, весь наявний досвід»⁴⁶. Отже, профільований геніальною думкою В. І. Леніна, фактичний матеріал його праць, зокрема з «Розвитку капіталізму в Росії», набрав значення першоджерельного. З боку дослідників він вимагає до себе дбайливого, бережливого ставлення. Але нерідко трапляються випадки надто вільного поводження з фактичним матеріалом ленінських праць. Причому це буває і в найгрунтовніших за змістом і найсолідніших за науковим рівнем дослідженнях. Не можна, наприклад, погодитися з тим, що в узагальнюючій праці О. О. Нестеренка про розвиток капіталізму в промисловості України окремі дані щодо виробництва чавуну в авторській таблиці не збігаються з даними ленінської таблиці⁴⁷. Правда, розходження в даному разі зовсім незначні, але загальноприйнятим є пояснення розходжень з попередником, тим більше, коли попередник В. І. Ленін.

У видавничій практиці спостерігаються зовсім неприпустимі приклади сваволі у редагуванні ленінських текстів, внаслідок чого виникають непоправні фактичні помилки. Так, ленінська таблиця про виробництво, привіз і вживання сільськогосподарських машин і знарядь з «Розвитку капіталізму в Росії»⁴⁸ при опублікуванні в «Історії робітничого класу Української РСР»⁴⁹ зазнала необгрунтованого «виправлення», внаслідок чого «вживання сільськогосподарських машин» замінено на «використання або застосування сільськогосподарських машин», до того ж випала вказівка на те, що цифрові дані подаються в тисячах карбованців і читач може думати, що йдеться про абсолютну кількість самих сільськогосподарських машин.

При викладі висновків В. І. Леніна до цієї ж таблиці, термін «внутрішнє виробництво» замінено на «вітчизняне машинобудування». Адже В. І. Ленін аж ніяк не випадково вжив термін «внутрішнє», а не «вітчизняне» виробництво, оскільки найбільші заводи сільськогосподарського машинобудування в Росії (включаючи й Україну) належали тоді іноземним капіталістам. Термін «вітчизняне машинобудування» не тільки порушує точність ленінської думки, а й дисонує з наведеними тут же іноземними прізвищами власників заводів у Харкові, Бердянську, Єлисаветграді, Києві — такими, як Гельферіх-Саде, Мельгозе, Грієвз, Ельворті, Фільверт тощо⁵⁰. Зате ці прізвища цілком узгоджуються з спостереженням В. І. Леніна: «Міжнародний капітал не завагався переселитися всередину митної стіни і влаштуватися на «чужому» ґрунті: ubi bene, ibi patria»⁵¹.

Не можна не сказати про досить поширену практику видання синтетичних колективних історичних праць, коли посилання на твори В. І. Леніна є лише щодо теоретичних положень, а коли йдеться про фактичний матеріал, запозичений з цих творів, посилання відсутні. Зокрема, це можна бачити на прикладі використання в «Історії Україн-

⁴⁵ М. Покровский. Н. Н. Авдеев как историк.— «Пролетарская революция», 1926, № 5, стор. 220.

⁴⁶ Н. К. Крупська. Вибрані педагогічні твори, К., 1961, стор. 541.

⁴⁷ О. О. Нестеренко. Розвиток промисловості на Україні, ч. II, К., 1962, стор. 64—65, 76.

⁴⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 182.

⁴⁹ Історія робітничого класу Української РСР, т. I, К., 1967, стор. 106.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 420.

ської РСР» та «Історії робітничого класу Української РСР» лєнінських даних про концентрацію виробництва на шахтах Донбасу в 1890 р.⁵² Безперечно, така видавнича практика є хибною, бо вона певною мірою обмежує найширшу популяризацію лєнінської творчої спадщини.

Дослідникам розвитку капіталістичних відносин на Україні потрібно разом з всебічним вивченням праці В. І. Лєніна про розвиток капіталізму в Росії опрацювати й відповідний джерельний матеріал, яким користувався Володимир Ілліч. На практиці здебільшого так і робиться. Так, наприклад, саме завдяки популяризації Володимиром Іллічем книги В. Є. Постникова «Южно-русское крестьянское хозяйство» (М., 1891) спершу в спеціальному науковому рефераті «Нові господарські рухи в селянському житті» (1893), а потім в інших лєнінських працях, у тому числі і в «Розвитку капіталізму в Росії», вона користується й донині значною увагою радянських дослідників історії України періоду капіталізму⁵³. Використовують українські радянські історики й інші джерела, на яких ґрунтувався лєнінський аналіз процесу розвитку капіталізму в Росії.

Проте, ще й сьогодні доводиться констатувати, що лєнінські підготовчі матеріали до праці «Розвиток капіталізму в Росії» (опубліковані 1940 р. у «Ленинском сборнике» XXXIII) майже не використовуються дослідниками історії України періоду капіталізму. Так без будь-яких підстав і причин з наукового обігу українських радянських дослідників фактично виключено важливий першоджерельний матеріал.

Праця В. І. Лєніна «Розвиток капіталізму в Росії» як своїми теоретичними положеннями, так і конкретно-історичними даними, повинна повністю прислужитися радянським дослідникам історії України періоду капіталізму. Активне використання її, як і взагалі всієї лєнінської творчої спадщини, досвідченими істориками-дослідниками є могутнім засобом її пропаганди і, отже, прилучення до невичерпного багатства лєнінських ідей нових, молодих кадрів радянської історичної науки.

⁵² Історія Української РСР, т. I, стор. 451; Історія робітничого класу Української РСР, т. I, стор. 131; порівн. В. І. Лєнін. Твори, т. 3, стор. 423.

⁵³ Див. В. П. Теплицький. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60—90-ті роки XIX ст.), К., 1959, стор. 169, 173, 179, 264; О. І. Лугова. Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму, К., 1965, стор. 5, 57, 58, 74—75.

МІЖНАРОДНА НАРАДА КОМУНІСТИЧНИХ І РОБІТНИЧИХ ПАРТІЙ ТА ІСТОРИЧНА НАУКА

З великим інтересом усе прогресивне людство стежило за роботою Міжнародної Наради комуністичних і робітничих партій у Москві, яка проходила з 5 по 17 червня 1969 р. Нарада, з новою силою продемонструвавши всезростаючу роль і відповідальність комуністів світу в суспільному прогресі, ввійде в історію визвольної боротьби народів земної кулі як важливий крок по шляху активізації революційної боротьби трудящих мас проти імперіалізму, по шляху зміцнення згуртованості комуністичного руху під прапором марксизму-ленінізму, пролетарського інтернаціоналізму.

Нарадою одностайно прийняті Основний документ «Завдання боротьби проти імперіалізму на сучасному етапі і єдність дій комуністичних і робітничих партій, всіх антиімперіалістичних сил», звернення «Про 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна», заклик «Незалежність, свободу і мир В'єтнаму», вітальна телеграма Тимчасовому революційному урядові Республіки Південний В'єтнам, «Відозва на захист миру», Заява на підтримку справедливої боротьби арабських народів проти ізраїльської агресії, Заяви солідарності з комуністами і демократами, які піддаються репресіям з боку реакційних режимів Греції, Індонезії, Гаїті.

В цих документах дано глибокий аналіз міжнародної обстановки та соціально-політичних змін, що відбулися за останнє десятиріччя в світі, показано розстановку класових сил, накреслено конкретну програму боротьби комуністів, усіх революційних і демократичних сил проти імперіалізму за мир, демократію і соціалізм.

Нарада проходила в складних міжнародних умовах, що характеризуються розгортанням боротьби революційних і прогресивних сил, з одного боку, та зростанням небезпеки справі миру і соціалізму, з другого. «Людство,— говориться в Основному документі,— вступило в останню третину нашого століття в обстановці загострення історичного протиборства сил прогресу і реакції, соціалізму й імперіалізму»¹.

75 комуністичних і робітничих партій надіслали в Москву близько 300 своїх представників, робота яких відзначалася справжнім демократичним характером. Про це свідчить широка гласність дебатів Наради. Делегати мали можливість зустрічатися з представниками преси, щоб висловити свої погляди на питання, що обговорювались. Дискусії характеризувалися сміливою, творчою постановкою проблем, відвертістю, взаєморозумінням, критикою і самокритикою. Принципове обговорення всіх проблем яскраво підтвердило правоту КПРС та інших партій про те, що практика колективної роботи на забезпечення єдності боротьби проти імперіалізму — кращий шлях подолання труднощів у розвитку комуністичного руху.

Більшість виступів відзначалася високим теоретичним рівнем, глибоким аналізом загальної міжнародної обстановки і становища в окре-

¹ Документи Міжнародної Наради комуністичних і робітничих партій. К., 1969, стор. 3.

мих країнах, конкретними конструктивними пропозиціями. Помилкові положення, що мали місце у виступах деяких учасників, піддавалися критиці. Все це сприяло виробленню правильних марксистсько-ленінських настанов з важливих проблем комуністичного руху, зміцненню ідейно-політичної платформи світового комунізму.

Документи та матеріали Наради виступають важливим методологічним дороговказом для всіх радянських істориків. Та особливо велике значення вони мають для тих дослідників, які розглядають процеси і явища 60-х років.

Головним підсумком Наради є вироблення конкретної програми антиімперіалістичної боротьби на сучасному етапі. В матеріалах всесвітнього форуму підкреслюється, що головна лінія світового розвитку визначається активністю сил соціалізму і революції, миру і національно-визвольного руху. Незважаючи на труднощі і невдачі окремих загонів світового революційного руху, на тимчасові поразки антиімперіалістичних сил у ряді районів земної кулі, народні маси продовжують свій наступ на імперіалістичну систему агресії, реакції і війни. Імперіалізму не вдалося змінити загальне стратегічне співвідношення сил у світі.

Одним з найважливіших підсумків післявоєнного розвитку є те, що людство не допустило розв'язання нової світової війни. І відбулося це не тому, що змінилася природа і характер імперіалізму, а тому, що зростаюча економічна, політична і воєнна могутність, а також миролюбна зовнішня політика Радянського Союзу та інших соціалістичних держав, виступи міжнародного пролетаріату, революційних борців, багатомільйонний рух на захист миру зірвали плани ворогів миру та ідеологів нової світової війни. **«Імперіалізм безсилий,— підкреслюється в Основному документі,— повернути втрачену ним історичну ініціативу, повернути назад розвиток сучасного світу. Магістральний шлях розвитку людства визначають світова соціалістична система, міжнародний робітничий клас, усі революційні сили»².**

Відзначаючи, що існують реальні умови для вирішення найважливіших проблем сучасності на користь сил миру, демократії, соціалізму і комунізму, Основний документ разом з тим попереджає, що імперіалізм лишається серйозним і небезпечним противником. Він всіма силами намагається послабити позиції соціалізму, веде жорстоку боротьбу проти робітничого руху в країнах капіталу, хоче придушити національно-визвольну боротьбу народів і повернути втрачені ним позиції в суспільно-політичному і економічному відношеннях.

Останнім часом посилилась агресивність Сполучених Штатів Америки, а також їх основних партнерів по воєнно-політичних блоках. Імперіалісти США здійснили збройні напади на Кубу, Панаму, Домініканську Республіку, понад вісім років ведуть війну у В'єтнамі, прагнучи силою придушити один з соціалістичних форпостів в Азії, закрити народам Південно-Східної Азії шлях до свободи і прогресу, завдати удару національно-визвольному рухові народів Азії, Африки і Латинської Америки, підірвати міцність солідарності соціалістичних країн і всіх антиімперіалістичних сил.

Але агресори прораховувались. У Південному В'єтнамі Армія визволення завдає ударів по американських інтервентах та їх маріонетках, контролює більшість території країни. Героїчна боротьба в'єтнамських патріотів, яку вони ведуть з допомогою соціалістичних країн і насамперед Радянського Союзу, з підтримкою всіх миролюбних і прогресивних сил, відбиває істотні зміни в міжнародному співвідношенні сил,

² Документи Міжнародної Наради комуністичних і робітничих партій, стор. 6.

зростаючу міць сил соціалізму, демократії і національного визволення у світі.

Дуже небезпечний характер для долі миру має діяльність Північноатлантичного блоку, який допоміг відродити і зміцнити західнонімецький імперіалізм — основне вогнище воєнної небезпеки на європейському континенті. Імперіалізм, насамперед американський, підтримує правлячі кола Ізраїлю в їх політиці анексії та експансії проти арабських народів. На Далекому Сході імперіалісти США продовжують збройні провокації проти Корейської Народно-Демократичної Республіки, чинять агресивні акти проти Лаосу і Камбоджі тощо.

Головний новий момент, що характеризує розвиток імперіалізму в сучасних умовах, підкреслюється в документах Наради, полягає в тому, що імперіалізм намагається пристосуватися до умов боротьби двох систем, до вимог науково-технічної революції. Посилення його державно-монополістичного характеру знаменується прагненням поставити з допомогою держави собі на службу досягнення науково-технічної революції, широко впроваджувати програму розвитку промисловості і наукових досліджень, посилити розвиток економічної інтеграції капіталістичних країн тощо. Звичайно, всі ці процеси сприяли інтенсифікації й підвищенню ефективності суспільного виробництва, але не ліквідували основні суперечності сучасного капіталізму.

Почесним обов'язком істориків є розкриття соціальних наслідків науково-технічної революції в світлі капіталу.

Життя розбило твердження ідеологів буржуазії про те, ніби науково-технічна революція і державно-монополістичний капіталізм привели до подолання суперечностей імперіалізму, відкрили шлях до «загального благоденства». Насправді ж відбувається не тільки дальше загострення основної суперечності капіталістичного ладу — між суспільним характером виробництва і приватним способом привласнення, а й породжуються нові. Насамперед — між незвичайними можливостями, що їх відкриває науково-технічна революція, і перешкодами, які капіталізм висуває на шляху їх використання в інтересах усього суспільства; між суспільним характером сучасного виробництва і державно-монополістичним характером його регулювання; суперечність не тільки між трудом і капіталом, яка зростає великими темпами, але й між інтересами величезної більшості нації і фінансовою олігархією.

Суспільно-політичне життя капіталістичних країн характеризує тенденція до ліквідації демократичних свобод, яка доходить до фашизації ряду країн, до зростання впливу воєнно-промислового комплексу та союзів монополій з військовими колами в державному апараті. Все це яскраво підтверджує передбачення В. І. Леніна про посилення реакції по всіх лініях суспільного життя в умовах панування державно-монополістичного капіталу. Володимир Ілліч вказував: «Політичною надбудовою над новою економікою, над монополістичним капіталізмом (імперіалізм є монополістичний капіталізм) є поворот *від* демократії до політичної реакції. Вільній конкуренції відповідає демократія. Монополії відповідає політична реакція»³.

Матеріали і документи Наради переконують, що імперіалізм, який породжує війни, фашизм, злидні і страждання мільйонів людей, ніщо не може врятувати. Він приречений, бо його політика суперечить об'єктивним законам розвитку суспільства, реальним співвідношенням сил на світовій арені, життєвим інтересам людства.

Учасники Міжнародної Наради з усією відповідальністю заявили, що діям імперіалізму можна покласти край тільки в разі єдності дій

³ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 30.

народних мас. «Приборкати агресорів, врятувати людство від імперіалізму,— говориться в Основному документі,— місія, яка випала на долю робітничого класу, всіх антиімперіалістичних сил, що ведуть боротьбу за мир, демократію, національну незалежність і соціалізм»⁴. Ця генеральна стратегія боротьби проти сучасного імперіалізму спрямована на досягнення єдності і тісного зв'язку різних потоків світового революційного процесу. «Капітал є сила міжнародна,— писав В. І. Ленін.— Щоб її перемогти, потрібен міжнародний союз робітників, міжнародне братерство їх»⁵.

Глибокий аналіз розвитку сучасного імперіалізму створив міцну основу для розробки наукової програми антиімперіалістичної боротьби. Нарада визначила стан справ в основних загонах світового революційного руху, вказала на їх можливості та резерви, розробила ефективну дійову стратегію боротьби проти головного ворога народів — міжнародного монополістичного капіталу.

Нарада насамперед підтвердила вирішальну роль в антиімперіалістичній боротьбі світової системи соціалізму як головної ланки і головної сили світового революційного процесу, підкреслила значну допомогу визвольній боротьбі народних мас з боку Радянського Союзу та інших соціалістичних країн. У своїх виступах учасники Комуністичного форуму відзначали величезний вклад країн соціалізму в загальну справу боротьби проти міжнародного капіталу. Цей вклад визначається, насамперед, економічною могутністю соціалістичних країн, удосконаленням їх суспільних відносин, зростанням міжнародного авторитету світової соціалістичної системи, все більш широким поширенням ідей соціалізму, прогресу і миру. Саме соціалізм показав народам світу реальну перспективу визволення від імперіалізму і на ділі довів, що тільки країни соціалізму здатні розв'язувати корінні проблеми, що стоять перед людством.

Узагальнюючи досягнення соціалістичної співдружності за останні роки, учасники Наради зробили висновок, що почалася нова смуга розвитку соціалістичного світу, яка характеризується створенням можливостей для більш повного використання резервів, закладених у новому ладі. Важливими складовими елементами цього процесу є розробка і впровадження більш досконалих економічних і політичних форм у соціалістичному будівництві, поширення і поглиблення економічних зв'язків країн РЕВ, послідовне перетворення в життя ними планів соціалістичної господарської інтеграції.

В своїй концепції розвитку світового соціалізму В. І. Ленін передбачав, що всебічний розвиток співробітництва соціалістичних держав є найважливішою закономірністю становлення комуністичної формації. «Все суспільство,— говорив він,— як щодо постачання, так і щодо розподілу повинно являти собою один загальний кооператив... Зараз потрібне одне, щоб тільки було однакове прагнення йти з відкритою душею в цей єдиний світовий кооператив»⁶.

В Основному документі Наради підкреслюється, що соціалістичне перетворення — це складний і тривалий процес і що використання величезних можливостей соціалістичного ладу в усіх сферах життя за лежить передусім від комуністичних партій, які стоять при керівництві від їх здатності по марксистсько-ленінському розв'язувати проблеми соціалістичного розвитку.

Визначивши, що вороги соціалізму все ще намагаються зірват:

⁴ Документи Міжнародної Наради комуністичних і робітничих партій, стор. 11

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 263.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 299.

справу соціалістичного перетворення суспільства, Нарада зробила висновки, що «рішуча відсіч таким спробам — необхідна функція соціалістичної держави, яка спирається на широкі народні маси, керовані робітничим класом та його комуністичним авангардом. Захист соціалізму — інтернаціональний обов'язок комуністів»⁷.

Учасники Наради тверезо оцінили труднощі в розвитку світової системи соціалізму і висловили певність, що їх потрібно вирішувати на основі пролетарського інтернаціоналізму, шляхом товариського обговорення і добровільного братерського співробітництва. Головним напрямком у справі згуртування соціалістичної співдружності, підтвердила Нарада, є неухильне здійснення принципів пролетарського інтернаціоналізму; правильне поєднання національних та інтернаціональних завдань соціалістичних держав, розвиток їх взаємної підтримки і братньої взаємодопомоги.

Таким чином робота Наради дала важливий узагальнюючий матеріал для істориків, що вивчають історичний шлях соціалістичних країн.

Учасники форуму комуністів чимало уваги приділили боротьбі безпосередньо в капіталістичних країнах, де посилюється визрівання не тільки матеріальних, але й соціально-політичних передумов для проведення соціалістичних революцій. Характеризуючи нинішню фазу революційних подій у цитаделі капіталізму, Основний документ підкреслив ще **«робітничий клас, як це знову підтвердили події останнього часу, є головною рушійною і мобілізуючою силою революційної боротьби, всього демократичного, антиімперіалістичного руху»**⁸.

Наведені на Нараді факти відкидають твердження антимарксистів про занепад революційного духу робітничого класу. Лише з 1960 до 1968 р. включно в розвинених капіталістичних країнах взяло участь у страйковій боротьбі 300 млн. чол. проти 150 млн. за попередні 14 років⁹. Характерним є те, що ця страйкова боротьба спрямована не тільки на поліпшення економічного становища трудящих, але безпосередньо проти монополістичного капіталу та його політичної влади.

Важлива передумова успіху цієї боротьби — єдність робітничого класу. В сучасних умовах посилюється криза реформістських концепцій, реформістської політики соціал-демократів. Відбувається диференціація в лавах соціал-демократії. Нарада орієнтувала компартії на співробітництво з соціалістами і соціал-демократами з метою встановлення передового демократичного ладу сьогодні і побудови соціалістичного суспільства в майбутньому. «Наша лінія щодо соціал-демократії, — вказував Л. І. Брежнєв, — гранично ясна. Ми ведемо і далі будемо вести боротьбу проти наших ідейних і політичних противників в її рядах з принципових позицій марксизму-ленінізму, водночас ми йдемо на співробітництво, на єдині дії з тими, хто справді готовий боротись проти імперіалізму, за мир, за інтереси трудящих»¹⁰.

В Основному документі розкриваються нові великі революційні можливості союзників робітничого класу. У боротьбі проти капіталу — трудового селянства, прогресивної інтелігенції, молоді, жінок визначається тактика компартій щодо них, вказується на необхідність співробітництва і спільних дій комуністів з робітниками, які перебувають під впливом буржуазії, та з широкими демократичними масами віруючих.

⁷ Документи Міжнародної Наради Комуністичних і робітничих партій, стор. 20.

⁸ Там же, стор. 22.

⁹ Л. І. Брежнєв. За зміцнення згуртованості комуністів, за нове піднесення антиімперіалістичної боротьби, К., 1969, стор. 15.

¹⁰ Там же, стор. 37.

Повз увагу Наради не пройшли і проблеми національно-визвольного руху. «Крах колоніальної системи,— вказується в Основному документі,— істотно ослабив позиції імперіалізму. Останнє десятиріччя дедалі зростала роль антиімперіалістичного руху народів Азії, Африки і Латинської Америки у світовому революційному процесі. В деяких країнах цей рух набуває антикапіталістичного змісту»¹¹.

Національно-визвольний рух у багатьох країнах Азії і Африки характеризується тим, що він вступив у нову фазу, відмінною рисою якої є створення великої кількості молодих національних держав. Це сприяло зміні співвідношення сил у світі на шкоду імперіалізму. Збройна боротьба народів Мозамбіку, Гвінеї, Бісау, Зімбабве, Південної Африки завдає тяжких ударів по союзу фашистських і расистських режимів. Було відзначено також видатну роль арабського визвольного руху, його позитивний вплив на визвольну боротьбу народів проти імперіалізму і неоколоніалізму на Середньому Сході та в Африці, рішуче підтримано дії арабських країн проти агресії Ізраїлю.

На Нараді підкреслювалась необхідність постійного співробітництва молодих прогресивних держав з соціалістичними країнами і підтримки їх з боку світового революційного руху, що є важливою умовою просування цих країн по некапіталістичному шляху розвитку.

Високо оцінюючи роль комуністів Азії і Африки в боротьбі за національну незалежність і соціалістичне майбутнє своїх народів, Нарада висловилася за тісне співробітництво комуністичних партій з іншими патріотичними й передовими силами, вказавши на шкоду, яка завдається справі боротьби за незалежність переслідуванням комуністів з боку деяких дрібнобуржуазних партій.

Глибоко проаналізувавши революційні сили сучасності, учасники Наради підкреслили значення для успішної антиімперіалістичної боротьби зміцнення союзу соціалістичної системи, робітничого і національно-визвольного руху, в якому В. І. Ленін вбачав гарантію успіхів революційних сил. Аналіз сучасного визвольного руху народів — практичне здійснення ленінського передбачення про те, що боротьба проти імперіалізму, за соціальний прогрес не буде тільки «головним чином боротьбою революційних пролетарів у кожній країні проти своєї буржуазії,— ні, вона буде боротьбою всіх пригноблених імперіалізмом колоній і країн, всіх залежних країн проти міжнародного імперіалізму»¹².

Нарада підкреслила, що основною ланкою спільних дій антиімперіалістичних сил, як і раніше, є боротьба народних мас за мир в усьому світі. «Послідовна миролюбна політика першої країни соціалізму — Радянського Союзу та інших соціалістичних держав, посилення боротьби трудящих в країнах капіталу,— вказується у «Відозві на захист миру»,— зростання національно-визвольного руху, виступи широких кіл світової демократичної громадськості, прихильників миру усувають фатальну неминучість нової світової війни і створюють реальну можливість для втілення в життя прагнень народів до миру»¹³.

Програма дій, вироблена Народою, передбачає в числі заходів, спрямованих на активізацію діяльності прихильників миру в усьому світі, боротьбу за мирне співіснування держав з різним суспільним ладом, заборону ядерної, бактеріологічної та хімічної зброї. До числа

¹¹ Документи Міжнародної Наради комуністичних і робітничих партій, стор. 26

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 137.

¹³ Документи Міжнародної Наради комуністичних і робітничих партій «стор. 55—56.

невідкладних завдань відноситься також боротьба за ліквідацію регіональних воєнних блоків, забезпечення європейської безпеки і безпеки в Азії, єдині дії проти локальних воєн та інтервенції, що розв'язуються імперіалізмом в будь-яких частинах світу.

Сформульована на основі колективного досвіду комуністичного руху програма антиімперіалістичної боротьби вимагає зміцнення бойової солідарності трьох головних революційних сил сучасності — народів соціалістичних країн, міжнародного робітничого руху та руху за національне визволення, посилення ними пильності щодо злочинної політики та агресивних намірів і планів світового капіталу. Визначивши основні напрямки боротьби за згуртованість головних потоків світового революційного процесу, Нарада тим самим озброїла революційною перспективою всі сили антимонополістичного фронту.

Сконцентрувавши свої зусилля на вирішенні головного завдання сучасності — на створенні всесвітньої армії борців проти імперіалізму, компартії світу багато уваги приділили проблемі згуртування своїх рядів. Тому через всю роботу Наради червоною ниткою пройшла ідея вирішальної ролі в сучасних умовах єдності комуністичного руху. **«Згуртування комуністичних і робітничих партій,— говориться в Основному документі,— найважливіший фактор об'єднання всіх антиімперіалістичних сил»**¹⁴.

Досвід революційної боротьби свідчить, що згуртованість світового комуністичного руху не прийде сама собою, що за неї треба активно боротися. Тільки в ході повсякденної роботи братніх партій, в боротьбі за спільні для усіх комуністів цілі, проти усіх сил і течій, які підривають єдність революційних сил, можливо досягнути згуртованості світової армії комуністів. **«Єдність треба завоювати,— писав В. І. Ленін,— і тільки самі робітники, самі свідомі робітники спроможні добитися цього — впертою, наполегливою працею»**¹⁵.

Нарада знову підтвердила необхідність дотримання ленінських норм взаємовідносин між братніми партіями, заснованими на принципах пролетарського інтернаціоналізму, солідарності і взаємної підтримки, поважання самостійності і рівноправності, невтручання у внутрішні справи один одного. Водночас представники багатьох партій відзначили, що незалежність кожної партії не повинна вести до ізоляції і націоналізму.

Нарада приділила велику увагу принципу органічного поєднання комуністичними і робітничими партіями національних та інтернаціональних завдань. **«Кожна комуністична партія,— вказується в Основному документі,— відповідальна за свою діяльність перед своїм робітничим класом і народом і в той же час — перед міжнародним робітничим класом. Національна та інтернаціональна відповідальність кожної комуністичної і робітничої партії нероздільні. Марксист-ленінці є одночасно і патріотами, і інтернаціоналістами, вони відкидають і національну вузькість, і заперечення або недооцінку національних інтересів, і тенденцію до гегемонізму»**¹⁶.

Відомо, що наші вороги плекали надію, що Нарада не зуміє виробити єдину лінію, що вона не тільки не ліквідує розбіжності, а навпаки поглибить їх. Насправді ж перемогло прагнення до єдності дій, до революційної солідарності, перемогли принципи пролетарського інтернаціоналізму. Учасники Наради висловили переконання, що труд-

¹⁴ Документи Міжнародної Наради комуністичних і робітничих партій, стор. 40.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 290.

¹⁶ Документи Міжнародної Наради комуністичних і робітничих партій, стор. 41.

нощі, які мали місце в комуністичному русі в останні роки, будуть подолані.

Лінія компартій на спільні дії проти імперіалізму вимагає підвищення їх ідейно-політичної ролі в світовому революційному процесі. Політичне керівництво масовою боротьбою проти імперіалізму, за демократію і соціалізм вимагають від компартій творчого розвитку теорії, стратегії і тактики, подолання догматичних і консервативних тенденцій, рішучої боротьби проти правих і «лівих» опортуністів, проти ревізійонізму, який намагається використати нові умови як привід для перегляду корінних принципів марксизму. І чим рішуче комуністи вестимуть боротьбу проти відступників від принципів марксизму-ленінізму, тим більше можливостей створюватиметься для успішного розгортання світового революційного процесу, тим міцнішатиме антиімперіалістичний фронт. Тому комуністи вбачають своє завдання в твердому відстоюванні чистоти марксистсько-ленінської теорії, активному наступі проти буржуазної ідеології, проти антикомунізму, який намагається використати в своїх брудних цілях труднощі і суперечності в лавах комуністичного руху. **«Вірність марксизмові-ленінізму, пролетарському інтернаціоналізму, безавітне і віддане служіння інтересам свого народу, спільній справі соціалізму — необхідна умова ефективності і правильної орієнтації єдиних дій комуністичних і робітничих партій, запорука успіху в досягненні ними своїх історичних цілей»**¹⁷.

Міжнародна Нарада підтвердила величезний авторитет Комуністичної партії Радянського Союзу в комуністичному русі, високо оцінила авангардну роль КПРС і Радянської держави в загальній боротьбі проти імперіалізму, за торжество справи миру, національної незалежності, демократії і соціалізму. «Радянський Союз, — сказав перший секретар ЦК ПОРП тов. В. Гомулка, — є головним бастионом антиімперіалістичного фронту, опорою сил соціалізму і волі народів»¹⁸.

Міжнародна Нарада пройшла під знаком торжества великих ідей ленінізму. Це знайшло своє відображення в усій її роботі і особливо яскраво виявилось в одностайно прийнятому Зверненні у зв'язку з 100-річчям В. І. Леніна.

Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій у Москві є великою політичною перемогою комуністів світу, важливим етапом по шляху згуртування і зміцнення всіх антиімперіалістичних сил. В її роботі знайшла нове підтвердження історична роль комуністичного руху, його визначальне, неперехідне значення для сучасного і майбутнього людства.

Червневий Пленум ЦК КПРС, розглянувши підсумки Наради, цілком і повністю схвалив політичну лінію та практичну діяльність Політбюро ЦК КПРС, спрямовану на зміцнення згуртованості світового комуністичного руху. Пленум вказав, що необхідно «продовжувати послідовну лінію КПРС на згуртування міжнародного комуністичного руху на принциповій основі марксизму-ленінізму і пролетарського інтернаціоналізму...»¹⁹.

Важливе місце в постанові приділено боротьбі з буржуазною ідеологією, за чистоту марксистсько-ленінського вчення, проти правого і «лівого» опортунізму та націоналізму. Пленум поставив велике завдання в справі посилення ідейно-виховної роботи серед трудящих вказав на необхідність дальшого розгортання наукової роботи по поглибленому теоретичному узагальненню проблем сучасності. Це вима

¹⁷ Документи Міжнародної Наради комуністичних і робітничих партій, стор. 42

¹⁸ «Правда», 10 червня 1939 р.

¹⁹ «Радянська Україна», 27 червня 1969 р.

гає від українських радянських учених, які займаються вивченням історії КПРС, історії міжнародного комуністичного робітничого і національно-визвольного рухів, історії міжнародних відносин, загальної історії, посилити розробку проблем світового революційного процесу, міжнародного значення будівництва соціалізму та комунізму. Слід посилити вивчення й узагальнення міжнародного досвіду Комуністичної партії в справі боротьби за перемогу соціалістичної революції і диктатури пролетаріату, за здійснення ленінського плану побудови соціалізму, ролі КПРС у комуністичному будівництві та її діяльності по розробці революційної теорії, стратегії і тактики робітничого класу, боротьби партії за ідейно-організаційну єдність своїх рядів проти антиленінських груп і течій.

Великого значення набирає вивчення величезного досвіду боротьби КПРС за єдність міжнародного комуністичного руху на всіх етапах його існування, виконання КПРС і Радянською державою свого інтернаціонального обов'язку перед міжнародним комуністичним і робітничим рухом. Інтернаціонального значення будівництва комунізму в СРСР, пролетарської солідарності загонів комуністичної армії світу на різних історичних етапах, боротьби КПРС за торжество ленінських принципів інтернаціоналізму і згуртування всіх прогресивних сил сучасності, вкладу КПРС і радянського народу в розвиток світового революційного процесу.

Необхідно глибше вивчати стратегію і тактику окремих партій і загонів комуністичного руху, форми і методи роботи партійних організацій з робітничим класом, селянством, жінками, інтелігенцією, середніми демократичними верствами.

Конче необхідні дослідження, в яких би узагальнювався досвід КПРС і братніх партій по ідейному вихованню трудящих мас у дусі дружби, братерства та інтернаціональної солідарності з усіма народами, що борються за мир, демократію, соціалізм і комунізм, по боротьбі з буржуазною ідеологією, насамперед, з антикомунізмом, антирадянщиною і націоналізмом.

Такі відповідальні завдання постають перед істориками партії республіки в зв'язку з рішеннями Міжнародної Наради в Москві.

Документи і матеріали міжнародного форуму комуністів допоможуть фахівцям загальної історії з Інституту історії АН УРСР, з вузівських кафедр різнобічно висвітлювати найскладніші питання міжнародного робітничого руху, історії світової соціалістичної системи, національно-визвольної боротьби, показувати взаємодію та взаємодопомогу провідних рушійних сил світового революційного процесу.

Робота Наради, прийняті нею документи — це важлива зброя комуністичних партій, всього прогресивного людства на сучасному етапі в їх боротьбі за краще майбутнє всіх людей земної кулі.

ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ РАННЬОФЕОДАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ У СХІДНИХ І ЗАХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Незважаючи на те, що між дослідниками не існує особливо великих розбіжностей у визначенні часу початкової стадії ранньофеодального періоду в історії слов'янських народів, умовний і, зрозуміло, лише приблизний характер датування переходу західних і східних слов'ян на шляхи феодального розвитку є фактом. Справа не тільки в тому, що йдеться про складний і тривалий процес формування класового суспільства та відповідних форм суспільної організації, коли вирішальному якісному стрибку передувало і підготовлювало його повільне накопичення елементів нових відносин. Справа ще й у тому, що для визначення періоду такого якісного стрибка наявних у дослідників джерел не вистачає. Археологічні пам'ятки, що характеризують матеріальну культуру слов'ян V—VII ст., досліджені поки що фрагментарно, не кажучи вже про те, що само собою вивчення матеріальної сфери життя суспільства не завжди дає право для остаточних висновків щодо форм організації суспільного виробництва та суспільних відносин соціального організму, що розглядається. Що ж до духовної культури слов'ян V—VII ст., включаючи їхні релігійні уявлення, то вона взагалі не може бути реконструйована за археологічними джерелами цього періоду. Але головною причиною є відсутність письмових джерел, спроможних висвітлити якісні, епохальні зрушення в розвитку східнослов'янського та західнослов'янського суспільства V—VII ст.

Такими джерелами могли б бути, насамперед, юридичні пам'ятки, записи стародавніх слов'янських правд або докладні описи стародавніх звичаїв, побуту та культури слов'ян письменниками-іноземцями, які побували в слов'янському середовищі або зібрали свої відомості з перших рук, зі слів очевидців. На жаль, саме такого роду джерел, на підставі яких історики судять про соціальний устрій германських народів або південних слов'ян, що переселилися на Балкани, у розпорядженні дослідника, який займається початковими етапами становлення ранньофеодального слов'янського суспільства в Східній та Центральній Європі, немає. Слід враховувати, при цьому, що такого роду джерела не можуть бути замінені ані згадками про слов'ян у творах, що починають виникати з VII ст. у західному літописанні, ані уривчастими повідомленнями східних авторів. Аналіз застосовуваної в цих джерелах для характеристики суспільних відносин термінології не може дати достатньо точних результатів. Середньовічному літописцю, який погано розбирався в особливостях слов'янського побуту, легше було скористатися для характеристики сусідів звичною для нього термінологією, оскільки він оперував уявленнями, що склалися в нього під впливом соціальної організації суспільства, в якому він жив сам. В іншому випадку він міг користуватися літературними стереотипами. Тим більш ризиковано судити про розвиток у слов'ян інституту державності лише на підставі наявності або відсутності згадок про князів та князівську владу. За таких умов природним було б вдатися до джерел пізнішого походження, етногра

фічних та письмових, з метою дослідження за допомогою історичної ретроспекції. Такі джерела дійсно є, причому (коли йдеться про письмові джерела) не тільки іноземного, але й місцевого східно- й західно-слов'янського походження. Вони відносяться, головним чином, до X—початку XII ст. і змальовують суспільство західних і східних слов'ян цього часу як типово ранньофеодальне, причому досить зріле, яке з XI ст. переходить уже в ступінь розвинутого феодалізму, про що свідчить зростання тенденцій до феодальної роздрібненості. Отже, процеси феодалізації у слов'ян Східної та Центральної Європи розвивалися до X ст. Як процеси середньовічні вони повинні були, зрозуміло, розвиватися середньовічними темпами, тобто досить повільно. Але чи не є це підставою для того, щоб співставити дані X—XII ст. з першими згадками у західних джерелах про слов'янські політичні утворення і визначити, таким чином, початкову межу ранньофеодального періоду? На жаль, саме тут досить багатообіцяючий метод ретроспекції виявляється зовсім недостатнім.

Головна причина цього полягає, мабуть, у тому корінному, остаточно встановленому ще першими дослідженнями Б. Д. Грекова¹, факті, що слов'яни східні, а, отже і слов'яни Центральної Європи, які розвивалися по одному з ними шляху, обійшли в своєму розвитку рабовласництво як соціально-економічну формацію. Саме це абсолютно безсумнівне зараз для радянських і зарубіжних дослідників положення і обмежує в даному випадку можливість ретроспективних пошуків, тим більше, що, стосовно до розглядуваного регіону, воно доповнюється ще й таким безперечним фактом, як відсутність у областях розселення східних і західних слов'ян соціально-економічного синтезу, показового для країн Західної Європи і певної частини Балкан. Посилання окремих дослідників на ранньорабовласницький характер кельтської цивілізації в Чехії² або на зародження рабовласницького укладу в античній Польщі³ не змінюють справи, як не змінює її й вплив провінціальної римської культури на окремі регіони майбутнього розселення східних і західних слов'ян у період пізньої Римської імперії. Наступні бурхливі події епохи переселення народів рішуче змінили хід не тільки соціального але й етнічного розвитку. Ось чому, незважаючи на те, що в наступному якісь елементи античної спадщини, а також близькість до вогнищ середземноморської феодальної цивілізації й висунули певні регіони в ряд тих, що особливо швидко феодалізувалися (території паннонських слов'ян, Словаччина, Моравія, Чехія, Київська Русь), соціально-економічного й етнічного синтезу варварства й рабовласництва в тому вигляді, в якому він стався на заході і, навіть, у Візантії, тут все ж не спостерігалось. Не було навіть слабких ознак античної спадковості ані в розвитку міст і міського життя, ані в розвитку церкви та її організацій. У даному випадку загальної оцінки становища в Центральній та Східній Європі не може змінити й розширене тлумачення

¹ Б. Д. Греков. Феодальные отношения в Киевском государстве, М.—Л., 1935; його ж. Была ли Киевская Русь рабовладельческим обществом? — «Борьба классов», 1935, № 3.

² П. Н. Третьяков. Возникновение рабовладельческих отношений у кельтских племен. Римская экспансия в странах Дунайского бассейна. — История Чехословакии, т. I, М., 1956, стор. 25—38.

³ В. Д. Королюк. Древнепольское государство, М., 1957, стор. 59—61; W. Hensel. O niektórych najdawniej szych organizacjach państwowych na ziemiach Polski. — Sprawozdania wydziału I, PAN, 1958, N 1.

⁴ В. Д. Королюк. Некоторые общие закономерности раннефеодальной истории восточных и западных славян. — Краткие сообщения Института славяноведения, 1963, № 39.

синтезу, дане Б. Ф. Поршневым⁵. Якщо у поняття синтезу включити будь-яке усвоєння античної спадщини, хай навіть опосередковане (шляхом товарообміну, розвитку грошової системи та права, релігійних уявлень, поширення письменності тощо), то й тоді доведеться говорити скоріше про збільшення елементів синтезу в міру розвитку у східних слов'ян феодальних відносин, ніж про синтез, що лежить у самій основі зародження у них феодалізму. Інакше кажучи, поняття синтезу буде збігатися в цьому разі з поняттям впливу на слов'ян передових феодальних країн Середземномор'я, Західної Європи та Сходу.

Цими корінними причинами, тобто відсутністю у східних і західних слов'ян рабовласництва як виробничої системи й характерного для Західної Європи й частини Балкан соціально-економічного синтезу, пояснюються особливості властивої їм феодальної структури. На відміну від території Заходу в слов'янській частині Центральної та Східної Європи розвинута ленна система не склалася. Зародження купецьких і ремісницьких корпорацій не спричинилося безпосередньо до різкого правового відокремлення міста від його сільськогосподарської округи. Феодальне суспільство не набуло такої замкнутої й чіткої корпоративної структури. Тимчасом, на відміну від Візантії, тут не було обожествлення верховної влади, церква не перебувала у такій повній залежності від світської влади, нарешті, в самому суспільстві феодалів не спостерігалось надзвичайно показової для Візантії відсутності соціальної стабільності⁶. Це було досить стабільне, хоча й динамічне за своєю структурою суспільство, про що свідчить, до речі, швидкий прогрес матеріальної культури не лише в галузі землеробства, що досягло до X ст. загальноєвропейського рівня⁷, але й у галузі ремесла й торгівлі. Це спричинилося до виникнення міст і складного й бурхливого міського політичного життя, про що яскраво свідчать руські літописи.

Питання соціальної структури слов'янства Східної та Центральної Європи потребують докладніших досліджень. У цьому зв'язку важливо лише підкреслити відсутність тут того особливого проміжного етапу соціально-економічного синтезу, що відіграв дуже важливу роль у житті германців. Але саме це вкрай утруднює використання методу ретроспекції для встановлення точної початкової межі для ранньофеодального періоду. Багато державних інститутів ранньофеодального суспільства при всій їх якісній відмінності генетично зв'язано з інститутами епохи військової демократії. Це і князівська влада, що стає спадковою, і дружина як політична сила, що її підтримує, і наявність народного ополчення вільних мужів і общинників; це, нарешті, общинні повинності як засіб зміцнення економічного й політичного становища знаті, і данина як форма економічної експлуатації суспільства князем і знаттю, патріархальне рабство тощо.

За таких умов, при визначенні початкової межі ранньофеодального періоду в історії східних і західних слов'ян доводиться користуватися насамперед, міркуванням загальноісторичного характеру. У свою чергу, тільки обгрунтувавши їх перехід від первиннообщинної до феодальної фази розвитку загальноісторичними закономірностями, можна використовувати можливість відповідної інтерпретації навіть найраніших, вкрай невиразних даних письмових джерел про тогочасний суспільний устрій Крах вогнищ рабовласницького способу виробництва в Західній та Південно-Східній Європі, феодалізація Візантії та соціально-економічні

⁵ Б. Ф. Поршнев. Феодализм и народные массы, М., 1964, стор. 507—518.

⁶ А. П. Каждан, Византийская культура (X—XII ст.), М., 1968, стор. 40—91.

⁷ W. Hensel. Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. Zarys kultury materialnej, Warszawa, 1956, стор. 81; його ж. Archeologia o początkach miast słowiańskich Wrocław—Warszawa—Kraków, 1963.

синтез на Заході відкрили шляхи для загальноєвропейського феодального розвитку. Суттєву роль у встановленні феодалізму в Європі відіграли й слов'янські племена. З їх могутнім наступом пов'язано й формування Візантії як найбільшої в Європі феодальної держави⁸. Справляючи побіжний вплив на германців, слов'яни взяли участь і в ліквідації вогнища рабовласницького ладу в Західній Європі⁹.

Беручи як початкову межу ранньофеодального періоду рубіж VI—VII ст., доводиться виходити з певної сукупності фактів. Балканські війни слов'ян VI—VII ст. були завершальним етапом Великого переселення народів¹⁰. Слов'янські переселення в цей період в основному закінчувалися. Одночасно відбувалося поступове подолання господарського занепаду V—VI ст. Про це, мабуть, краще свідчить західнослов'янський археологічний матеріал¹¹. Нарешті, в VII ст., причому в усіх трьох відгалужень слов'янства, джерела відзначають перші спроби організації відносно великих політичних утворень. Йдеться про протоболгарську державу на Балканах, аварський каганат у Паннонії, де економічною основою як і в царстві Аспаруха було землеробство слов'янського населення¹², та про так звану державу Само, в якій ряд дослідників вбачає державне утворення, що передувало Великій Моравії¹³ і, нарешті, політичне утворення на південному сході східно-слов'янської території, про яке збереглися не зовсім ясні відомості в джерелах арабського походження¹⁴.

Але чи не впливає з цього теза про рівномірність і синхронність процесів соціально-економічного розвитку слов'ян, про їх відносно однаковий культурний рівень вже на першому етапі формування феодального ладу? Ця очевидна, на перший погляд, теза потребує, однак, при ближчому ознайомленні, такої кількості поправок, що наполягати на ній стає ризикованою справою, не згадуючи вже про те, що частина південного слов'янства, на відміну від східного та західного, переживала епоху соціально-економічного синтезу і суттєві різниці в рівні культури виявляються й всередині самих слов'янських відгалужень. Для цього досить порівняти енергійні темпи історичного розвитку полян з периферійним характером культури вятичів на Русі, Моравії, Словаччині і, навіть, Чехії — з одного боку і Польщі — з другого, або, навіть, Малої чи Великої Польщі — з Мазовією в межах розселення самих польських слов'ян. Вирівнювання темпів їх історичного розвитку, досягнення близьких рівнів у галузі матеріальної культури та суспільного устрою були тоді справою досить далекого майбутнього. Цілком чіткого характеру всі ці процеси набули лише в X і, навіть, у XI ст., на що вже неодноразово зверталася увага в літературі з цього питання¹⁵.

Беручи для східних і західних слов'ян єдиний початковий рубіж ранньофеодального періоду, слід відразу ж врахувати не лише умовний характер цього рубежу, але й те, що в наступному процесі феодалізації

⁸ А. В. Мишулин. Древние славяне и судьбы Восточно-Римской империи.— Вестник древней истории, 1939, № 1; Б. Д. Греков. Киевская Русь.— Избранные труды, т. II, М., 1959; Е. Э. Липшиц. Славянская община и ее роль в формировании византийского феодализма.— Византийский временник, т. I, М., 1947, та ін.

⁹ J. Poulík. Staroslovanská Morava, Praha, 1948, стор. 107; В. Д. Королюк. Древнепольское государство, стор. 65; G. Labuda. Z badań nad osadnictwem i ustrojem Słowian połabskich.— Slavia Occidentalis, t. 22, Poznań, 1962, стор. 315; та ін.

¹⁰ П. Н. Третьяков. Восточнославянские племена, М., 1953, стор. 185—204.

¹¹ Z. Trudzik. Z węzłowych zagadnień dziejów Polski na przełomie starożytności i wieków średnich.— „Dawna kultura”, 1956, № 2.

¹² П. Н. Третьяков. Назв. праця, стор. 186—203.

¹³ G. Labuda. Pierwsze państwo słowiańskie — państwo Samona, Poznań, 1948; J. Eisner. Devínska Nová Ves, Bratislava, 1952.

¹⁴ Б. Д. Греков. Избранные труды, т. II, стор. 481 та ін.

¹⁵ В. Д. Королюк. Древнепольское государство, стор. 67—117.

суспільства в окремих частинах слов'янської Східної та Центральної Європи розвивалися з різною інтенсивністю. По суті, пропонується межа — рубіж VI—VII ст.— слід приймати як *terminus post quem*.

При такій постановці питання всі інші, на перший погляд більш точні, спроби визначення розглядуваного рубежу VIII— або IX ст.¹⁶ позбавлені будь-якого достатнього обґрунтування джерелами, сучасними подіям, по суті, стають зайвими, і, навіть, такими, що ховають у собі більшу небезпеку, ніж прийняття рубежу названого вище.

Порівняно з початковою межею значно чіткіше вимальовуються інші етапи формування феодального суспільства та ранньофеодальної державності східних і західних слов'ян. Це стає ще зрозумілішим у зв'язку з тим, що соціально-економічні основи відповідних процесів VIII—IX ст. досліджені досить детально¹⁷.

Найранішою й примітивною формою державності, що утворилася в слов'ян, слід вважати, мабуть, політичне утворення типу племінних князівств. Генетично ці утворення походять від політичних організацій епохи воєнної демократії, великих територіальних племен, що складалися з кількох так званих малих племен. У військово-адміністративному смислі племінні князівства спиралися на систему укріплених поселень-градів, що були не лише культовими центрами, місцями пристановища для навколишнього населення в період воєнних дій, але й центрами місцеперебування князя з дружиною, а надалі, по-видимому, й укріпленими садибами знаті¹⁸.

На цій стадії розвитку основну масу населення становили вільні мужі-общинники. Але вже існувала й соціально відокремлена спадкова знать з князем та його дружиною. У господарстві знаті використовувалася праця рабів, джерелом постачання яких були військовополонені. Зміцнюючи своє становище, знать і князь привласнювали собі общинні внески і використовували общинні повинності у власних інтересах. Суттєвим фактором матеріальної сили пануючого устрою була воєнна здобич.

Племінні князівства, назви яких зберегли для сучасності джерела IX та наступних століть, існували протягом дуже тривалого часу — з VII по X і, навіть, XI ст. Вятицький князь Ходота зі своїм сином згадується ще в повчальному слові Володимира Мономаха¹⁹. Тривале збереження племінних князівств в окремих частинах слов'янського світу в період формування слов'янської ранньофеодальної державності було явним анахронізмом, що свідчить про нерівномірність розвитку процесу феодалізації східних і західних слов'ян у цілому. Певною мірою це було пов'язане з міцністю племінних кордонів, що існували. Це виразно виявилось в період феодальної роздрібненості. Справа в тому, що племінні князівства були не лише територіальними політичними утвореннями, але й певними етнічними одиницями. Територія племінного князівства була одночасно й основною областю розселення невеликого «народ-

¹⁶ Б. А. Рыбаков. Спорные вопросы образования Киевской Руси.— «Вопросы истории», 1960, № 9; З. М. Черниловский. Возникновение раннефеодального государства у прибалтийских славян, М., 1959; J. Bardach. Historia państwa i prawa Polski do połowy XV wieku, Warszawa, 1957, стор. 25; Fr. Graus. Počátky českého státu a vývoj „státní“ ideologie.— *Slavia Occidentalis*, t. 22.

¹⁷ Б. Д. Греков. Назв. праці; П. Н. Третьяков. Назв. праці; Б. А. Рыбаков. Назв. праці; Н. Łowmiański. Podstawy gospodarcze formowania się państw słowiańskich, Warszawa, 1957; його ж. Początki Polski. Z dziejów słowian w I tysiącleciu n. e., t. I—II, Warszawa, 1963.

¹⁸ Н. П. Третьяков. Древлянские грады.— Академику Борису Дмитриевичу Грекову ко дню 70-летия, М., 1952, стор. 64—68.

¹⁹ ПСРЛ, т. I, Л., 1926, ствп. 248.

ця»²⁰, що відрізнявся від інших особливостями свого побуту, звичаїв, елементами матеріальної культури. Наступний політичний розвиток племінного князівства порушив ці етнічні кордони, але не зміг їх зруйнувати. Саме ця особливість племінних князівств відзначається в «Повісті временних літ», де підкреслюється, що давньоруські племена «имяху бо обычаи свои и закон отець своих и преданья, каждо свой нрав»²¹. Мабуть, до такого роду етнографічних і політичних категорій відноситься початково і західний термін VIII—IX ст. «nationes», про які говориться, що вони (тобто слов'янські народи) відрізняються один від одного звичаєм і способом життя²².

Дальший процес формування ранньофеодальної державності йшов по лінії підкорення одних племінних князівств іншими. Внаслідок такої політичної інтеграції утворювалися більші політичні організми, що охоплювали групи близько споріднених за складом населення племінних територій. Особливістю процесу політичної інтеграції була та обставина, що, як правило, виділялося не одне, а два або кілька племінних князівств, які ставали центрами політичного об'єднання. В Чехії такими центрами стали князівство чехів і князівство зличан з центром у Лібіці, де панувала самостійна династія Славниківів. У Польщі, слідом за віслянами утворився ще один центр об'єднання — князівство полян з правлячою династією П'ястів. Кілька центрів політичного тяготіння племінних князівств слід відзначити на Русі — в середньому Подніпров'ї та на Півночі. Одним з таких центрів слід вважати Полоцьк. Утворення відносно великих держав, що об'єднували повністю або ж частково первинні племінні князівства, знаменувало настання нового етапу в процесі формування ранньофеодальної державності, а також дальший крок на шляху утворення середньовічних слов'янських народностей.

Основною масою населення і на цій стадії розвитку залишалися вільні общинники, які продовжували брати участь у народному ополченні, що відігравало велику роль в умовах оборонної війни. Але, поряд з вільними, з'являлися й залежні селяни. Не лише окремі общинники, що розорилися, але й цілі общини попадали вже в залежність від знаті. Збільшилася й кількість рабів, використовуваних у господарстві князя та знаті. Виникали нові джерела рабства. В рабів стали перетворювати і злочинців, засуджених на покарання смертю. З ходом часу зароджується й довгове холопство. В літературі, особливо в працях С. В. Юшкова²³ правильно підкреслюється багатокладний, як правило, характер соціальної організації суспільства. Багатокладність — наявність патріархального, рабовласницького і феодального, що розвивався, укладів — сама собою не є характерною особливістю тільки цієї епохи. Значно суттєвішим, є те, що в конкретних умовах ранньофеодального суспільства, що формувалося, зростання елементів рабовласницького укладу сприяло визріванню і ствердженню феодальної системи виробничих відносин²⁴. В феодальну ренту еволюціонували привласнені князем і знаттю общинні внески й повинності. В тому ж напрямі розвивався і старий інститут данини. Все це пов'язане з формуванням поняття про верховну владу князя на землю. Таким чином, поряд з примітивною

²⁰ П. Н. Третьяков. Восточнославянские племена, стор. 228.

²¹ ПСРЛ, т. I, ствп. 13.

²² Einhardi Vita Caroli Magni, cap. 15 Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, t. II.

²³ С. В. Юшков. К вопросу о дофеодальном (варварском) государстве.— Ученые труды Всесоюзного института юридических наук, т. 10, М., 1947.

²⁴ В. Д. Королюк. Некоторые спорные и нерешенные вопросы истории славянских народов в раннефеодальный период (VII—XI ст.).— Краткие сообщения Института славяноведения, М., 1961, № 33—34.

відробітною рентою відбувалося й формування натуральної ренти. Саме до цього етапу відноситься остаточне перетворення міст в укріплені садиби землевласницької знаті та князя тимчасом як інші ставали поступово поселеннями міського типу — центрами ремесла й торгівлі. Йшов процес складання основних органів адміністрації й суду ранньофеодального типу.

У зміцненні центральної князівської влади, що виступала дедалі частіше в ролі верховного власника на землю, велике значення мала дружина. Вона перебувала на утриманні князя і була соціально неоднорідною. Разом з рядовими дружинниками — «молодшою» дружиною — існувала і «старша дружина» — радники князя, прообраз майбутньої феодальної курії. З цією дружиною радився й пирував Володимир Святославич. Про цю дружину згадував, мабуть, Анонім — Галл, говорячи про дванадцять мужів, з якими мав раду і пирував Болеслав Хоробрий²⁵. Дружинники, які першими отримували в довічне володіння землі від князя, утворювали нову верству у складі пануючого землевласницького класу²⁶ тимчасом як представники старих знатних родів, опинившись в рядах дружин, звикали до авторитету центральної князівської влади, виховувалися в умовах суворої дисципліни дружини. Свої відносно малочисельні дружини мали й представники знатних родів²⁷. Сила їх полягала ще й у тому, що вони могли спиратися на солідарність родичів, які їх оточували, оскільки дуже часто висування знаті відбувалося шляхом соціального виділення цілих знатних фамілій, які об'єднували кілька зв'язаних родством родин і поколінь. Всередині цих фамілій не було майнової рівності. Глава фамілії або роду був одночасно й найбагатшим і могутнішим його представником. Бідні родини в такій фамілії утворювали щось на зразок клієнти при сеньйорі²⁸.

Політична організація ранньофеодальних держав, що формувалися на цьому етапі, була неоднорідною. Як правило, це були монархії з відносно єдиною центральною князівською владою. Сильні елементи племінної, в умовному сенсі цього слова, федеративності при розвинутих теократичних началах (провідна роль язического жрецтва), показов для політичного розвитку лєтичів, є винятком. У склад ранньофеодальних монархій на положенні данників входили окремі князівські династії, що користувалися всередині князівства повною самостійністю. Крім данини, такі племінні князівства могли бути зв'язані з центральною владою ще й обов'язком подавати їй військову допомогу в походах. Можливо, що саме цю форму залежності підкреслював літописець, згадуючи про участь у поході Олега на Константинополь (907 р.) вятичів хорватів, дулібів і тіверців²⁹, про пізніше включення територій яких до складу Київської Русі він, певно, знав.

Але головною тенденцією було пряме включення племінних князівств до складу ранньофеодальних монархій, подолання сепаратизму місцевих династій і місцевої знаті, підкорення приєднаної території безпосередньо великокнязівській адміністрації шляхом розміщення пс градах загонів дружинників і передачі влади князівським намісникам які призначалися як правило, зі складу князівської родини. Слід відзначити, нарешті, що на заключних стадіях цього другого етапу відбувалося, як правило, і проникнення (хоч і не обов'язково утвердження) до слов'ян нової форми феодальної надбудови — християнства.

²⁵ Monumenta Poloniae Historica Nowa Series, t. II, Kraków, 1953, стор. 32.

²⁶ Б. Д. Греков. Киевская Русь, стор. 272—278.

²⁷ Там же, стор. 277; С. В. Юшков. Очерки по истории феодализма в Киевской Руси, М.—Л., 1939, стор. 31—32, 144—150.

²⁸ K. Tumieniecki. Spółczeństwo słowian lechickich, Lwów, 1928, стор. 88—93

²⁹ ПСРЛ, т. I, ствп. 29.

Відповідно до нерівномірності загального соціально-економічного розвитку східного слов'янства і західнослов'янських країн, що знайшла своє найяскравіше відображення в процесі формування міста як економічної категорії (пізніше ніж в інших країнах але не раніше X ст. міста виникають у Польщі, виключення тут становить лише західнопоморський Волін)³⁰, перехід до етапу формування відносно великих ранньофеодальних монархій у слов'янській Центральній та Східній Європі почався в різний час. Раніше від інших і в дуже енергійній формі він виявився у паннонських слов'ян, в Словаччині та Моравії (не пізніше VIII ст.). Після інших на цей шлях стали польські землі, мабуть, у IX ст. В останньому випадку показовим є не стільки запізнення зі вступом у цю стадію розвитку, скільки відносна затримка процесу формування великої ранньофеодальної державності в цілому.

З самого початку, однак, цей процес залежав не лише від внутрішніх факторів, але й відчував на собі великий вплив факторів зовнішніх — загрози іноземної агресії або боротьби проти неї. Для значної частини західного слов'янства, що жило в безпосередній близькості до аварського каганату або перебувало в залежності від нього, цей фактор відіграв велику роль вже у VII ст., прискоривши утворення так званої держави Само. У VIII ст. фактор цей продовжував справляти значний вплив на політичний розвиток Великої Моравії. До другої половини IX ст. в тому ж напрямі впливало й сусідство імперії Карла Великого, а потім Східнофранкської імперії на суспільний розвиток полабо-прибалтійського слов'янства, сприяючи не лише процесу політичної, але й, у певному значенні, національної консолідації³¹. Про процес формування народностей, що зайшов тут дуже далеко, свідчить вживання для їхнього найменування ще з часів Карла Великого одних і тих же збірних термінів: лютичі, серби, бодричі³². В окремій формі включення до складу панівного класу чисельного іноземного елемента (норманів) цей фактор мав місце й на Русі. У відносно меншому ступені його відчували до середини X ст. польські землі, хоча й тут великоморавське завоювання Малої Польщі в останній чверті IX ст. відіграло, мабуть, роль важливого стимулу в розвитку великопольської державності³³. З іншого боку, розглядаючи події другої половини IX ст., можна констатувати й факти негативного впливу посилення дії зовнішнього фактору на суспільний та державний розвиток прибалтійських слов'ян³⁴. В паннонській же западині на початку X ст. іноземне завоювання призвело до ліквідації слов'янської державності.

У тісному історичному зв'язку з зовнішнім фактором перебуває й третій етап розвитку східної та західної слов'янської державності, що характеризується утворенням дуже великих, і, в певному розумінні, міжнаціональних політичних організмів — держав. Але чи слід пов'язувати його тільки з зовнішнім фактором, — це вже окрема поки що не вивчена проблема. Той факт, що хоч у різний час окремі слов'янські

³⁰ W. Hensel. Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna, стр. 321—324; W. Filipowiak. Aus den Forschungen über Vineta—Wollin.—Beiträge der Naturkundemuseums, Stralsund, Bd. I, 1962.

³¹ В. Д. Королюк. Государство бодричей в правление князя Готшалка.—Slavin Occidentalis; його ж. К вопросу о раннефеодальной государственности у полабо-прибалтийских славян.—«Славяно-германские отношения», М., 1964, стр. 9.

³² Einhardi Caroli Magni, cap. 15; L. Hrabová. K otázce vzniku a vývoje státu u polabských slovanů.—Československi časopys Historycky, 1955, № 4, стр. 166—167.

³³ K. Potkański. Kraków przed Piastami.—Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-filozoficzny, t. 35, Kraków, 1898; J. Widajewicz. Państwo Wiślan, Kraków, 1947, стр. 71—75.

³⁴ В. Д. Королюк. К вопросу о раннефеодальной государственности..., стр. 9—10.

народи обов'язково проходили цей етап дає підстави гадати про наявність якихось внутрішніх стимулів його виникнення. Зв'язок напрямів політичної експансії ранньофеодальних монархій з основними артеріями міжнародної торгівлі в Центральній і Східній Європі дає певні вихідні пункти для вирішення поставленої проблеми. Очевидно, найбільший інтерес до створення таких великих об'єднань виявляла центральна князівська влада, що спиралася на сильну й добре організовану дружину. Саме ці елементи ранньофеодального суспільства були особливо тісно пов'язані з міжнародною торгівлею, їм припадала лєвова пайка воєнної здобичі, вони збагачувалися за рахунок данини з підкореного населення.

Дуже характерними утвореннями такого типу, різноманітними за своїм політичним і етнічним складом, були Велика Моравія в IX ст. та держава Святослава Ігоревича у другій половині X ст. Менш різноманітними, але структурно аналогічними слід, очевидно, вважати держави Болеслава II Чеського у другій половині X ст. і Болеслава Хороброго Польського на початку XI ст. Нарешті, близькі до відзначених тенденцій можна констатувати і в політичному розвитку полабських слов'ян XI ст. (держава Крутого, держава Готшалка).

Не будучи скільки-небудь самостійним етапом у соціально-економічному розвитку західних і східних слов'ян, період існування в них великих міжнаціональних держав був все ж помітним у їх політичному розвитку, в процесі формування в них ранньофеодальних держав і народностей. Останнє, втім, не значить, що, наприклад, в умовах Великої Моравії перервався процес формування окремої моравської народності. Не припинився і процес становлення давньоруської та давньопольської народностей на Русі в X ст. і в Польщі на початку XI ст. Інша справа, що конкретні умови формування народностей у цей період наклали певний відбиток на їх національну самосвідомість, сприяючи протиставленню однієї народності іншій, усвідомленню ними національної диференціації. Разом з тим енергійно розвивався процес збагачення народностей, які відносно відставали в своєму розвитку, за рахунок контактів з більш розвинутими. Цим, можливо, пояснюється, певною мірою, та обставина, що створена Кирилом і Мефодієм для Великої Моравії літературна мова стала потім загальнослов'янською. Вона виникла в найпершій міжнаціональній слов'янській державі в умовах сильної ще слов'янської мовної спільності, яку відзначають усі джерела. Разом з тим, саме вона стала могутнім фактором культурного впливу найбільш передових слов'янських народностей на інші, що затрималися в своєму культурному розвитку.

Завершення формування слов'янських народностей відбувалося, однак, на останньому, четвертому етапі розвитку ранньофеодальної державності, на стадії існування відносно єдиних держав, як, наприклад, Київська Русь і Давньочеська держава кінця X ст., Давньопольська держава з першої чверті XI ст. Це були ранньофеодальні монархії, що вже цілком склалися з типовим для них соціально-економічним базисом, апаратом влади, адміністративним і військовим устроєм і правом. В усіх слов'янських країнах Центральної та Східної Європи того часу християнство було державною релігією, найважливішим елементом суспільної надбудови і формувало державну ідеологію ранньофеодальної монархії. Виняток становить лише історичний розвиток полабського слов'янства, де християнство, як символ німецької феодальної агресії, зустріло рішучу протидію народу.

Але християнська церква (звідси заінтересованість князівської влади в незалежності церковної організації від зовнішніх, насамперед ворожих центрів) використовується не тільки як елемент державної

машини. Вона бере активну участь у формуванні феодального базису, незалежно від того, якими темпами розвивається церковне землеволодіння. У країнах латинського обряду воно розвивається енергійніше, в країнах з слов'янською мовою богослужіння — повільніше, що пов'язане з особливостями розвитку церковного землеволодіння у Візантії³⁵. Останнє спостереження стосується не тільки Київської Русі, але й, по-видимому, Великої Моравії.

У зв'язку з цим немає необхідності докладно характеризувати суспільний устрій і соціальну структуру відносно єдиних ранньофеодальних держав східних і західних слов'ян X—XI ст., оскільки цим питанням присвячена вже велика кількість спеціальної літератури. Тут слід відзначити лише дві важливих обставини, необхідних для з'ясування загальних закономірностей тогочасного розвитку цього регіону Європи. По-перше, утворення відносно єдиних ранньофеодальних держав у східних і західних слов'ян відбулося в умовах загального вирівнювання рівнів їх соціально-економічного розвитку³⁶. Ця обставина надалі мала визначити більш або менш одночасний перехід їх у стадію феодальної роздрібненості. По-друге, характерною рисою відносно єдиних ранньофеодальних держав виявляється їх національна однорідність. Це спостереження певною мірою стосується не тільки Давньочеської та Давньопольської держав, але й Київської Русі. Спроби окремих дослідників розглядати останню як державу багатонаціональну або міжнаціональну³⁷ абсолютно не відповідають не тільки вирішальній, але й абсолютно домінуючій ролі слов'янського елемента в усіх галузях життя давньоруського суспільства.

Національна однорідність розглядуваних держав була історично зумовлена всім попереднім ходом їх розвитку в ранньофеодальний період. Вона була наслідком того, що саме в їх межах завершився тривалий період плеємінної консолідації, який почався кілька століть тому. Кінець-кінцем саме кордони розселення окремих народностей визначили політичні кордони ранньофеодальної державності, що сформувалася остаточно. Говорячи про плеємінну інтеграцію та консолідацію, слід, звичайно, враховувати неузгодження глотогопічних і етногенічних процесів. Середньовічні слов'янські народності в Центральній і Східній Європі формувалися на основі мовної спільності етнічних елементів, що інтегрувалися, і, за етно-антропологічними ознаками, могли навіть суттєво різнитися між собою³⁸.

На мову, а не на інші фактори (звичаї, спосіб життя) як основу національної консолідації східного слов'янства упевнено вказує руський літопис³⁹.

Весь попередній хід міркувань, переконливо показав нерозривний зв'язок, що існував у ранньофеодальний період між процесами утворення державності, з одного боку, і формуванням народностей у східних і західних слов'ян — з другого. Поступове вирівнювання темпів цих процесів, а також процесу феодалізації східно- і західнослов'янського суспільства VII—XI ст. безсумнівно свідчить про єдність закономірностей розвитку східних і західних слов'ян у ту епоху, про те, що в основі їх суспільного прогресу лежала аналогічна соціальна, політична і, навіть, історико-культурна модель.

³⁵ А. П. Ка ж д а н. Назв. праця, стор. 45—46; А. Р о р р е. Państwo a kościół na Rusi XI w., Warszawa, 1968.

³⁶ В. Д. К о р о л ю к. Западные славяне и Киевская Русь, М., 1964, стор. 17—18.

³⁷ А. Р о р р е. Назв. праця, стор. 16 та ін.

³⁸ Т. И. А л е к с е е в а. Антропологические материалы по этногенезу восточных славян. — «Советская археология», 1964, № 3.

³⁹ ПСРЛ, т. I, ствп. II.

Повідомлення

ПРИКОРДОННІ ЗВ'ЯЗКИ ТРУДЯЩИХ УРСР І ЗАРУБІЖНИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇН (1956—1969 рр.)

П. П. ПАНЧЕНКО, В. О. ГАЙВОРОНЮК

Питання про співробітництво соціалістичних країн привертає до себе увагу дослідників багатьох галузей суспільних наук. Наукове висвітлення співробітництва соціалістичних країн сприяє зміцненню дружніх зв'язків, інтернаціональному вихованню трудящих, подоланню залишків національної обмеженості.

Соціалізм відкриває принципово нові можливості для всебічного співробітництва між народами. Однією з форм братерського співробітництва, що виникло в останні роки і успішно розвивається, є прикордонний обмін делегаціями трудящих. Слід визнати, що дослідники не одноразово зверталися до розкриття цієї теми. І. Ф. Євсеев присвятив окремий розділ монографії показу прикордонного обміну делегаціями між ПНР і УРСР протягом 1956—1961 рр.¹ Братерська співдружність трудящих західних областей України і сусідніх соціалістичних країн в післявоєнні роки знайшла своє відображення в статтях В. К. Сульженка², Н. Є. Індутної³, М. В. Знаменської⁴ та ін. Про зв'язки львів'ян з народами братніх соціалістичних країн, їх спільну боротьбу за торжество комуністичних ідеалів говориться в книзі В. Маланчука та І. Петріва⁵. Досить широко аналізуються братерські зв'язки трудящих Закарпаття з трудящими прикордонних областей ЧССР, УНР і СРР в книзі В. І. Белоусова⁶. Ряд статей присвячено дружнім відносинам міст Української РСР з містами зарубіжних країн⁷. Про зв'язки трудящих західних областей України з трудящими СРР, Угорщини і ЧССР розповідається в збірниках статей⁸. Нарешті, про прикордонний обмін говориться в першій узагальнюючій колективній монографії про сучасні політичні, економічні й культурні зв'язки Української РСР із зарубіжними соціалістичними країнами⁹. В цих працях прикордонний обмін

¹ І. Ф. Евсеев. Сотрудничество Украинской ССР и Польской Народной Республики (1944—1960 гг.), К., 1962; його ж. Важлива форма співробітництва народів України і Польщі.— УІЖ, 1961, № 5.

² В. К. Сульженко. Братерська дружба і співробітництво трудящих західних областей України та народно-демократичних країн.— УІЖ, 1965, № 3.

³ Н. Є. Індутна. З історії діяльності українського відділення Товариства радянсько-польської дружби.— УІЖ, 1968, № 5.

⁴ М. В. Знаменська. Зв'язки громадськості УРСР з трудящими зарубіжних соціалістичних країн.— УІЖ, 1968, № 10.

⁵ В. Маланчук, І. Петрів. Нас єднає велика мета, Львів, 1965.

⁶ В. Белоусов. Єднання, Ужгород, 1966.

⁷ І. Петрів. Львів — Жешув.— «Всесвіт», 1964, № 11.

⁸ Дружба міцніша від сталі. Збірник статей, К., 1965; Дружбою міцні. Ужгород, 1968; Дружба, Ужгород, 1961; Щедрі дари, Ужгород, 1967; Здобутки братерства, Ужгород, 1967.

⁹ Украинская ССР и зарубежные страны, К., 1965.

визначається як важлива форма взаємного ознайомлення з життям і досягненнями сусідніх братніх народів, з досвідом соціалістичного й комуністичного будівництва в СРСР, що має велике політичне значення¹⁰. Однак згадана література тематично обмежена (здебільшого розглядаються зв'язки з окремими зарубіжними областями).

В українській радянській історіографії питання про необхідність дослідження прикордонного обміну ставилося неодноразово¹¹. У світлі узагальнення досвіду прикордонного обміну західних областей УРСР із сусідніми областями та воеводствами європейських соціалістичних країн протягом останніх двадцяти років воно становить великий інтерес.

З 1956 р. західні прикордонні області УРСР встановили і підтримують безпосередні зв'язки з прикордонними воеводствами й областями сусідніх соціалістичних країн. Львівська і Волинська області — з Люблінським і Жешовським воеводствами ІІІР, Закарпаття — з Східно-словацькою (ЧССР), Саболч-Сатмарською (УІР) і Марамурською (Румунія) областями¹², Чернівецька та Івано-Франківська область — з Сучавською і Марамурською областями Румунії.

Початок прикордонному обміну поклали контакти, що встановились між Львівським та Волинським обкомами КП України і Люблінським воеводським комітетом ПОРП, між партійними працівниками Володимир-Волинського райкому КП України і Грубешовського повітового комітету ПОРП, Рава-Руського райкому КП України на Львівщині і Томашовського повітового комітету ПОРП. У жовтні — листопаді 1956 р. делегаціями партійних і радянських працівників обмінялися також Чернівецька область з Сучавською областю Румунії¹³.

Протягом перших двох років прикордонний обмін був до певної міри епізодичним і охоплював лише окремі галузі діяльності.

Враховуючи взаємну користь цієї форми співробітництва, уряди УРСР і ПНР прийшли до висновку про удосконалення й розширення її. З 1958 р. Українське товариство дружби і культурного зв'язку та Товариство польсько-радянської дружби щороку укладають угоди про прикордонний обмін делегаціями різних верств трудящих, а також художніми і спортивними колективами. На нараді представників Українського товариства дружби й культурного зв'язку з закордонном і Товариства польсько-радянської дружби, що відбулася в кінці березня — на початку квітня 1958 р. в Києві та Львові, було підписано угоду про план взаємного обміну делегаціями між Львівською і Волинською областями та Люблінським і Жешовським воеводствами ПНР. Угода передбачала взаємні візити вчених, громадських діячів, працівників культури, освіти, спорту, артистів, працівників преси, представників творчих організацій, делегацій спеціалістів виробничих підприємств, селян і молоді¹⁴.

Керівники Люблінського воеводського комітету ПОРП відзначали, що обмін творчими колективами сприятиме зміцненню дружби між польським та українським народами, полегшуватиме розв'язання завдань будівництва соціалізму в Польщі¹⁵. Протягом року Львівщина і

¹⁰ Украинская ССР и зарубежные страны, стор. 84.

¹¹ М. Д. Семенчук. До питання про роль культурного співробітництва соціалістичних країн в інтернаціональному вихованні.— Інтернаціональне виховання трудящих, К., 1966, стор. 159; А. В. Санцевич. Українська радянська історіографія про післявоєнні зв'язки УРСР з зарубіжними країнами.— ВІЖ, 1967, № 2, стор. 136.

¹² До 1961 р.— Байя-Марська область (Див. Аджерпрес. Информационный бюллетень, Бухарест, № 25, 30.XII 1960 р.).

¹³ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 1, оп. 22, од. зб. 172, стор. 1.

¹⁴ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 4, од. зб. 595, стор. 33—37.

¹⁵ Там же, стор. 67.

Волинь обмінялися з Люблінським воеводством 21 делегацією¹⁶. В наступні роки передбачався обмін однорідним складом делегацій, а щодо художніх відбулися певні зміни. Зокрема, такі колективи мусили бути невеликими, включати до репертуару виступи різних жанрів. Це дозволяло широко використовувати їх в умовах села і невеликих містечок, сприяло взаємному ознайомленню з життям і досягненнями обох народів, установленню безпосередніх контактів між промисловими підприємствами, установами, науковими й культурними закладами.

У 1959 р. в прикордонний обмін включилось радянське Прикарпаття. Вперше делегація з Івано-Франківщини відвідала м. Байя-Мара та область Марамуреш (РНР) у серпні 1959 р. — в дні святкування 15-х роковин визволення Румунії від фашистського рабства¹⁷. А через місяць на Івано-Франківщину на святкування 20-річчя возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною вперше приїхали румунські гості¹⁸. З того часу обмін делегаціями став традиційним.

У 1960 р. Закарпатська область обмінялася з сусідніми областями Чехословаччини, Угорщини і Румунії більш як 30 делегаціями. Закарпаття відвідали секретарі Східнословачького крайкому компартії Словаччини, Саболч-Сатмарського обкому Угорської Соціалістичної робітничої партії і Марамурського обкому Румунської робітничої партії, а також керівні працівники органів народної влади¹⁹. З 1956—1966 рр. за Бугом побувало 66 делегацій та груп волинян і така ж кількість польських делегацій відвідала Волинь²⁰.

Важливе місце в прикордонних зв'язках займає запозичення передового досвіду роботи промислових підприємств, сільськогосподарського виробництва, транспорту, досвіду партійної та іншої громадсько-політичної діяльності. Члени делегацій Закарпаття, побувавши в Саболч-Сатмарській області, переконалися в тому, що культура садівництва в угорських друзів значно вища (Саболч-Сатмарська область дає понад дві третини всього угорського експорту яблук²¹). Цінний досвід сусідів закарпатські садоводи вивчають, впроваджують у себе²². В річницю визволення Угорщини від фашизму, 4 квітня 1960 р., на околиці закарпатського с. Лужанка, що біля радянсько-угорського кордону, закладено Сад дружби. Саджанці, привезені з угорського державного господарства, посадили разом угорці та українці. Через рік такий же сад заклали по іншу сторону дружнього кордону. На базі саду, що підростає, відбуваються семінари-практикуми колгоспних і радгоспних садоводів Закарпаття. Відомий угорський спеціаліст Шандор Надь, якого в Саболч-Сатмарській області образно величають «батьком» нових сортів яблук, заявив, що найкращою справою у своєму житті вважає участь у вирощуванні Саду дружби, який уособлює найзаповітніші мрії угорських і радянських трударів про щастя, дружбу і мирну працю²³.

Радянські друзі щедро діляться своїм досвідом. У квітні 1959 р. інженерно-технічні працівники Саноцького заводу «Автосан» Жешовського воеводства ознайомились з роботою Львівського автобусного за-

¹⁶ Едварда Орловська. Итоги приграничного обмена между Польшей и СССР. — Информационный бюллетень Польско-Советского института, Варшава, 1959, № 3, стор. 84.

¹⁷ «Прикарпатська правда», 23 серпня 1966 р.

¹⁸ «Прикарпатська правда», 23 серпня 1961 р.

¹⁹ Дружба, стор. 19.

²⁰ «Радянська Волинь», 30 листопада 1966 р.

²¹ В. Кохненко. За законами дружби. — «Комуніст України», 1964, № 7, стор. 71.

²² Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 1, оп. 7, од. зб. 28, стор. 15—16.

²³ В. Белоусов. Єднання, стор. 166.

воду²⁴. Перший секретар Саноцького повітового комітету ПОРП Домінік Зимон вивчав також постановку партійно-масової роботи на заводі²⁵. З того часу зв'язки автобусобудівників стали традиційними²⁶. Польські спеціалісти побували на Луцькому машинобудівному заводі, Ново-волинських шахтах, Володимир-Волинському і Гнідавському цукрових заводах, де знайомилися з передовими методами праці, організацією соцзмагання. Румунський інженер-будівельник Лівіу Стойка та архітектор Іон Попеску, відвідавши будови Калуського хіміко-металургійного комбінату і Бурштинської електростанції, запозичили практику застосування на будівництві збірного залізобетону²⁷.

Корисною була поїздка волинян для вивчення досвіду організації торгівлі і громадського харчування Любліна, Казімежа, Наленчова, Томашова та інших міст. Тут вони ознайомилися з раціональним використанням торговельної площі магазинів, художнім оформленням, відкритою викладкою промислових і продовольчих товарів, внутрімагазинною рекламою і радіорекламою. Все це в значній мірі впроваджено в торгову мережу області²⁸.

Активну участь у прикордонному обміні беруть відділення письменницької організації, і зокрема закарпатської. Переведено на українську мову чимало творів словацьких і угорських письменників, ведеться систематичний обмін періодикою, творами художньої літератури. Закарпатські письменники Ласло Балла, Ласло Шандор, Вільмош Ковач регулярно друкуються в Саболч-Сатмарському обласному видавництві. Пряшівські (ЧССР) і закарпатські письменники спільно видали збірку творів про Карпати «Вічна єдність». Вже кілька років здійснюється спільне видання літератури Закарпатським обласним видавництвом і будапештським видавництвом «Європа» ім. Кошута, а також видавництвом Угорської Академії наук. Серед видань книги сучасних письменників та кращі твори російської, української, угорської класики, громадсько-політична література.

Через прикордонні зв'язки здійснюється співробітництво вчених. Львівський ордена Леніна державний університет ім. Івана Франка і Люблінський університет ім. Марії Кюрі-Склодовської щорічно обмінюються делегаціями вчених, беруть участь у наукових конференціях, обмінюються науковими працями. Творча дружба триває між колективами вчених Львівського політехнічного інституту та Жешовської вищої інженерної школи²⁹.

Польські вчені є частими гостями Інституту суспільних наук у м. Львові. Розвивається співробітництво між Люблінською вищою сільськогосподарською школою і Львівським зооветеринарним та сільськогосподарським інститутами, а також Науково-дослідним інститутом землеробства і тваринництва західних районів України³⁰, між Ужгородським університетом і медінститутом м. Сегеда (УНР). Вони систематично обмінюються делегаціями вчених, літературою³¹, що сприяє впровадженню передового досвіду навчально-виховної роботи вузів. Ректор Жешовської вищої інженерної школи доцент Роман Надзельський у бесіді з львівськими колегами підкреслював: «Дуже багато з того, що ми бачили тут, обов'язково запровадимо в себе. Особливо цін-

²⁴ «Львівський машинобудівник», 22 квітня 1959 р.

²⁵ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 4, од. зб. 610, стор. 208.

²⁶ «Львовская правда», вересень 1967 р., липень 1968 р.

²⁷ «Прикарпатська правда», 23 серпня 1964 р.

²⁸ М. Мосіюк. Маршрути братерства.- «Радянська Волинь». 30 листопада 1966 р.

²⁹ «Вільна Україна», 10 січня 1969 р.

³⁰ «Львовская правда», 17 грудня 1967 р.

³¹ «Ленінська молодь», 15 січня 1967 р.

ним є досвід львів'ян у ідейно-виховній роботі»³². Вчені спільними зусиллями розв'язують ряд наукових проблем: створено угорсько-український та українсько-угорський словники, завершено спільні наукові праці з угорської історії, мови та літератури, теоретичної фізики, вищої математики і т. д.³³

У розвитку дружніх зв'язків, обміні досвідом соціалістичного і комуністичного будівництва прикордонних областей УРСР і сусідніх соціалістичних держав значна роль належить пресі, радіо і телебаченню. В обласних газетах вміщуються спеціальні добірки матеріалів, окремі статті, в яких висвітлюється життя трудящих областей, що співробітничать. Так, люблінські газети «Штандар люду» і «Кур'єр любельські» протягом 1963—1965 рр. опублікували понад 60 матеріалів про життя сусідів³⁴. Такі матеріали у львівських газетах друкуються під рубрикою «У братніх соціалістичних країнах». Періодично виходять обмінні сторінки, підготовлені польськими і угорськими журналістами з редакцій газет «Новини жешовске», «Кур'єр любельські», «Дунайтулі напло». Обмінюються сторінками і окремими матеріалами сучасна газета «Зорь ной» і «Радянська Буковина». Польська газета «Новини жешовске» (орган Жешовського воєводського комітету ПОРП) регулярно повідомляє про трудові будні трудящих воєводства, які добиваються нових успіхів у економічному, культурному будівництві. Львівська газета «Вільна Україна» з червня 1967 р. інформує трудящих Львівщини про те, як живуть, працюють наші сусіди, як день у день міцніє дружба українського і польського народів. Таких оглядів вже подано понад 30.

Радіо регулярно розповідає про успіхи комуністичного і соціалістичного будівництва радянських республік і соціалістичних країн, розвиток науки, культури; систематично транслює сучасні мелодії і класичні твори вітчизняних і зарубіжних композиторів. Хорошою традицією Львівської студії телебачення стали вечори дружби з трудящими братніх республік і країн соціалістичної співдружності. Цікаво були організовані передачі про дружбу кошицьких і львівських залізничників, про змагання колективів львівських і саноцьких автобусобудівників та ін.

Організація прикордонного обміну, якій охоплював різні сторони діяльності, з року в рік вдосконалювалась. Партійні організації України, використовуючи нагромаджений досвід, усували недоліки, які мали місце в попередні роки. Складались спеціальні плани роботи з делегаціями з братніх партій, визначалися відповідальні особи за цю справу. До роботи з делегаціями залучалися громадські діячі, передовики виробництва, вчені.

Ось що розповів Юзеф Рак — керівник групи працівників Рад Народових Жешовщини, яка відвідала Львівську область в 1968 р.: «Перш за все, мені хочеться відзначити, що господарі — радянські працівники Львівщини — дуже добре продумали програму нашого перебування у вашій області. Ми мали можливість ознайомитися з досвідом роботи місцевих Рад депутатів трудящих, побували на заводах і фабриках, у колгоспах і радгоспах»³⁵. Друзі вивчили роботу постійних депутатських комісій, практику проведення виїзdnих засідань виконкомів сільських селищних Рад та їх постійних комісій тощо.

Починаючи з 1959 р. в прикордонному обміні розширюється кіль-

³² «Вільна Україна», 9 січня 1968 р.

³³ «Ленінська молодь», 15 січня 1967 р.

³⁴ Едвард Махоцький. Дружба навіки. — «Радянська Волинь», 5 листопада 1966 р.

³⁵ «Вільна Україна». 14 вересня 1968 р.

кість делегацій працівників сільського господарства³⁶, поліпшується зміст роботи з ними. За час перебування на Львівщині польські селяни Люблінського і Жешовського воєводств детально вивчили економіку колгоспів Рудківського * та Олеського ** районів, ознайомилися з методами роботи передових доярок, свинарок, з культурним будівництвом на селі.

У 1961 р. у 56 колгоспах і радгоспах Закарпатської області побувало 794 члени сільськогосподарських кооперативів Угорщини³⁷. Члени делегацій ознайомилися з плануванням в колгоспах, досягненнями в розвитку їх економіки. Після огляду колгоспних господарств ряд одноосібних селян заявили про свою готовність після повернення на батьківщину вступити в сільськогосподарські виробничі колективи³⁸.

Під час перебування в Польщі делегації сільськогосподарських працівників Львівщини — голови колгоспів, спеціалісти та передовики по вирощуванню кукурудзи, ознайомившись з сільським господарством ПНР, висловили польським товаришам ряд порад³⁹.

Безкорислива братерська допомога сприяє встановленню тісних контактів між окремими колективними господарствами, зокрема, між колгоспом «Новий вік», організованим в одному з українських сіл Румунії в 1950 р., і колгоспами Рахівського району Закарпатської області⁴⁰. Протягом багатьох років змагаються між собою колгоспи ім. Кірова Заставнівського району Чернівецької області і колсільгосп «1907 рік» Севанського району Сучавської області Румунії, колгосп ім. Чапаєва Берегівського району Закарпатської області та кооператив с. Такош Саболч-Сатмарської області та ін.

Прикордонні області нерідко спільними зусиллями вирішують господарські справи. Так, у Закарпатті побували делегації з Чехословаччини, Румунії, Угорщини і Польщі з метою організації спільної боротьби з шкідниками сільськогосподарських рослин, а також для регуляції прикордонних річок — Тиси, Латориці та Ужа.

Трудящі Ужгородського району підтримують тісні зв'язки з сільськогосподарськими кооперативами Михайловецького округу Східно-словацького краю ЧССР, з якими змагаються уже багато років. Влітку цього року ужгородські механізatori вирішили допомогти чехословацьким друзям зібрати урожай зернових. На радянсько-чехословацький кордон прибуло 30 комбайнів. Як рідних братів зустрічали комбайнерів працівники державних господарств та кооперативів ЧССР. В перший же день роботи наші механізatori скошили озимих культур на площі 120 га і намолотили 360 т зерна⁴¹.

Велике місце в планах прикордонного обміну займає культурне співробітництво. Львівська, Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська та Чернівецька області щороку здійснюють обмін театральними колективами і концертними групами, режисерами, диригентами, колективами художньої самодіяльності тощо. Це сприяє взаємному ознайомленню з досягненнями сучасного мистецтва соціалістичних країн. З числа львівських мистецьких колективів, що виїжджали до ПНР в порядку прикордонного обміну, особливий успіх мали Прикарпатський ансамбль

³⁶ «Радянська Волинь», 14 жовтня 1961 р.

* Нині Самбірського району.

** Нині Бродівського району.

³⁷ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 1, оп. 7, од. зб. 50, арк. 68.

³⁸ Там же, ф. 1, оп. 1, од. зб. 1955, стор. 6.

³⁹ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 4, од. зб. 634, стор. 4.

⁴⁰ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 58, стор. 42.

⁴¹ «Под знаменем ленинизма», 1969, № 5, стор. 32.

пісні і танцю та концертна бригада студентської художньої самодіяльності⁴². В свою чергу протягом останніх восьми років, — розповідає секретар Люблінського воеводського комітету ПОРП Едвард Махощкий, — польські театри і мистецькі колективи виїздили в прикордонні області СРСР понад 20 разів і дали більше 100 вистав і концертів⁴³.

Відомо, що певна кількість українців проживає на території таких соціалістичних країн Європи, як Польща (понад 200 тис.)⁴⁴, Чехословаччина (близько 70 тис.)⁴⁵, Румунія (близько 70 тис.)⁴⁶. Знаходячись за межами Української РСР, прогресивні українці підтримують з своєю Батьківщиною постійні зв'язки. Перебування радянських делегацій в братніх країнах, зустрічі і дружні розмови з нашими співвітчизниками, подання їм допомоги в розвитку культури впливають на ріст самосвідомості, згуртованості українського населення.

Корисними були взаємні візити делегацій вчителів, які знайомилися з програмами шкіл, методами організації навчання. Досвід роботи Самбірського училища по підготовці кадрів культосвітніх установ сприяв налагодженню навчального процесу в Ярославському ліцеї (Жешовське воеводство)⁴⁷.

Однією з нових форм спілкування громадських організацій прикордонних областей є обмін лекторами. У 1966 р. понад 60 лекторів Львівського відділення товариства «Знання» побували в ПНР, ряд лекторів виступали перед трудящими Чехословаччини, НДР, Угорщини, Румунії⁴⁸. У 1968 р. в Жешовському воеводстві лектори товариства «Знання» прочитали 44 лекції, які відвідало понад 7 тис. трудящих.

В свою чергу група лекторів Жешовщини побували на Львівщині⁴⁹. На підприємствах, в організаціях міста, в колгоспах і радгоспах області лектори з ПНР розповіли про значення Жовтневої революції для визвольної боротьби трудящих Польщі, для будівництва нового життя.

Значне місце в розвитку культурного співробітництва прикордонних областей належить спорту. Шляхом обміну численними спортивними делегаціями відбувається передача досвіду фізичного виховання трудящих і підвищення майстерності спортсменів. Наприклад, неодноразові зустрічі з футболу, волейболу, легкої атлетики відбулися між спортсменами Львівщини і Жешовщини. Протягом кількох останніх років на Львівщині і Волліні побувало 26 спортивних делегацій Люблінського воеводства, які брали участь в сорока товариських зустрічах. Така ж кількість зустрічей відбулася на території Люблінського воеводства між радянськими і польськими спортсменами⁵⁰.

Сусідні області і воеводства Української РСР та ПНР проводять змагання на території двох прикордонних областей. «Дружба» — та назвали спортсмени Львівської області і Жешовського воеводства міжнародну багатоденну велогонку, присвячену 50-річчю Великого Жовтня. Хоч головний приз дістався львів'янам, виграла дружба двох братніх народів. А через рік проводилась друга багатоденна міжнародна велогонка, присвячена знаменним подіям в житті братніх народів — 51 рік

⁴² Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 4, од. зб. 634, стор. 4.

⁴³ «Радянська Волинь», 5 листопада 1966 р.

⁴⁴ ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 213, од. зб. 865, стор. 11.

⁴⁵ «Руде право», 27 квітня 1954 р.

⁴⁶ Украинская ССР и зарубежные социалистические страны, К., 1965, стор. 72.

⁴⁷ Информационный бюллетень Польско-Советского института, Варшава, 1957 № 3, стор. 86—87.

⁴⁸ У дружбі народів — наша сила, К., 1967, стор. 8; Плани прикордонних обмінів трудящих Львівської області на 1967, 1968 р. Поточний архів відділу пропаганди Львівського обкому КП України.

⁴⁹ «Львовская правда», 27 січня 1968 р.

⁵⁰ «Радянська Волинь», 5 листопада 1966 р.

ниці Великого Жовтня, 50-річчю Ленінського комсомолу, V з'їзду ПОРП і 25-річчю Війська Польського. Головний виграш цих змагань, як і попередніх — міцніюча дружба братніх народів. Хід і результати змагань широко висвітлювалися в пресі, по радіо і телебаченню⁵¹.

Велику роботу в організації і зміцненні прикордонних зв'язків проводять обласні відділення Товариства дружби. Створені у Львові, Ужгороді, Луцьку, Чернівцях та Івано-Франківську протягом 1959—1962 рр. обласні відділення товариств дружби протягом 1961—1967 рр. провели понад 5 тис. громадсько-політичних і масових заходів, присвячених сусіднім соціалістичним країнам. У Львові відбувся, наприклад, фестиваль польських художніх фільмів, присвячений 1000-річчю Польської держави. У кінотеатрах, на лекціях і виставках побувало 100 тис. чол.

Постійно збагачується прикордонний обмін новими формами і методами. Вийшли в життя молодіжні гуляння, піонерські та комсомольські вогнища. В день святкування 40-річчя ВЛКСМ на кордоні СРСР і ПНР, в Рава-Руському районі на Львівщині відбулось молодіжне свято — вогнище дружби, на якому були присутні гості з Польщі⁵². У прикордонних містах Польщі — Томашові, Грубешові молодь також влаштувала вогнища дружби, на яке запрошувалась радянська молодь.

З 1961 р. прикордонні області обмінюються так званими автобусами дружби. У 1965 р. в Жешув приїжджали працівники металообробної, легкої і харчової промисловості, сільського господарства, молодіжних організацій Львівщини. Такі ж делегації з Польщі побували у Львові.

У квітні 1968 р. на радянсько-польському кордоні відбулася зустріч між трудівниками Городоцького району і Перемишльського повіту. На мітингу дружби виступили представники громадських організацій Львівщини і Жешовщини⁵³.

Понад 10 тис. трудящих Нижньо-Устрицького повіту Жешовського воеводства ПНР і Старосамбірського району Львівської області брали участь у мітингу польсько-радянської дружби, присвяченого 50-річчю Великого Жовтня⁵⁴. Близько 2 тис. українців і поляків — мешканців прикордонних сіл Мостиського району Львівської області і Перемишльського повіту ПНР зустрілися на кордоні, щоб відзначити 50 річницю Великого Жовтня і День національного відродження Польщі.

У відносинах трудящих прикордонних областей стало хорошою традицією взаємно запрошувати сусідів на відзначення революційних і державних свят. На святкування 20-річчя перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні у міста Володимир-Волинський, Любомль приїздило понад 300 поляків. У Варшаву на відзначення 40-річчя Комуністичної партії Польщі запрошувались колишні члени КПЗУ Б. К. Дудикевич, С. М. Проць, М. І. Павлик.

Партійні організації західних областей Української РСР, використовуючи різноманітні методи і форми роботи, розширюють і зміцнюють співдружність в політичній, економічній і культурній галузях з сусідами-друзями, які пліч-о-пліч з народами Радянської країни йдуть до комуністичного майбутнього.

⁵¹ «Правда», «Советский спорт», 29 вересня 1968 р.; «Спортивная газета», вересень 1968 р.; «Вільна Україна», 28, 29 вересня; 2, 4, 5, 9 жовтня 1968 р.; «Львовская правда», 28, 29 вересня, 1, 2, 4, 5, 9 жовтня 1968 р.; «Ленінська молодь», 28, 29 вересня, 9 жовтня 1968 р.

⁵² Партархів Львівського обкому КП України. ф. 3, оп. 3, од. зб. 1275, стор. 20.

⁵³ В. Малапчук, І. Петрів. Нас єднає велика мета, стор. 182.

⁵⁴ «Вільна Україна», 21 липня, 22 серпня 1967 р.

ВИХОВНА РОБОТА БІЛЬШОВИКІВ СЕРЕД МОЛОДІ НАПЕРЕДОДНІ ЖОВТНЯ

О. П. КОНДРАТЮК

У підготовці соціалістичної революції в Росії В. І. Ленін і більшовицька партія надавали важливого значення вихованню мас, зокрема молоді, в дусі пролетарської свідомості і моралі.

Перемога Жовтневої соціалістичної революції довела, що партія більшовиків блискуче виконала це завдання. Петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів у резолюції від 25 жовтня (7 листопада) 1917 р., вітаючи переможну революцію, підкреслила «згуртованість, організацію, дисципліну, ту повну одностайність, яку проявили маси в цьому на рідкість безкровному і на рідкість успішному повстанні»¹.

Більшовицька партія майже два десятиліття розробляла і випробовувала свою систему ідеологічного впливу на маси, відкриваючи і застосовуючи все нові й нові методи виховання різних груп населення. Під керівництвом В. І. Леніна більшовики послідовно завойовували на свій бік все ширші верстви трудящих міст і сіл Росії, а також шкільної і студентської молоді.

Ще в 90-х роках XIX ст. В. І. Ленін підкреслював, що в умовах капіталізму при наявності антагоністичних класів підлеглість трудящого великому капіталові **«ЗБУДЖУЄ ДУМКУ РОБІТНИКА**, перетворює глухе й неясне невдоволення у свідомий протест, перетворює розпорошений, дрібний, безглуздий бунт в організовану класову боротьбу за визволення всього трудящого люду»².

Шлях організованої класової боротьби вимагав згуртованості, піднесення класової самосвідомості робітників. Викриваючи антинародну суть освітньої політики царського самодержавства, Володимир Ілліч гаряче закликав робітників вчитися, щоб підвищувати свою політичну свідомість: «Робітники! Ви бачите, як смертельно бояться наші міністри поєднання знання з робочим людом! Покажіть же всім, що ніяка сила не зможе відібрати у робітників свідомості! Без знання робітники — беззахисні, із знанням вони — сила!»³

Однією з поширених форм навчання робітників були недільні школи в Росії, які наприкінці XIX і на початку XX ст. все частіше перетворювались на осередки політичної освіти. У них навчалось і чимало молодих (до 17 років) робітників. У 1902 р. останні складали 10,7% тих, що працювали за наймом*.

Незважаючи на репресії царського уряду, мережа вечірніх недільних шкіл, особливо на робітничих околицях міст, фабриках і заводах, постійно зростала. До них була привернута увага прогресивної інтелігенції Росії. Через своїх представників велику роботу в недільних школах проводили більшовики.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 206.

² В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 208—209.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 74.

* «Истина», 1906, № 1.

У боротьбі за здійснення соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату партія більшовиків ставила своїм завданням об'єднувати робітничі маси, поступово залучати все ширші групи населення в орбіту політичної боротьби і на цій основі виховувати морально-політичні риси нових людей.

Важливого значення В. І. Ленін і РСДРП надавали революціонізуванню молодих робітників, студентів, учнів гімназій і професійних шкіл. Ленін закликав молодь до «вироблення з себе переконаних, стійких і витриманих соціал-демократів»⁴.

Для виховання і розвитку політичної свідомості мас В. І. Ленін пропонував широко використовувати найрізноманітніші зіткнення з урядом і конфлікти всередині існуючих класів, усяке зіткнення з урядом на ґрунті прогресивних суспільних інтересів, виступи молоді проти сваволі царського самодержавства і т. д. Посилаючись на «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, де вказується, що буржуазія сама дає матеріал для політичного виховання пролетаріату своєю боротьбою за владу, суттичкою окремих своїх верств і груп, В. І. Ленін писав: «А в рабській Росії ми, соціал-демократи, повинні активно працювати над доставленням робітничому класові цього «матеріалу», тобто повинні взяти на себе завдання всебічної політичної агітації, всенародної викривальної кампанії проти самодержавства»⁵.

Зразком використання зазначених засобів для піднесення класової соціалістичної самосвідомості широких мас Росії стали виступи В. І. Леніна в газеті «Искра», зокрема його стаття про «Віддачу в солдати 183-х студентів» київського університету «за вчинення гуртом безпорядків»⁶, а також у зв'язку з студентськими заворушеннями, які виражали протест проти так званих тимчасових правил 29 липня 1899 р. У статті «Віддача в солдати 183-х студентів» Ленін підкреслював, що зростає незадоволення політикою російського самодержавного уряду, що заворушення серед студентів не вщухає, «росте і постійно виявляється в багатьох вищих учбових закладах»⁷. Він показував різку невідповідність між скромністю та безневинністю студентських вимог і переполюсовкою уряду «який діє так, немов сокира була вже піднята над підпорами його владарювання»⁸. Сам факт віддачі студентів у солдати В. І. Ленін оцінює «карою і навіть дуже тяжкою карою, що наближається до позбавлення прав»⁹. Одночасно він указував, що не менше жорстокості нової кари обурює її принизливість, бо студентів, які протестують проти сваволі, називають простими дебоширами.

Відкрита заява уряду про розправу з студентами була поштовхом до дальшого розгортання студентського руху, зміцнення його зв'язків з робітничим. У великих містах Росії створювались студентські організації, які часто об'єднувались у своїх виступах з робітниками заводів і фабрик. Так, Казанський департамент поліції повідомляв: «9 і 10 березня по місту були розповсюджені відозви, які запрошували робітників приєднатись до студентів і прийти 11 березня на молебень про здоров'я потерпілих під час безпорядків у столиці і Харкові»¹⁰. У донесенні зверталась увага на політичний характер виступу харківської молоді: «11 березня натовп студентів харківського університету і ветеринарного інституту, а також учениць фельдшерських та акушерських

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 243.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 304.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 377.

⁷ Там же.

⁸ Там же, стор. 378.

⁹ Там же, стор. 379.

¹⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, оп. 1901, спр. 500.

курсів, близько 200 чол., зібрались біля пасажу... Демонстранти співали революційні пісні... Студенти вимагали скасувати тимчасові правила»¹¹.

На початку 1902 р. В. І. Ленін у статті «Ознаки банкрутства», аналізуючи становище в студентському русі і нові сутички студентів з урядом, писав про необхідність «прискорити... справу мобілізації всіх суспільних сил, ворожих самодержавству»¹².

У цій статті Ленін закликав студентську молодь посилити політичний, революційний характер своїх протестів, наголошував на тому, що політичну мобілізацію тих суспільних елементів, яким доводиться бути могильником збанкрутілого царського режиму, здійснить революційна соціал-демократія, «яка одна спроможна буде завдати самодержавству смертельного удару»¹³.

Напередодні відкриття II з'їзду РСДРП рух молоді в Росії набув такого великого розмаху, що він уже вимагав спеціального політичного аналізу соціал-демократичної партії. З'їзд прийняв, за пропозицією В. І. Леніна, розроблену ним резолюцію «Про ставлення до шкільної молоді»¹⁴. У ній відзначалось пожвавлення революційної самодіяльності серед шкільної молоді, всім організаціям партії пропонувалось подавати всіляку допомогу молоді в її прагненнях організуватися. Цей документ партії прямо адресувався до груп і гуртків учнів, яким рекомендувалось «поставити на перший план у своїй діяльності вироблення серед своїх членів цільного і послідовного соціалістичного світогляду», серйозне ознайомлення з марксизмом, а також з російським народництвом і західноєвропейським опортунізмом, щоб самим переконатись в прогресивності марксистської ідеології¹⁵. Одночасно молодь застерігали від фальшивих друзів, «які відвертають її від серйозного революційного виховання пустою революційною або ідеалістичною фразеологією і філістерськими наріканнями про шкідливість і непотрібність гострої полеміки між революційними і опозиційними напрямками...»¹⁶ Резолюція закликала групи і гуртки молоді заздалегідь заводити зв'язки з соціал-демократичними організаціями, щоб скористатися їх вказівками та уникати, по можливості, великих помилок на самому початку роботи.

В історії російської соціал-демократії названа резолюція була першим партійним документом, в якому визначена комуністична ідейна мета виховання молоді і поставлені основні завдання в цій справі.

Напередодні першої буржуазно-демократичної революції в Росії у другій половині 1903 р. досить чітко розмежувалися сили в студентському русі. Тут виявилось шість політичних груп: реакціонери, байдужі, академісти, ліберали, соціалісти-революціонери і соціал-демократи, що відповідало політичному групуванню в усьому суспільстві. Це висувало на порядок денний в роботі РСДРП питання дальшого поглиблення політико-освітньої роботи серед студентства, щоб поступово залучати його на революційний шлях боротьби.

Пильно стежачи за напрямками в розвитку студентського руху, В. І. Ленін відгукувався на кожен найважливіший крок у діяльності студентських гуртків і об'єднань, кожне збочення в їх діяльності. У статті «Завдання революційної молоді»¹⁷, надрукованій в газеті «Студент» у вересні 1903 р., він дає глибокий аналіз напрямів студентського

¹¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, оп. 1901, спр. 500.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 64.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же, стор. 415.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 7, стор. 26—38.

руху, роз'яснює, що «цілковите розмежування політичних напрямів зовсім не означає «розриву» професійних і навчальних спілок»¹⁸.

«Соціал-демократ, який поставив своїм завданням роботу в студентстві, — писав Ленін, — *неодмінно* постарається проникнути сам або через своїх агентів у якнайбільше число якнайширших «чисто студентських» і самоосвітніх гуртків, постарається розширяти кругозір того, хто вимагає тільки академічної свободи, постарається пропагувати саме соціал-демократичну програму серед тих, хто ще шукає якої-небудь програми»¹⁹. Володимир Ілліч закликав активістів партії більше спиратись на молодь, більше довіряти їй. У листі А. А. Богданову і С. І. Гусеву на початку 1905 р. Ленін писав, що в «Росії людей тьма, треба тільки ширше і сміливіше, сміливіше і ширше, ще раз ширше і ще раз сміливіше вербувати молодь, *не боячись її*»²⁰.

Важливе місце в діяльності РСДРП посідало питання політичної освіти інтелігенції Росії, яка активно впливала на молодь. Тут, з одного боку, йшлося про її участь у підготовці кадрів пропагандистів з робітничого середовища, з тих людей, що увібрали в себе соціалістичні, революційні ідеї від соціал-демократії та розповсюджуваної нею марксистської літератури, і, з другого, — про політичну освіту ліберальної і дрібнобуржуазної інтелігенції, яка за твердженням Леніна, «не може не повставати проти дикого поліцейського гніту абсолютизму, який цькує думку і знання»²¹. Але широкі кола ліберальної інтелігенції, впливаючи на робітників і шкільну молодь, часто завдавали шкоди справі виховання у них соціалістичної свідомості, тому що «матеріальні інтереси цієї інтелігенції прив'язують її до абсолютизму, до буржуазії, змушують її бути непослідовною, укладати компроміси, продавати свій опозиційний і революційний запал за казенне утримання або за участь у зисках чи дивідендах»²². Для роботи серед інтелігенції більшовицька партія використовувала нелегальну пресу, твори прогресивних письменників, з'їзди і конференції вчителів, медичних працівників тощо. Партія доручала цю справу своїм кращим представникам.

Таким чином, напередодні першої буржуазно-демократичної революції в Росії більшовики на чолі з В. І. Леніним розробили чітку програму політичної боротьби проти самодержавства за революційне його повалення, послідовно розвивали соціалістичну свідомість передової частини молоді Росії, залучаючи її до гуртків і організацій, які підтримувались робітниками і комітетами РСДРП на місцях.

Поряд із завданнями загальної політичної освіти життя вимагало виховання молоді на основі нового, класового розуміння взаємовідносин між людьми в суспільстві, нової оцінки моральних понять, норм і правил. Проблема пролетарського морального виховання в багатонаціональній Росії була тоді дуже гострою і складною, адже царське самодержавство використовувало всі можливі засоби для поневолення і духовного розтління людей, в тому числі шляхом розпалювання міжнародної ворожнечі, шовіністичних настроїв. Характерно, що на це царський уряд робив особливу ставку тоді, коли народ найактивніше піднімався на боротьбу. Так сталося і в період революції 1905 р., коли самодержавство нацькувало вірмен на татар, влаштувавши криваву різанину. Давалися взнаки організовані царизмом антисемітські наскоки на єврейське населення в містах Росії. До цієї ж категорії явищ належали поширювані серед населення принизливі прізвиська росіян та українців, що часто

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 7, стор. 37.

¹⁹ Там же.

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 121.

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 299.

²² Там же.

використовувались для організації чвар між шовіністично настроєними росіянами і українськими буржуазними націоналістами.

Вереснева конференція РСДРП 1905 р. у своїх рішеннях підкреслювала необхідність боротьби проти національної ворожнечі, за інтер національне єднання трудящих. У спеціальній резолюції з приводу подій на Кавказі (вірмено-татарська різня) відзначалось, що «тільки солідарна боротьба пролетарів усіх національностей під єдиним прапором соціал-демократії зможе дати належну відсіч національній політиці царизму»²³.

Більшовицька партія проводила велику роботу по інтернаціональному вихованню мас. Ленінські принципи розв'язання національного питання вже у першому десятилітті ХХ ст. допомогли залучити на сторону революційної партії більшовиків сотні тисяч нових прибічників, серед них багато молоді.

У період революційного піднесення 1905 р. на знак солідарності з робітниками по всій Росії прокотились могутні хвилі протесту шкільної молоді. Сходки, мітинги з резолюціями протесту проти безчинств поліції, страйки, відмова відвідувати заняття й складати іспити, вимоги звільнити з роботи реакційних професорів і викладачів, заклик не підкорятись деспотичному керівництву учбовими закладами, — ось далеко не повний перелік вимог студентів і шкільної молоді, які характеризують рівень розвитку її суспільної свідомості, настрої. Приплив революційної енергії в рядах молоді особливо відчувався у великих робітничих центрах, де вона була під сильним і постійним впливом комітетів РСДРП. Про характер боротьби та її політичне спрямування можна судити з резолюції, одностайно прийнятої студентами-випускниками військово-медичної академії в Петербурзі на знак протесту проти свавілля царських властей, які в Кронштадті 1 листопада 1905 р. заарештували групу матросів і готували над ними розправу. «Обговоривши події, що відбувались у Кронштадті, — зазначалося в резолюції, — встановили, що справжнім винуватцем їх є самодержавний лад, який відходить тепер у небуття»²⁴.

Ще красномовнішою була резолюція учнів VIII класу гімназії № 1 в Петербурзі, ухвалена 2 листопада 1905 р., в якій вони підкреслювали свою повну солідарність з революційним народом: «У випадку нового політичного страйку ми, цілком співчуваючи визвольному рухові, вважаємо своїм моральним обов'язком приєднатися до нього на знак солідарності з революційним народом»²⁵.

Підтримувані революційними робітниками і комітетами РСДРП студенти й учні чинили все більший опір реакційному керівництву учбовими закладами. За прикладом робітників, студенти й учні в 1905 р. створювали свої повноважні ради (ради старост), вимагали задоволення таких загальнодемократичних прав, як свободи слова, зборів, поваги до людської гідності. Свідченням такої безкомпромісної боротьби було повідомлення більшовицької газети «Новая жизнь» про події в Петербурзькому університеті в листопаді 1905 р. Рада професорів Петербурзького університету, повідомлялось в замітці, запитала раду факультетських старост, за яких умов студентство вважає можливим відкрити університету для наукових занять.

Відповідь: «Відновлення занять можливе тільки при одній умові — відкриття університету для мітингів».

²³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К 1954, стор. 89.

²⁴ «Новая жизнь», № 6, 2 листопада 1905 р.

²⁵ «Новая жизнь», № 7, 7 листопада 1905 р.

Рада професорів санкціонувала: «Даємо свою згоду на влаштування в університеті мітингів, але при умові: по-перше, заборонити ораторам закликати до збройного повстання і, по-друге, не допускати висловів, що ображають його величність».

На це надійшла така відповідь студентів: «На умови ради професорів не згодні. Мітинги повинні відбуватись при повній свободі слова». Далі в замітці сказано, що після цього припинились всякі зв'язки ради студентів з радою професорів.

Приєднували свій голос солідарності з революційним народом учителі шкіл. У листопаді 1905 р. на Петербурзькому обласному з'їзді вчителів, де були також представники від багатьох північних і північно-західних учбових округів Росії, була заслухана доповідь В. В. Водовозова «Характеристика сучасного політичного моменту». З'їзд підтримував політичну лінію РСДРП щодо майбутньої демократизації країни, вимагав виборів до установчих зборів на основі загального, рівного, прямого і таємного голосування, без відмінності статі, національності й віросповідання. З'їзд закликав дружно приєднатись до загального політичного страйку революційного пролетаріату як передового борця за народну свободу.

РСДРП мала величезний вплив на цей вчительський форум. Як повідомляла газета, делегати з винятковою увагою вислухали промову представника Петербурзького комітету РСДРП Алексеева. Його слова: «І на руїнах старого світу буде створено світ новий, світлий, прекрасний і вічний, ім'я йому соціалізм. Хай живе соціалізм!» зал зустрів бурхливими оплесками і вигуками: «Хай живе соціалізм!»²⁶. Це були перші кроки діяльності соціал-демократичної спілки вчителів Петербурга, яка проголосила свою повну солідарність з програмою РСДРП.

Аналіз документів про рух шкільної й студентської молоді того часу показує, що основним напрямом розвитку цього руху була боротьба не за докорінну перебудову суспільного ладу, а проти реакційної політики самодержавства в галузі освіти. Тільки незначна частина студентства, учнів гімназій і професійних шкіл послідовно підтримувала лозунги соціал-демократії, серйозно вивчала марксизм, виступала як стійкі борці за ідеали соціалізму.

Поразка революції, новий наступ буржуазної реакції, розгул століпінщини внесли в ряди демократично настроєної молоді, в маси інтелігенції Росії розбрід і хитання, посіяли зневір'я в революцію, сумнів у правильності обраного більшовицькою партією шляху. Частина інтелігенції, а під її впливом і шкільна молодь, почали схилитись до містицизму, пошуків правди в релігійних, ідеалістичних догматах. З'являлись моральні концепції «приспосовництва» до життя в умовах експлуататорського суспільства, спроби затушувати класові суперечності, переконати народ не братись за зброю. Ось чому дрібнобуржуазні, ліберальні кола інтелігенції так гаряче підтримували толстовську формулу «непротивлення злу насильством».

Розкриваючи помилковість ідеологічних поглядів багатьох представників ліберальної інтелігенції Росії в період століпінської реакції, нерозуміння нею складних явищ суспільного життя, Ленін у 1913 р. у праці «Три джерела і три складові частини марксизму» писав, що «люди завжди були і завжди будуть дурненькими жертвами обману і самообману в політиці, поки вони не навчаться за всякими нравственими, релігійними, політичними, соціальними фразами, заявами, обіцянками знаходити *інтереси* тих чи інших класів»²⁷.

²⁶ «Новая жизнь», № 19, 23 листопада 1905 р.

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 7.

Перед партією більшовиків постало нове, складне завдання роз'яснювати передовим робітникам, інтелігенції, молоді марксистську теорію, закони суспільного розвитку, завдання, спрямовані на захист теоретичних основ партії, її світогляду від нападок опортуністів усіх мастей. У цій боротьбі провідну роль відіграв видатний твір В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм», який був і залишається епохальним у розвитку марксистської філософії.

В. І. Ленін вірив у нове революційне піднесення. В період поразки буржуазно-демократичної революції, коли більшовицька партія була загнана у підпілля, в роки, коли ліберальні кола інтелігенції, студентство і шкільну молодь захопили апатія й сумніви, Володимир Ілліч націлював партію, робітничий клас, передові сили молоді на необхідність нового розгортання політичної агітації в масах. У статті «Студентський рух і сучасне політичне становище» (1908 р.), Ленін нагадував недавню більшовицьку тактику політичної роботи в масах, яка завершилась барикадними боями. «Ми вміли,— писав він,— працювати роки і десятиріччя перед революцією, вносячи свої революційні лозунги спочатку в гуртки, потім у маси робітників, потім на вулицю, потім на барикади»²⁸. Уже в перших студентських виступах 1908 р. Ленін бачив початок майбутнього руху: «І маленький початок маленьких академічних конфліктів є великий початок, бо слідом за ним — не сьогодні, так завтра, не завтра, так післязавтра — підуть великі продовження»²⁹.

Минуло небагато часу і слова великого вождя почали збуватись. В 1911—1912 рр. у багатьох містах — Петербурзі, Києві, Одесі, Харкові та інших, знову почали створюватись організації, що об'єднували молодь різних учбових закладів. Хоч вони й не завжди твердо стояли на позиціях соціал-демократії, але в своїх програмах виражали протест проти самодержавства, пригнічення і насильства. Міжучнівська організація Петербурга у відозві «До товаришів учнів середньої школи» намагалась розбудити в них почуття гідності, честі, вона закликала молодь до боротьби з «непристойністю і брудом оточуючого... життя», до боротьби з тими, «хто для підтримання своєї кривавої влади вважає за потрібне закрити народу всі шляхи до знання»³⁰. Ця організація розповсюджувала листівки не тільки у Петербурзі, але і в провінції. Багато учнів виявляли великий інтерес до вивчення марксизму. Форми цього були різноманітні, але найбільше поширення мали гуртки самоосвіти де велись дискусії, читались лекції і реферати на суспільно-політичні теми.

Як повідомляла газета «Искра» (№ 48, 15 вересня 1903 р.); Південно-російська група учнів, до якої входили гімназії, середньо-технічні школи, вчительські семінарії і нижчі технічні училища, широко організовувала гуртки з метою виховання у молоді політичної свідомості. Учнів старшого віку в гуртках вивчали соціальні питання, в тому числі політичну економію, розвиток ідей соціалізму й історію визвольного руху. Найбільш свідомо частина молоді знайомила з програмою РСДРП, і тактикою.

Інтерес учнів до марксизму, ідей соціалізму був настільки значним що дехто з них не боявся говорити про це прямо на уроках, «при читанні рефератів, під час пояснень вчителя, у вигляді заперечень...»³¹. Усіх пропаганди ставав особливо помітним тоді, коли прогресивні ідеї підтримувались учителями, які допомагали учням розібратись

²⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 186.

²⁹ Там же.

³⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, оп. 1913, спр. 25, ч. 57.

³¹ Там же, оп. 1912, ч. 6, арк. 5.

складних питаннях суспільного життя, зрозуміти значення революційних виступів трудящих.

Перша світова імперіалістична війна викликала нове загострення ідеологічної боротьби. Під час війни партія більшовиків спрямовувала молодь на активну підтримку її політики, боротьби робітничого класу, який під керівництвом більшовиків готувався до нових революційних боїв. На початку 1917 р. у багатьох містах Росії почали створюватись пролетарські організації молодих робітників і робітниць. Партія відзначала цей факт як позитивне явище в суспільному житті країни, одночасно застерігаючи молодь від можливого використання її організацій буржуазією з тим, щоб відтягнути «робітничу молодь хоча б на якийсь час від активної участі в економічній і політичній боротьбі робітничого класу»³².

За дорученням ЦК партії і особисто В. І. Леніна велику роботу по згуртуванню робітничої молоді в цей час проводила Н. К. Крупська. Влітку 1917 р. вона розробила і опублікувала проект Статуту Спілки Робітничої Молоді Росії, який мав полегшити молоді шлях до створення єдиної Спілки.

Привертаючи увагу партійних організацій на місцях до діяльності пролетарських спілок робітничої молоді, VI з'їзд РСДРП(б) вимагав вести роботу з молоддю так, щоб виключити будь-яку організаційну опіку над нею, звернувши всю свою увагу на зміст її діяльності. «Наша партія,— зазначалось у резолюції VI з'їзду РСДРП(б),— повинна і в Росії прагнути до того, щоб робітнича молодь створила самостійні організації, організаційно не підлеглі, а тільки духовно зв'язані з партією. Але в той же час партія прагне..., щоб ці організації з самого ж свого виникнення набрали соціалістичного характеру»³³.

Багаторічна боротьба більшовицької партії за молодь напередодні Жовтня почала давати свої плоди. В рядах борців революції, разом з ветеранами йшли молоді робітники. Молодь Росії становила більшість у частинах армії й флоту, що перейшли на сторону революції.

Тисячі юнаків і дівчат, які в грозові роки першої світової війни і переддень Жовтневої соціалістичної революції відчували на собі вплив соціалістичних ідей, перетворились потім в безстрашних борців за перемогу революції, за утвердження в масах пролетарської ідеології і моралі.

Отже, історія ідейно-політичного виховання мас більшовицькою партією до Великого Жовтня — це зразок геніально продуманої великим мислителем Володимиром Іллічем Леніним системи політичної освіти і виховання трудящих шляхом залучення мільйонів людей до практичної діяльності, спрямованої на повалення самодержавства і перемогу соціалістичної революції.

³² КІРС в резолюціях..., ч. I, стор. 360.

³³ Там же.

ВИСТУПИ ДЕРЖАВНИХ СЕЛЯН УКРАЇНИ ПРОТИ КАБАЛЬНИХ ВЛАСНИЦЬКИХ ЗАПИСІВ

М. Н. ЛЕЩЕНКО

Під тиском зростаючої класової боротьби на селі в умовах кризи феодально-кріпосницької системи й розвитку капіталістичних відносин царський уряд змушений був стати на шлях ліквідації феодальної залежності в державних маєтках. З цією метою було видано ряд законів, що визначали їм поземельні відносини, права, обов'язки і форми адміністративного управління. За законом 18 січня 1866 р. державні селяни вилучались з відома міністерства державних маєтностей і в адміністративному відношенні підкорялись загальним губернським, повітовим і місцевим селянським установам, створеним у відповідності з положеннями 19 лютого 1861 р.

Поземельний устрій державних селян визначався спеціальним законом 24 листопада 1866 р., в якому зазначалось, що «сільські громади державних селян зберігають всі землі та угіддя, які надані їм у наділ і перебувають в їх користуванні», за що селяни зобов'язані «вносити до казни визначений законом платіж, під назвою державного оброчного податку»¹. У 9 губерніях цей податок залишався незмінним, а у 27, куди входили і губернії Південної та Лівобережної України, він збільшувався «особливим додатковим збором», в межах 15%, що становило суму 2 006 145 крб.²

Отже, основний зміст так званого перетворення побуту державних селян 36 губерній Росії по суті зводився до реорганізації їх адміністративного і громадського управління та підвищення розміру оброчного податку. Ці ж принципи були покладені в основу проведення реформи і в інших районах країни. Відмінною рисою її на Правобережжі України було лише те, що тут запроваджувався обов'язковий викуп селянами земельних наділів, що перебували в їх користуванні. В основу нарахування розміру щорічних викупних платежів бралась збільшена на 10% річна сума оброчного податку, встановлена спеціальними люстраційними комісіями.

Викупні платежі потрібно було «в постійному і незмінному розмірі» вносити щорічно в казну аж до 1 січня 1913 р.

Розміри оброчного податку і кількість відведеної в користування селян землі фіксувались у спеціальних документах, що називались в південних і лівобережних губерніях України «власницькими записами», а на Правобережжі — «люстраційними актами». На їх складання і введення в дію визначався шестирічний строк. З метою забезпечення регулярного надходження оброчних платежів вводилась система так званої кругової поруки.

Складання власницьких записів у різних районах країни розпочалось неодноразово. На Україні, де проводились межові роботи і відчувалась гостра нестача кадрів межових працівників та в силу ряду інших

¹ Свод узаконений и распоряжений правительства по устройству быта крестьян (1861—1873 гг.), т. II, Спб., 1873, стор. 11.

² П. А. Запорожский. Отмена крепостного права в России, М., 1954, стор. 143.

факторів, оформлення названих документів розпочалось з деяким запізненням і розтягнулось на тривалий час. За свідченням міністра державних маєтностей, навіть через два роки після підписання закону 24 листопада 1866 р. роботи по складанню власницьких записів були розпочаті на Україні тільки в Катеринославській і Київській губерніях, у 1869 р. вони поширилися на Таврійську, Харківську і Херсонську губернії. В Подільській і Волинській губерніях складати документи розпочали у 1870 р., а в Полтавській і Чернігівській — на початку 1873 р.³ У переважній більшості губерній України оформлення власницьких записів, чи люстраційних актів було здійснено протягом першої половини 70-х років XIX ст., а в окремих губерніях — наприкінці 80-х років.

Слід зазначити, що наділи державних селян більшості губерній України хоча й перевищували наділи колишніх кріпаків, проте й тут було багато господарств, душевий наділ яких не перевищував 3-х дес. Більшість же їх (майже 60%) одержали наділи менше 5 дес. на душу, тобто нижче тієї норми, яка забезпечувала прожитковий мінімум середньої селянської родини. Крім того, за свої споконвічні землі державні селяни мали спочатку платити оброчну подать і лісовий податок, а після переведення на викуп — протягом 44—49 років вносити платежі, розмір яких становив по Україні в середньому 8,8 млн. крб. на рік⁴, а всього понад 393,5 млн. крб., що значно перевищувало ринкову вартість землі.

Викупні платежі були дуже обтяжливими для переважної більшості господарств. Навіть царські чиновники здебільшого не знаходили істотної різниці в становищі державних і поміщицьких селян. Так, мировий посередник 4-ої дільниці Ушицького повіту Подільської губернії в одному з своїх донесень, адресованих подільському губернатору, вказував, що в с. Бистриці проживає понад 120 ревільських душ державних селян, господарський побут яких «якщо не гірший, то абсолютно не кращий, ніж у навколишніх селян-власників»⁵. Подібні думки висловлювали і мирові посередники 1-ої дільниці Балтського повіту та ряд інших чиновників.

Отже, законодавчі акти 1866 р., що на всі лади вихвалялись дворянською і буржуазною історіографією, не вносили істотних поліпшень у становище державних селян і тому були сприйняті ними з невдоволенням, а подекуди і з відкритим обуренням. Протестуючи проти грабіжницької реформи, державні селяни скаржились в повітові і губернські в селянських справах присутствія, в департаменти міністерства та в інші державні установи. На 1 січня 1874 р. від сіл Подільської губернії надійшло 236, Київської — 248 скарг⁶.

Не одержуючи задоволення своїх вимог, особливо щодо збільшення наділів і зменшення викупних платежів, селяни переходили до рішучих дій. Вони чинили впертий опір місцевим органам влади, які примушували їх визнати кабальні власницькі записи або люстраційні акти, відмовлялись приймати визначені земельні ділянки, а також застосовували ряд інших форм і методів боротьби. Ця боротьба набрала широкого розмаху й гостроти в селах Куп'янського і Старобільського повітів

³ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 381 (Канцелярія міністра землеробства), оп. 46, 1870 р., спр. 81, арк. 82, 83; 1871 р., спр. 85, арк. 82, 83; 1873 р., спр. 94, арк. 81.

⁴ Підрахунки зроблені за такими джерелами: Статистика поземельної собственности и населенных мест Европейской России, Спб., 1884, вып. III і VIII; О преобразовании оброчной подати бывших государственных крестьян в выкупные платежи: В. П. Теплицкий. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні, К., 1959, стор. 123 і 126.

⁵ Хмельницький обласний державний архів, ф. 228 (Канцелярія таємної частини), оп. 1, 1867 р., спр. 4680, арк. 29.

⁶ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 381, оп. 46, 1873 р., спр. 94, арк. 129.

Харківської губернії. Їй передувало поширення чуток про намір царського уряду примусити державних селян заплатити викуп не тільки за свої, але й за панські землі. Схвильовані цими чутками, селяни слободи Коломийчихи Куп'янського повіту восени 1869 р. рішуче відмовились скласти протокол про виділення уповноважених для участі у перевірці розмірів і меж наділів, у листопаді 1870 р. забороняли сільському старості проводити подвірний перепис, призначений для заміни подушної податі податком, а в 1871 р. чинили опір запровадженню власницьких записів.

Вже з самого початку свого виникнення виступ коломийчихинців набрав гострого характеру. Зібравшись громадою в кількості понад 170 ревизьких душ, вони заявили новокатеринінському волосному старшині, що нізащо не дозволять сільському старості робити перепис⁷. І хоч згодом він був проведений, та боротьба тривала. Вона знову загострилася в листопаді 1871 р. і була спрямована проти оброчного податку, який селяни називали викупом. Причиною цього було збільшення оброчного податку, наприклад, в слободі Коломийчиха на 18 %, Нижній Дуванці — на 833 крб., Преображенському — на 749 крб., Свистунах — на 930 крб. тощо⁸. За свідченням одного з судових чиновників, який виїжджав на місце подій, для селян взагалі була не зрозуміла ідея, що лягла в основу перетворення поземельного устрою, про виключне право власності держави на належні їм землі і зв'язана з цим необхідність викупу наділів. «Ми царські і земля царська, так нащо ж викуп?», — говорили селяни⁹.

До того ж селяни боялись перетворення їх у кріпаків чи військових поселенців. Кругову поруку при стягненні оброчного податку вони розуміли як зобов'язання платити і за дворянські, і за купецькі землі¹⁰.

Намагання волосного старшини, мирового посередника, слідчого та деяких інших чиновників переконати селян у помилковості їх тверджень не мали успіху. У відповідь на наказ урядовців залишитися сільським старостам після зборів 27 листопада 1871 р. у волосному правлінні для прикладання печаток до актів, що свідчили про пред'явлення громадам власницьких записів, коломийчихинські селяни відібрали у старости печатку і передали її на збереження своєму односельчанину Конону Берднику. Повітовому справнику і начальнику Харківського губерньського жандармського управління, які виїжджали до слободи Коломийчихи в березні 1872 р., селяни говорили, що ні печатки, ні людей, ні слідчого, ні комусь іншому не дадуть, хоч би їх розстрілювали.

Розлютовані царські сатрапи звернулись до губернатора з проханням направити в Коломийчихи війська. Ескадрон драгунів придушив виступ і вчинив жорстоку розправу над непокірними. Досить сказати, що лише слідчим було притягнуто до відповідальності 150 учасників руху. Та це не зломило волі селян. Вони не повернули печатки і відмовились обрати з свого середовища соцьких¹¹.

Рішуча боротьба з царськими властями коломийчихинських селян справила великий вплив на навколишні села. За прикладом своїх сусідів селяни Новокатеринославської, Нижньодуванської, Покровської, Тарасівської волостей Куп'янського повіту відмовились від власницьких записів і відібрали печатки у місцевих сільських старост. Згодом до них

⁷ Харківський обласний державний архів (далі — ХОДА), ф. 3, оп. 250, 1872 р. спр. 14, арк. 4.

⁸ Там же, арк. 4 зв., 73, 103.

⁹ ЦДІА УРСР у Харкові, ф. 801, оп. 1, 1872 р., спр. 58, арк. 1—9.

¹⁰ ХОДА, ф. 3, оп. 250, 1872 р., спр. 14, арк. 84 зв.

¹¹ Там же, арк. 46.

приєдналися селяни ряду сіл Кабанської волості. На кінець травня 1872 р. рух охопив понад 20 сіл Куп'янського повіту з населенням близько 16 тис. чол.¹² Мировий посередник 2-ої ділянки Куп'янського повіту писав 25 травня 1872 р. губернатору, що за його переконанням, «до заворушення скоро приєднається весь повіт, і його учасники, відчувши свою силу, не обмежаться усуненням з посад сільського і волосного начальства, а на чому зупиняться, навіть важко уявити». Мировий посередник вказував далі, що введення військ не справило бажаного впливу, бо нижньодуванські селяни, наприклад, говорили: «Адже повинні солдати десь стояти. Були в інших повітах, тепер побудуть у нас»¹³.

На умовляння і погрози царських властей селяни повсюдно відповідали: «Не хочемо йти на викуп, власницьких записів не бажаємо, печаток нікому не дамо, хочемо жити по-старому. Якби цей наказ був царський, то його б прочитали в церквах»¹⁴. Особливо наполегливого характеру набрали виступи у слободі Покровській з хуторами та в селах Тарасівської волості, жителі яких не тільки не хотіли приймати власницьких записів, відмовлялись повернути старостам печатки, а й забороняли займатися будь-якими канцелярськими справами в волосних правліннях¹⁵.

Наляканий мужньою боротьбою селян, губернатор поспішив надіслати в села, охоплені рухом, три ескадрони кавалерії на чолі з жандармським генерал-майором Ковалінським. Переїжджаючи від села до села, він жорстоко придушив розрізнені селянські заворушення. Десятки учасників руху було піддано тілесним покаранням і ув'язненню¹⁶. Та, незважаючи на репресії царизму, боротьба селян проти введення невігідних для них власницьких записів продовжувалась.

Слідом за куп'янськими виступили селяни ряду сіл Тиманівської і Мостовської волостей Старобільського повіту. Зокрема, в першій з них селяни заарештували волосного старшину і на всі умовляння та погрози повітового справника заявили 2-го червня 1872 р., що вони «не бажають приймати власницьких записів, оскільки від цих документів відмовляються селяни Куп'янського повіту, а готові залишитися на нинішньому становищі». Керував цим виступом відставний унтер-офіцер Деркач. Йому допомагали понад 20 селян¹⁷. У Мостовській волості відмовлялись від власницьких записів жителі сіл Мостків, Чернігівки, Рудева і Гайдукивки. До них згодом приєдналися селяни села Климовки Новоборовської волості Старобільського повіту. Для придушення виступу в ці села було введено цілий ескадрон драгунів на чолі з начальником губернского жандармського управління, який вчинив над учасниками виступу жорстоку розправу. Лише у Рудеві сікли різками 9 селян¹⁸. Крім загальних соціально-економічних причин, приводами до виступу, за свідченням царських чиновників, були непорозуміння, зв'язані з оформленням власницьких записів, зокрема вписування розміру площі землі з дробовими частками, що їх селяни читали як цілі числа¹⁹.

Розглянуті факти показують, що складання і запровадження в дію власницьких записів викликало значне заворушення в середовищі державних селян Куп'янського і Старобільського повітів. За підрахунками

¹² ХОДА, ф. 3, оп. 250, 1872 р., спр. 14, арк. 73.

¹³ Там же, арк. 84.

¹⁴ Там же, арк. 62—63.

¹⁵ Там же, арк. 99.

¹⁶ Там же, арк. 150.

¹⁷ Там же, арк. 131.

¹⁸ Там же, арк. 209—212.

¹⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 4 експ., 1872 р., спр. 150, арк. 36

автора, протягом травня — червня 1872 р. тут відбулося не менш як 16 таких виступів, що охопили близько 30 сіл 8 волостей з понад 18 тис. ревізських душ²⁰.

Стійкий опір колишніх державних селян реалізації законів 1866—1867 рр. значно поширився і в ряді населених пунктів Правобережної України. У Чигиринському повіті Київської губернії відмовлення селян від прийняття кабальних люстраційних актів супроводжувалось повсюдним домаганням збільшення наділів до 5—8 *дес.* на душу, а в ряді сіл біднота вимагала заміни подвірної системи землеволодіння общинною.

Аналізуючи особливості виступу державних селян Правобережної України, необхідно зазначити, що в працях деяких істориків ці питання висвітлюються дещо однобічно. Дехто вважає, що основним змістом виступів була боротьба селянської бідноти за заміну подвірної форми землеволодіння общинною і переділ куркульської землі. Ряд дослідників при розгляді подій у Чигиринському повіті значно перебільшує внутрішню боротьбу селянства, характеризуючи її як відкритий прояв другої соціальної війни на селі.

Насправді ж, як свідчать численні документи, це був виступ державного селянства насамперед проти тяжких умов так званого перетворення його побуту, визначеного законами 1866—1867 рр., за збільшення селянського землеволодіння і зменшення нарахованого за нього викупу. Про те, що саме ці мотиви були головними причинами селянських заворушень на Чигиринщині та Черкащині, доводить той факт, що коли їх учасникам було категорично відмовлено в збільшенні наділів, переважна більшість сіл (43 з 65)²¹ від переходу до общинного землекористування відмовилась. Отже селяни домагалися общинної форми землекористування не стільки тому, що вони вважали її більш вигідною для себе, як стверджує дехто з дослідників, а тому, що сподівались таким чином значно збільшити свої наділи.

Разом з цим малоземельні селяни прагнули й ліквідувати нерівномірність у розподілі землі між окремими їх групами. За даними Київського губернського в селянських справах присутствія, середній наділ колишніх державних селян у 10 волостях Чигиринського повіту становив у 1873 р. 2,34 *дес.* на душу наявного чоловічого населення²². На основі подвірно-спадкового землеволодіння заможна верхівка нерідко володіла ділянками в 20, 30 і більше *дес.*, тоді як значна група селян або зовсім не мала польових наділів, або користувалася мізерними ділянками — до однієї десятини на душу. До того ж куркулі часто захоплювали в сільської бідноти і ці злидарські наділи, позбавляючи бідноту засобів існування. Так, наприклад, куркуль села Трушівці Дем'яненко різними засобами награвував собі 46 *дес.* землі, старшина Суботівської волості куркуль І. Коцуренко — 120 *дес.*²³

Хоч землеволодіння було подвірно-спадковим, що забезпечувало зосередження в руках заможної верхівки села більшості кращих земель, податки збирались за подушною системою, надзвичайно не вигідною і обтяжливою для сільської бідноти. При такій системі оподаткування безземельний селянин, який мав родину з 4-х душ, змушений був

²⁰ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 1291, 4 діловодство, оп. 53, 1872 р., спр. 33; ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 4 експ., 1872 р., спр. 150; ХОДА, ф. 3, оп. 250, 1872 р., спр. 14.

²¹ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 381, оп. 46, 1872 р., спр. 89, арк. 52—53, 59.

²²Матеріали до історії селянських революційних рухів на Чигиринщині (далі — Матеріали...), К., 1934, стор. 29—31; Д. П. Пойда. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период, Днепропетровск, 1960, стор. 197.

²³ЦДІА УРСР, ф. 442 (Тимчасове відділення по влаштуванню селянського побуту), оп. 310, 1871 р., спр. 328, арк. 5.

щорічно виплачувати лише одного подушного податку близько 20 крб., що дорівнювало річному заробітку дорослого робітника²⁴.

Селяни Чигиринщини вже з перших днів роботи люстраційних комісій, створених для реалізації законів 1866—1867 рр., були свідками того, що люстратори повсюдно заміняли наділи сільської бідноти гіршими землями, виділяючи кращі ділянки багатіям, зменшували наділи перших і збільшували — других. Так, під час проведення люстраційних робіт у Суботівській волості майже одна третина запасної громадської землі (216,3 *дес.* з 788,8 *дес.*), до того ж краща її частина, була додатково прирізана 15 заможним господарствам, тоді як решта її — 572,5 *дес.* гіршої землі — розподілялась між 683 бідняцькими і середняцькими господарствами²⁵.

Користуючись своєю владою, царизм примусив селян за мізерні ділянки неплодородної землі платити викуп, який часто набагато перевищував фактичну їх вартість. Так, наприклад, по Липівській волості Чигиринського повіту за прирізані селянам Липової, Андрушівки, Крилова, Калабарки та Вітровки 1766 *дес.* «пісків» і «косогорів» люстратори нарахували щорічних викупних платежів 2450 крб. 03 коп., збільшивши таким чином оброчну подать більш як на одну третину²⁶.

Малоземелля, високий рівень експлуатації феодально-кріпосницької держави, тяжкі умови реформи 1866 р. прирікали селян на розорення і кабалу. До того ж наявність прошарку селянської буржуазії — куркульства, яке пригноблювало і експлуатувало широкі маси трудящого селянства, зумовило розгортання класової боротьби в середовищі державних селян Чигиринщини. Безпосереднім приводом їх виступу було проведення в кінці 60-х — на початку 70-х років XIX ст. переобліку (люстрацій) їх землекористування, складання і запровадження в дію так званих люстраційних актів, в яких фіксувались розміри земельних наділів і суми викупних платежів за одержану землю.

Ознайомившись з кабальними умовами реформи, селяни Чигиринщини рішуче виступили на боротьбу з своїми гнобителями. Рух почався в с. Суботів, жителі якого заявили на своєму сході начальнику Київської люстраційної комісії настійну вимогу про заміну подвірного землеволодіння общинним і наділення їх землею по 5 *дес.* на душу. Як відзначалось у довідці тимчасового відділу по земельному влаштуванню державних селян Міністерства державних маєтностей 6 травня 1870 р., одним з мотивів, що зумовив виступ селян, була чутка, нібито перехід до общинного землеволодіння полегшить одержання ними в прирізку вільних казенних земель, тоді як селяни, що залишаться на подвірній формі землеволодіння, будуть передані відомству уділів²⁷.

На умовляння і погрози царських чиновників селяни відповідали, що цар дасть визначену ними кількість землі, а якщо цього не можливо буде зробити через недостачу її, він відбере землю у поміщиків і роздасть селянам²⁸. Отже однією з головних причин, що зумовили вимогу селянами заміни подвірної форми землеволодіння общинною, було їх прагнення збільшити свої наділи за рахунок не лише куркульських і вільних державних, а й поміщицьких земель, яких у Чигиринському повіті нараховувалось понад 108,5 тис. *дес.*²⁹

²⁴ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 1181, оп. 1 (т. XV), 1870 р., спр. 45, арк. 9.

²⁵ Матеріали..., стор. 9.

²⁶ Там же.

²⁷ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 1181, оп. 1 (т. XV), 1870 р., спр. 45, арк. 10.

²⁸ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 309, 1870 р., спр. 92, арк. 51—56.

²⁹ Статистика поземельной собственности и населенных мест Европейской России, вып. III, стор. 118—119.

Ці вимоги суботівців схвалили селяни сусідніх сіл, які солідаризуючись з ними, говорили представникам царських органів влади: «Як буде в Суботіві, так і у нас». Згодом до чигиринців приєдналися колишні державні селяни ряду сіл Васильківського і Черкаського повітів Київської губернії, Балтського — Подільської, Заславського — Волинської. Тільки у Київській губернії 65 сіл вимагали заміни подвірної форми землеволодіння общинною і збільшення наділу до 5—8 *дес.* на душу³⁰.

Налякані рішучим опором селян, чиновники люстраційних комісій звернулись за порадою до органів влади. Ще у лютому 1869 р. запитував з цього приводу вказівок міністерства державних маєтностей на чальник Київської люстраційної комісії статський радник Юргенсон. Поділяючи його занепокоєння, міністерство звернулось з спеціальною доповідною запискою до головного комітету по влаштуванню сільського стану. І хоч ряд вищих чиновників, у тому числі й київський генерал-губернатор Дондуков-Корсаков, рішуче виступив проти заміни існуючої форми землеволодіння общинною, оскільки це могло викликати подібні прагнення і в середовищі колишніх поміщицьких селян, головний комітет у своєму рішенні 28-го травня 1870 р. у принципі не заперечував проти такої заміни, але при цьому висловив ряд обмежень, які робили цю заміну неможливою.

Коментуючи рішення головного комітету, міністр державних маєтностей писав, що хоч уряд і допускає общинний спосіб нарівні з ділянковим, але не може допустити порушення прав окремих домогосподарів на спадкове володіння своїми подвірними ділянками. На цій підставі душовому переділу могли підлягати землі тих домогосподарів, які погодились би брати участь у ньому і оформили це спеціальними угодами, що мали перевірятися мировими посередниками разом з люстраційними чиновниками, шляхом опитування кожного селянина, що значився в угоді, чи дійсно вона підписана добровільно³¹. Селяни ж, які не брали участі в угоді, мали залишатися на старому землекористуванні, і землі їх не могли піддаватися душовому переділу. «При цьому, — зазначав далі міністр, — селянам має бути оголошено, що перехід з ділянкової до душової форми землеволодіння зовсім не надає їм будь-яких особливих прав на додаткові прирізки з вільних державних земель».

Міністр указував далі, що після оголошення селянам рішення головного комітету 28 травня 1870 р. жителі 22 сіл приступили до оформлення угод, а решти 43 сіл — Чигиринського повіту (22 села) і Черкаського (21 село) — продовжували рішуче домагатися загального подушного переділу землі, з обов'язковою умовою збільшення існуючого наділу до 8 *дес.* на душу³². Оскільки ця вимога не була задоволена, а люстраційні комісії повсюди нав'язували акти, що закріплювали існуючу форму і розмір землеволодіння, селяни посилили боротьбу з гнобителями.

Уже в перші місяці 1873 р. рух набрав масового характеру. Центром його стало село Трушівці Чигиринського повіту, жителі якого 7-го лютого рішуче відмовились прийняти люстраційний акт і відслужити подячний молебень, вимагаючи наділення їх землею в розмірі не менше 5 *дес.* на душу. Щоб запобігти можливим порушенням їх волі з боку волосного старшини, селяни відібрали у нього службову печатку. Неухильно розвиваючись, рух протягом лютого — березня поширився на села Медведівку, Топилівку, Чаплище, Мудрівку, Подорожне, Тарасівку, Воронівку, Шабельники, Мордву, Бужин, Погорільці, Адамівку, Тек-

³⁰ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 381, оп. 46, 1872 р., спр. 89, арк. 51.

³¹ Там же.

³² Там же, арк. 52.

лине, Розсошинці, Липове, Крилів, Калабарки, Вітрівку, Андрусівку, Рацове, Вітове, Гушівку, Кожарки, Калантаїв, охопивши таким чином не менше 25 сіл шести волостей Чигиринського повіту. В цей же час відмовлялись від люстраційних актів і вимагали збільшення душевих наділів до 5 дес. і селяни Ломоватого і Сагунівки Черкаського повіту, Березова Новоград-Волинського та інших населених пунктів³³.

Під час заворушень виділялись керівники, які відігравали певну роль в організації і спрямуванні селянських виступів. Значним авторитетом на Київщині користувались в 70-х роках XIX ст. селянин Сагунівки Черкаського повіту Хома Денисович Прядка, вчитель Шабельників Чигиринського повіту Ілля Фролов та ін.³⁴ Вони роз'яснювали селянам кабальний характер люстраційних актів і закликали до боротьби проти ненависних гнобителів.

Застосуванням жорстоких репресій царизму вдалося на деякий час придушити масові виступи селян 1873 р. і скласти люстраційні акти. Та вже весною 1875 р. рух спалахнув з новою силою. Безпосереднім приводом було введення в дію затверджених в урядових органах люстраційних актів і передбачена ними заміна оброчного податку викупними платежами. Довідавшись про це, селяни сіл Чаплищ, Тарасівки, Подорожного і Вороновки Чигиринського повіту припинили сплату державі податків, усунули з посад сільських і волосних службових осіб і обрали своє управління в складі 18 чоловік, яке за повідомленням газети «Киевлянин», заклиало селян на сходах не приймати люстраційних актів і суворо дотримуватись спільних вимог громади³⁵.

Як зазначав у своєму рапорті чигиринський справник Панкевич, на 1 березня 1875 р. ухилення селян від внесення викупних платежів набрало масового характеру. З загальної суми 19492 крб. 34 коп. було сплачено лише 8317 крб. 17 коп., або близько 42,7%, решта становила недоїмку³⁶. В селі Чаплищі селяни рішуче відмовились навіть робити розверстання податків, оскільки до них входили викупні платежі, які, за їх переконанням, вони не повинні були сплачувати, бо «податкові листи підписані царем». Головною ж причиною заворушень, на думку справника, була нерівномірність в розподілі земельних угідь між душовиками і прихильниками ділянкового способу володіння (актовиками)*. Справник висловлював сподівання, що мировому посереднику вдасться ліквідувати заворушення без втручання поліції.

Однак надії справника не справдились — чаплищани продовжували чинити опір, а згодом їх приклад наслідували і жителі Адамівської, Шабельницької, Боровицької і Суботівської волостей, які категорично відмовились платити будь-які державні податки, поки їм не збільшать наділи до 5 дес. на душу³⁷.

Незабаром рух перекинувся в Мудрівку, Топилівку і далі поширився на Трушівську, Рацевську, Липовську, Цветянську і Новоселицьку волості, охопивши у квітні 1875 р. 40 сіл 10 волостей Чигиринського повіту з жителями понад 50 тис. чол.³⁸. В переважній більшості селяни збирались на сходки і приймали рішення, в яких одноставно заявляли

³³ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 312, 1873 р., спр. 109, арк. 3.

³⁴ Матеріали..., стор. 61, 65, 68, 85.

³⁵ «Киевлянин» № 45, 11 серпня 1877 р.

³⁶ Матеріали..., стор. 28.

* Душовиками називались селяни, що вимагали скасування подвірного землеволодіння і розділу землі на душі і актовиками ті, що підписали акти про закріплення ділянкового (подвірного) способу володіння.

³⁷ Матеріали..., стор. 32—33.

³⁸ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 314, 1875 р., спр. 47, ч. 2, арк. 54 зв.; Д. П. Пойда Названа праця, стор. 209.

про своє негативне ставлення до люстраційних актів, про відмову сплачувати викупні платежі і виконувати будь-які розпорядження місцевих властей. Подекуди селяни підкріплювали свої рішення спеціальними присягами³⁹, або ділили між собою землі односельчан-куркулів.

За свідченням голови мирового з'їзду Стааля, заворушення набрали особливо різкого характеру в тих 7 волостях, де державні селяни перейшли з подвірного землеволодіння на общинне, а перебуваючі розпорядженні громад вакантні землі розділені люстрацією на ділянки між господарями, які виявили бажання залишитись на подвірному землеволодінні, а також у тих селах, де, крім названих обставин, плата за землю збільшилась⁴⁰.

Мужня боротьба проти реалізації законодавчих актів 1866—1867 рр. у Чигиринському повіті, природно, справила значний вплив і на колишніх державних селян інших повітів Правобережної України. Так, ще в 1871 р. чинили опір люстраційним роботам селяни Волицької, Шарлаївської і Ледянки Заславського повіту Волинської губернії, Великої Мечетської, Голубова, Чорного, Фліори і Артирівки Балтського повіту Подільської губернії. Вони настійно домагались збільшення наділів до 8 дес. на душу та заміни одержаних у 1865 р. ділянок кращими землями. З цієї метою селяни через спеціальних уповноважених Свирида Брежато (від с. Чорного), Тимофія Михайловського (с. Фліори) і Феофана Сичинського (с. Глубочки) звертались до уряду та царя. Подібні вимоги ставили перед різними державними органами і селяни Великої Мечетської, Токарівки та інших перелічених вище сіл, наділи яких коливались середньому від 1,5 до 3,5 дес. на душу чоловічого населення і наполовину складались з непридатних до землеробства земель⁴¹.

У 1875 р. проти запровадження люстраційних актів виступили селяни Писарівки, Сербів Балтського повіту, Вергунова Черкаського повіту, Королівки Радомишльського повіту та ряду інших населених пунктів⁴². За підрахунками автора, протягом першої половини 70-х років XIX ст. на Україні відбулось не менш як 50 виступів колишніх державних селян проти запровадження власницьких записів чи люстраційних актів, у яких взяло участь понад 100 сіл з населенням 113 тис. чол.⁴³ З 50 виступів 11 було повторних. Причому найбільшого розмаху руху державних селян набрав у Київській губернії, виступи якої становили близько двох третин загальної їх кількості. На другому місці за числом заворушень була Харківська губернія (понад 30% всіх виступів).

Як і в селах колишніх поміщицьких селян, виступи так званого казенного селянства придушували з допомогою поліції і військ. За підрахунками автора, останні вводились у близько 20 населених пунктів.

Та незважаючи на жорстокі репресії царизму, боротьба селянства проти половинчатих, напівкріпосницьких реформ тривала, сприяючи тим чином розвитку в нашій країні більш прогресивних, буржуазних відносин.

³⁹ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 314, 1875 р., спр. 47, арк. 60.

⁴⁰ Матеріали..., стор. 37, 51.

⁴¹ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 309, 1870 р., спр. 492, арк. 81, 89—90, 133; оп. 3 1871 р., спр. 334, арк. 2; Д. П. Поїда. Названа праця, стор. 207.

⁴² ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 1291, 4 діловодство, оп. 53, 1876 р., спр. 135.

⁴³ Підрахунки зроблені за даними таких джерел: ЦДАЖР СРСР у Ленінграді, ф. 1291, 4 діловодство, оп. 53, 1870 р., спр. 116; 1871 р., спр. 53; 1872 р., спр. 135; ф. 1181, оп. 1 (т. XV), 1870 р., спр. 45; ф. 381, оп. 46, 1871 р., спр. 89; ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 309, 1870 р., спр. 358, 492; оп. 310, 1871 р., спр. 33; оп. 312, 1873 р., спр. 109; оп. 314, 1875 р., спр. 44, ч. 1—2; спр. 155; КОДА, ф. оп. 155, 1872 р., спр. 2; ХОДА, ф. 3, оп. 250, 1872 р., спр. 14; Матеріали..., Д. П. Поїда. Назв. праця; Крестьянское движение в России в 1870—1880 гг., М., 1968.

ДІЯЛЬНІСТЬ «СОЮЗУ ПОЛЬСЬКОГО НАРОДУ» НА УКРАЇНІ (1835—1839 рр.)

Г. Я. СЕРГІЄНКО

Діяльність осередків «Союзу польського народу» в Білорусії і Литві вже була предметом дослідження у відомій книзі А. П. Смирнова¹. Хоч Правобережна Україна стала основною базою цієї таємної організації, проте її структура, діяльність, вплив на розвиток суспільно-політичного руху на Україні залишаються майже зовсім не висвітленими в радянській історіографії. Розвідка С. С. Сімонова про осередок «Союзу польського народу» в Київському університеті² ще раз нагадала науковцям про те, що діяльність на Україні цієї організації революціонерів потребує уваги і глибокого дослідження.

В історії суспільно-політичного руху Росії ХІХ ст. польське революційне підпілля, що ставило своїм завданням збирання і організацію сил для повалення панування царського самодержавства і здобуття національного визволення Польщі, займало визначне місце. В статті «Дебати з приводу польського питання у Франкфурті» (1848 р.) Ф. Енгельс відзначав, що внаслідок соціальних умов розчленована Польща «...зробилась революційною частиною Росії, Австрії і Прусії»³. Значення польського визвольного руху високо оцінював В. І. Ленін, відзначаючи, що в кінці ХVІІІ і в першій половині ХІХ ст., коли народні маси Росії і більшості слов'янських країн «спали ще непробудним сном» і в цих країнах ще не розвинулись масові демократичні рухи, «...шляхетський визвольний рух у Польщі набував гігантського, першорядного значення з точки зору демократії не тільки всеросійської, не тільки все-слов'янської, але і всеєвропейської»⁴.

Поразка руху декабристів і польського повстання 1830—1831 рр. мала тяжкі наслідки для розвитку всеросійського визвольного руху на його першому, дворянському етапі; таємні товариства були розгромлені, і царському урядові на деякий час вдалося відвести загрозу, що нависла над самодержавно-кріпосницьким ладом. Проте революційні сили не склали зброї, не припинили боротьби. Польща, Україна, Білорусія і Литва стали ареною діяльності широко розгалуженого і досить численного революційного підпілля, у створенні якого брали участь як внутрішні сили, так і закордонна польська еміграція. Глибоко законоспіроване революційне підпілля 30-х років ХІХ ст. на Правобережній Україні, в Литві і Білорусії було складовою частиною шляхетського визвольного руху, на чолі якого стояли польські дворянські революціонери.

Організація «Молода Польща», що виникла у 1834 р. в м. Берні (Швейцарія) як складова частина міжнародного революційного центру

¹ А. Ф. Смирнов. Революционные связи народов России и Польши. 30—60 годы ХІХ в., М., 1962.

² С. С. Сімонов. Осередок «Союзу польського народу» в Київському університеті.— «Вісник Київського університету», 1961, № 4, вип. 1, стор. 89—102.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 5, стор. 363.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 398.

«Молода Європа», взяла курс на створення в межах Росії конспіративних організацій та підготовку ними нового повстання за визволення Польщі. Так з'явилась ідея створення «Союзу польського народу», діяльність якого мала відбуватися на Україні, в Білорусії і Литві.

Визначна роль у збиранні й організації революційних сил належала польській еміграції, особливо її революційно-демократичній частині. Характеризуючи її діяльність, Ф. Енгельс писав у 1848 р., що вона «довела свою енергію і свою мужність на полі бою і вісімнадцятирічною конспіративною діяльністю в інтересах Польщі»⁵.

Польська еміграція, яка після поразки повстання 1830—1831 рр. нарахувала (переважно у Франції і Швейцарії) близько 10 тис. чол. поділялася на два табори («партії») — аристократичний на чолі з претендентом на польський престол князем А. Чарторийським і революційно-демократичний під проводом видатного революціонера, політичного діяча й історика І. Лелевеля. Аристократична частина еміграції (головним чином магнати-опозиціонери і багате шляхетство) домогалася при допомозі іноземних держав визволити і відновити Польщу в кордонах 1772 р., обрати короля і встановити в країні монархічний лад, залишивши без будь-яких змін кріпосне право і шляхетські привілеї. Табір революційної демократії, що об'єднував переважно дрібну шляхту, у своїй боротьбі за визволення Польщі (також в кордонах 1772 р.) орієнтувався на селянство, передбачав ліквідацію кріпосного права і станових привілеїв, встановлення в країні республіканського ладу, рівноправності націй і релігій. Проте значна частина дрібної шляхти залишалася на позиціях дворянської революційності і скептично ставилася до можливої участі в боротьбі селянства, а в конспіративній роботі проводила лінію на залучення у визвольний рух виключно шляхетських елементів. Обидві частини еміграції намагалися вести пропаганду і згуртовувати сили не тільки на території власне Польщі, але й Литви, Білорусії, України, де значна частина шляхти і поміщиків була польського походження.

І. Лелевель та його прихильники, відстоюючи свободу і незалежність Польщі, дбали про зміцнення зв'язків передусім з російськими борцями. Звертаючись до передових сил Росії, він у серпні 1832 р. писав, що імена страчених декабристів назавжди залишаться в пам'яті росіян; вони «однаково дорогі й серцю поляків»⁶.

Ідея спільної боротьби проти деспотизму і кріпацтва росла й міцніла у свідомості польських і російських революціонерів. Емігранти, очолювані І. Лелевелем, готувалися перенести свою практичну патріотичну діяльність на територію Польщі, Литви, Білорусії, України. Там вони розраховували на підтримку місцевих революційних сил.

Організацію таємного товариства і збирання сил та підготовку майбутнього повстання проти царського самодержавства в Литві, Білорусії і на Україні І. Лелевель доручив польському революціонеру-емігранту Шимону Конарському (1808—1839). Комітет «Молодої Польщі» вніс до плану діяльності свого емісара ряд важливих завдань: об'єднати в одну організацію усі таємні союзи з демократичними засадами, які прагнули здобути незалежність Польщі, поширити її вплив на польські, українські, білоруські і литовські землі; підготувати народ до революції, діючи на нього через дрібну шляхту і духовенство; добувати зброю збирати відомості про маєтки багатіїв з тим, щоб великі суми їх доходів конфіскувати для справи революції. Посередництво між «Молодох

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 5, стор. 363.

⁶ Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей, т. II, М., 1956 стор. 218.

Польщею» і Ш. Конарським взяв на себе І. Лелевель⁷. Центром нової організації мав стати Краків, куди було відправлено статут і відозву організації «Молода Польща».

Проте місцем народження нової таємної організації, що дістала назву «Союз польського народу», а її центральний керівний орган — «головний збір», стала Галичина. До складу цього органу увійшли С. Гошинський, Ш. Конарський, Ф. Бобінський, Ф. Смолка, Л. Лукашевич, О. Венжик та інші. У 1836 р. «головний збір» переїхав до Львова⁸. Для збирання і організації революційних сил в провінції виїхали емісари — до Львова С. Гошинський, Варшави — Г. Егрєнберг, на Україну, в Литву і Білорусію Ш. Конарський. Роль зв'язкового між Конарським і «головним збором» покладалась на мешканця м. Злочова Ігнатія Кульчинського⁹.

В грудні 1835 р. Ш. Конарський, таємно перейшовши австро-російський кордон, прибув на Волинь, а звідти в Литву. Учасники місцевого підпілля поляк К. Мошковський, литовець Н. Новицький і білорус Ф. Савич допомогли йому в справі організації «Союзу польського народу», який незабаром увібрав майже всі існуючі на Україні, в Литві і Білорусії таємні організації й гуртки польського визвольного руху¹⁰.

На Україні Ш. Конарський встановив контакт з кількома таємними організаціями. Зокрема на Волині з товариством, що мало своїм девізом «Віра, надія і любов», у Київському університеті — організацією студентів, в Одесі — «Демократичним товариством». Всі вони діяли розрізнено і неефективно.

На Волині ініціатором створення таємного товариства став вихідець з небагатої дворянської родини, учасник польського повстання 1830—1831 рр. К. Мошковський, а також шляхтичі Старо-Костянтинівського повіту Л. Лепковський, І. Орачевський і М. Підгороденський. На початку 1835 р. вони обмінялися думками з приводу причин поразки польського повстання, підневільного становища Польщі, і вирішили заснувати таємне товариство «в демократичному дусі». Кожний його член повинен був глибоко вірити, що лише власними силами шляхом соціальної революції Польща з її 20-мільйонним народом зможе повернути собі свободу і змінити існуючий «протилежний природі і людству стан речей». «Тому-то віруванням кожного члена товариства,— писав у спогадах К. Мошковський,— була не лише відмова від усіх історичних прав і привілеїв дворянства, але безумовна рівність і свобода усіх станів, віддача селянам землі у власність і та упевненість, що він може наш народ приготувати до того, що разом з ним піде воювати з ворогами»¹¹.

Фундатори написали «Статут товариства, створеного для блага людства і вітчизни» і прийняли девіз — «Віра, надія і любов». Протягом кількох місяців вони збиралися на засіданнях, радилися про способи розширити свою організацію. Загальні положення статуту конкретизувалися в схвалених обов'язках членів товариства: 1. Триматися народності; 2. Збуджувати дух самопожертви; 3. Поширювати освіту; 4. Виправляти звичаї; 5. Підготовляти селян так, щоб вони могли бути присяжними захисниками вітчизни і справжніми громадянами; 6. Виправляти помилкові судження¹². Обидва документи написані простою, доступною

⁷ W. Łukaszewicz. Szymon Konarski (1808—1839), Warszawa, 1948, стор. 109, 110.

⁸ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 790-а, спр. 105, арк. 67—69.

⁹ «Русский архив», 1909, кн. 1, стор. 493.

¹⁰ Там же, стор. 492.

¹¹ Там же, стор. 487—488.

¹² ЦДІА УРСР, ф. 470, оп. 1, спр. 227, арк. 16—17; «Русский архив», стор. 488—489.

мовою, сприяли прийняттю в організацію нових людей. Незабаром до неї вступили дворяни А. Рошковський, Е. Пінінський, П. Боровський який учителював у Києві, В. Умінський та інші.

Через П. Боровського товариство поширило свій вплив на студент Київського університету. У травні 1835 р. він запросив до себе на квартиру студентів Л. Янішевського, С. Вінницького і В. Гордона, які, ознайомившись з статутом товариства, дали згоду взяти участь в його діяльності¹³.

В листопаді 1835 р. в Немирові (Поділля) відбувся з'їзд членів цієї організації. Розроблялась тактика конспіративної діяльності, методи роботи серед різних станів. Йшлося і про підготовку сил до майбутнього повстання. Як свідчив керівник товариства К. Мошковський, з'їзд прийшов до висновку: «Революція суспільна, єдиний засіб для повернення вітчизни, не може відбутися доти, доки уми й серця усіх жителів вбудуть нею проникнуті, а тому поширення творів і книг, які підготовляють до цієї революції, входило в обов'язки членів товариства»¹⁴.

«Демократичне товариство», яке виникло в Одесі майже одночасно з Волинським, очолював купець і банкір І. Млодецький. З ним підтримували зв'язки 36 поміщиків Одеси, а також Балтського, Брацлавського, Уманського, Гайсинського, Липовецького, Ольгопольського, Сквирського, Таращанського, Ямпольського і Вінницького повітів¹⁵. Це товариство не мало організаційної структури і певної програми, і, приминаючи до аристократичної «партії Чарторийського», діяло за інструкціями з Парижа. Одержуючи з-за кордону заборонену літературу, «Демократичне товариство» поширювало її на Україні. Члени Волинського товариства також привозили з Одеси книги, переслані емігрантами, і підтримували зв'язок з І. Млодецьким¹⁶. Це місто, таким чином, стало важливим пунктом зв'язку з закордоном.

Навесні 1836 р. Ш. Конарський познайомився з І. Родзевичем, який тримав у посесії с. Лісов Луцького повіту Волинської губернії. Згодом останній став його активним помічником. Ш. Конарський обрав с. Лісовою знаходилось поблизу кордонів Білорусії і Литви, за свою резиденцію¹⁷. Звідси емісар «Молодої Польщі» розгорнув активну організаційську діяльність у Волинській, Подільській та Київській губерніях, Білорусії і Литві, відвідував Вільно, Одесу, Петербург та інші міста. «І можна не визнати, — писав у спогадах К. Мошковський, — що поява Конарського, ожививши суспільний дух, дала хід думкам, посіяла рятівні правила, збудила багатьох нечутливих і повернула їх до священних мети»¹⁸.

Влітку 1836 р. в с. Мурованій Вербці на Поділлі відбулася зустріч Ш. Конарського з К. Мошковським, Л. Лепковським, В. Умінським і І. Орачевським. Вони ознайомили емісара з статутом Волинського товариства, а він зі статутом, виробленим у Кракові «головним збором Після короткочасної дискусії останній з деякими змінами й доповненнями було схвалено, а товариство Мошковського влилося до «Союзу польського народу». Мошковський взяв на себе керівництво діяльністю таємної організації у Волинській губернії¹⁹.

Ідейні та організаційні засади «Союзу польського народу» викл

¹³ ЦДІА УРСР, ф. 470, оп. 1, спр. 17, арк. 5, 11, 14, 39; «Русский архив» стор. 488.

¹⁴ «Русский архив», стор. 489.

¹⁵ ЦДІА УРСР, ф. 470, оп. 1, спр. 32, арк. 9, 91—92, 99—100.

¹⁶ Там же, арк. 9; спр. 104, арк. 39.

¹⁷ «Русский архив», стор. 493; ЦДІА УРСР, ф. 470, оп. 1, спр. 86, арк. 16.

¹⁸ «Русский архив», стор. 502, 503.

¹⁹ ЦДІА УРСР, ф. 470, оп. 1, спр. 86, арк. 14—15; «Русский архив», стор. 49.

далися в статуті — досить цікавому і важливому революційному документі, що мав таку ж саму назву. Девізами його були — «Через народ для народу» і «Свобода, рівність, братерство». Перший з них означав орієнтацію революціонерів на народ, в інтересах якого розгорталася боротьба. Другий девіз взято з часів Великої французької буржуазної революції 1789 р., послідовниками якої вважали себе члени організації.

Творці цього документа намагалися знайти вірні шляхи визволення від гніту самодержавства і врахувати помилки своїх попередників. «Щоб пригнічений деспотизмом народ, — зазначено в статуті, — міг повернутися до визначеної наперед законами природи свободи, крім матеріальної сили, повинен ще мати силу моральну, яка б усунула внутрішні перешкоди до визволення, спрямувала всі уми і серця до однієї мети і знайшла б вірні засоби для досягнення цієї мети»²⁰.

Визначалися два головні напрямки боротьби — повалення деспотизму і здійснення внутрішніх реформ. Враховуючи невдачі й промахи, що були наслідком внутрішньої слабкості шляхетського визвольного руху, а також досвід повстання 1830—1831 рр., організатори боротьби на новому етапі передбачали, перш ніж озброїться для визволення вітчизни, підготувати в собі «моральні сили», тобто «усунути передсуди, виправити звичаї, встановити братерську любов, вкоренити єдність, відмовитися від зловживань влади над станом людей, так званих селян»²¹. Програма базувалася на моральних принципах і вже цим її революційність обмежувалася. Не відбиваючи корінних інтересів селянства, вона вже в зародку підривала ту єдність, про яку мріяли революціонери-підпільники.

Товариство ставило своєю найближчою метою «збудження й піднесення в народі моральної сили». Для цього пропонувалися такі ж засоби, як і в товаристві з девізом «Віра, надія і любов». Головною рушійною силою руху вважалася шляхта, яка повинна залучити селян до боротьби, бо без них неможливо здобути перемогу. У статуті проголошувалося народоправство, необмеженість народної влади, участь у законодавстві всіх громадян, рівність націй, свобода, рівність і братерство, соціальні реформи після визволення Польщі, республіканський лад²². Проте, проголошуючи як свою мету суспільство, засноване на принципах свободи, рівності й братерства, буржуазні демократи обходили найголовніше — майнову нерівність, наявність класів експлуататорів і експлуатованих, нарешті, кріпосного рабства селян.

Статут регламентував організаційну структуру таємного товариства, в основу якого була покладена сувора централізація керівництва: передбачалось, крім «головного збору», утворити «земські» в губерніях і «обоводові» в повітах, а також «гмінні збори», що складали частини «обоводових». На «головний збір» покладалася обов'язки утворювати нижчі керівні органи, давати їм загальну інструкцію, наглядати за порядком діяльності, сповіщати паролі, турбуватися про книгодрукування, поширювати ідеї товариства в творах, складати загальні плани дій, налягоджувати зносини з іншими революційними товариствами Європи. «Земські» та «обоводові» збори очолювались секретарями, які підпорядковувалися відповідним вищим «зборам» і виконували їх розпорядження. В усіх керівних органах мали бути утворені відділи-«уділи»: внутрішніх справ, закордонних справ, освіти, військовий і фінансовий²³.

²⁰ ЦДІА УРСР, ф. 470, оп. 1, спр. 181, арк. 53.

²¹ Там же, арк. 54.

²² Там же, арк. 55—60.

²³ Там же, арк. 61—65.

Політична концепція статуту «Союзу польського народу» зазнала впливу ідеології та програми Південного товариства декабристів. Саме в цьому відчувається солідарність польських і російських революціонерів.

Умови діяльності «Союзу польського народу» на Україні, в Литві й Білорусії були досить складними і вимагали від Ш. Конарського значних зусиль, щоб створити боездатну мережу революційного підпілля та підготувати збройне повстання. В листі до І. Лелевеля 23 вересня 1836 р. він писав, що найголовніша допомога від «Молодої Польщі» — це налагодження зв'язку і присилка книжок.

Ш. Конарський радив емігрантам, пишучи до друку, не забувати, що тут роботу з кожним станом треба починати з азбуки, звертатися до серця, а не до розуму людей, збуджувати дух самовідданості, доводити необхідність боротьби. «Ім треба відчутти силу, яка в них є,— писав Конарський, — переконати в тій силі, збудити бажання мислити... Збудити в них треба душу, бо її в собі не відчують і тому не вірять своїм силам...». Він відзначав, що йому добре допомагають жінки, залучені до товариства, а серед молоді багато таких, що негайно готові стати до збройної боротьби. Організація швидко зростала і потрібна була сильна влада, яка б керувала її діяльністю. Засновник «Союзу польського народу» наполягав на прискоренні практичної роботи товариства, зважаючи на становище в Європі і в Росії та на те, що «тривала конспірація руйнується»²⁴.

Першочерговим завданням «Союзу польського народу» стало створення «земських» і «обwodових зборів», формування й зміцнення конспірації товариства. Активну участь у цьому брали головні керівники товариства Ш. Конарський і К. Мошковський.

Восени 1836 р. на Поділлі в с. Мурованій Вербці відбулися збори прихильників таємної організації з участю Конарського. Учасники схвалили статут і обрали секретарем «земського збору» Ф. Михальського, якому доручили «розпорядження щодо влаштування зносин і всі інші передбачені статутом дії». До «Подільського союзу» належало ще кілька поміщиків²⁵. Подібні збори відбулися також у с. Попадиха на Київщині. Проте заснована тут організація була чисельно незначна і перебувала в стані формування. «Обwodові збори» на Київщині, як і на Поділлі, не були створені.

Найчисленішою була організація на Волині, де такі органи створено в Кременецькому, Луцькому, Житомирському, Дубенському, Володимирському, Новоград-Волинському і Старо-Костянтинівському повітах. Центром Волинського «земського збору» стало місто Кременець²⁶. По саду ревізора діяльності членів організації у Волинській губернії з дорученням Ш. Конарського займав К. Мошковський. Секретарем «земського збору» було призначено доктора Антонія Бопре, діяльності якого високо цінував Ш. Конарський.

Перебуваючи у м. Кременці, Конарський склав прокламацію, звернену до жінок, де переконував їх впливати на чоловіків, щоб ті були «поблажливими щодо селян і не мучили б їх жорстокими карами». На Волині у 1836 р. він познайомився з поміщицею с. Воютина Луцького повіту Євою Фелінською, яка гаряче підтримала ідею про створення жіночого товариства.

Є. Фелінська склала «Правила для жіночого товариства» й інший документ «Статут та організація жіночого товариства», в якому дані

²⁴ W. Łukasiewicz. Назв. праця, стор. 214.

²⁵ ЦДІА УРСР, ф. 470, оп. 1, спр. 83, арк. 19—20, 23, 32; спр. 163, арк. 18, 125; «Русский архив», стор. 497.

²⁶ ЦДІА УРСР, ф. 470, оп. 1, спр. 9, арк. 20, 28, 29, 74; спр. 184, арк. 40, 453 зв., 55; спр. 86, арк. 74—75.

яскраву характеристику класів тогочасного суспільства, критичну оцінку суспільних відносин, тяжкого становища селянства і розкішного аморального життя панів²⁷.

В «статуті» висунута досить обмежена програма, пройнята ідеями християнської моралі, вказано завдання діяльності жінок. Особлива увага зверталася на переконання шляхтичів трудитися на користь суспільства. Працювати повинні й жінки, обравши кожна за своїми здібностями вид праці за потребами суспільства. Для виховання жінок у душі «статуту» передбачалося створити школи, насамперед для бідних шляхтянок. В першому класі з них мали готуватися вчительки для заможних шляхетських родин, в другому — для всіх станів. До цього товариства належало близько 20 жінок, більшість яких були дружинами, сестрами або знайомими членів «Союзу польського народу»²⁸.

Практичною спробою здійснення ідей «статуту» була організація Є. Фелінською училища для бідних дівчат в м. Кременці наприкінці 1837 р. Число учениць досягло 15 осіб. Гроші на утримання училища були зібрані через розігрування в лотерею дрібних речей і пожертвування. Щодо виховання хлопчиків таку ж ідею проводив син учасника повстання 1831 р. і член «Союзу польського народу» Е. Пінінський. У с. Борках Кременецького повіту на Волині він створив училище для дітей з різних сіл повіту²⁹.

До практичної роботи членів «Союзу польського народу» слід віднести і поширення прогресивних ідей. Зокрема, А. Бопре, який глибоко цікавився політикою і долею батьківщини, намагався знайти правильні шляхи її визволення, був автором чотирьох рукописних випусків твору під назвою «Друг істини». В першому з них він захищав аристократію і шляхту Польщі, виправдовував їх появу в країні, але вважав що вони вже зникли як привілейований стан. В другому випуску, присвяченому демократичній партії, А. Бопре намагався довести, що демократії в Польщі взагалі ніколи не було, а створена вона еміграцією. Він не зміг побачити також розвитку буржуазних відносин в країні. Ці випуски суперечили статутіві «Союзу польського народу» і не були прийняті за програмні документи.

Значним кроком вперед стали наступні випуски «Друга істини», де йшлося про шляхту й народ. А. Бопре висловив думку, що справа ліквідації іга самодержавства безнадійна без підтримки простого народу, а тому простолюдини заслуговують на кращу долю, на відновлення їх прав людини і довір'я³⁰. Такі думки схвалювалися членами товариства і поширювалися ними.

Всі ці праці мали певну користь для справи «Союзу польського народу», який розгортав свою діяльність. Проте головну увагу Ш. Конарський та його товариші звертали на пропаганду ідей товариства, на зміцнення й поширення зв'язків, підготовку сил для збройного виступу.

Ш. Конарський двічі їздив (у червні 1836 і травні 1837 р.) до Одеси для зв'язку з «Демократичним товариством» І. Млодецького. Ці поїздки були використані також для доставки забороненої літератури. Конарський говорив пізніше Мошковському, що «Одеса з часом могла б стати важливим для нас пунктом». «Союз польського народу» порушив питання про зміцнення співробітництва з членами одеської таємної організації і через них з емігрантськими колами за кордоном³¹.

²⁷ ЦДІА УРСР, ф. 470, оп. 1, спр. 184, арк. 9, 14, 18, 19, 52, 72—73, 75.

²⁸ Там же, арк. 41, 53 зв., 95.; спр. 26, арк. 7, 16—17.

²⁹ Там же, спр. 184, арк. 29—30, 55; спр. 127, арк. 5, 12.

³⁰ «Русский архив», стор. 512—513.

³¹ ЦДІА УРСР, ф. 470, оп. 1, спр. 92, арк. 1—2, 3 зв., 4; спр. 104, арк. 22; «Русский архив», стор. 491, 511.

Крім Одеси, пересильним пунктом для заборонених видань став кордон з Галичиною. Тут організації допомагали зв'язкові Кульчинський і Лисецький. Але часто в емігрантській літературі відчувалось незнання місцевих умов боротьби³².

Таємна організація польських революціонерів швидко зростала чисельно, знайшовши підготовлений ґрунт на Правобережній Україні, в Білорусії і Литві. «Таким чином, — писав у спогадах К. Мошковський. — від Вільно до Умані все зробилось за бажанням Конарського; чого хотів, що приніс, було прийнято; через увесь край відкрив собі дорогу, провінції, приєднані до Росії, обійняв і з'єднав одним союзом протягом кількох місяців»³³.

Проте в практичній діяльності «Союзу польського народу» виявилися істотні труднощі. Зв'язок з «головним збором», що перебував в Галичині, припинився³⁴. Потреба в централізованому керівництві великим підпіллям вимагала створення такого ж керівного органу на Україні. Тимчасом керівництво таємною організацією тримав у своїх руках Ш. Конарський, а його найближчими помічниками стали на Україні — К. Мошковський і в Литві — Ф. Савич, а також І. Родзевич, в маєтку якого у с. Лісові перебував центр організації.

Ш. Конарський підтримував листовний зв'язок з І. Лелевелем — ідейним керівником визвольної боротьби. Відомо про чотири листи Конарського і два листи-відповіді, в яких йшлося про поліпшення організації революційного підпілля, пропаганду й підготовку збройного повстання³⁵. Для налагодження зв'язків з російськими революціонерами Конарський двічі їздив до Петербурга і, як твердить Г. Мосціцький, ці поїздки були успішними³⁶. Однак ці його контакти під час слідства залишилися нерозкриті.

На початку 1838 р. у с. Лісові відбулася нарада членів «Союзу польського народу», на якій ставилося питання про підготовку сил для збройного повстання. Учасники її висловлювалися за те, щоб використати селянські виступи в Росії, а також вести пропаганду серед селянства України, Литви й Білорусії³⁷.

Між членами таємного товариства не було тієї єдності та одноставності, що їх вимагали важкі умови конспірації. Чимало поміщиків виявили незгоду з революційними завданнями, поставленими Ш. Конарським і його прихильниками. Члени товариства на Київщині фактично відділилися від «Союзу польського народу» і вимагали усунення від керівництва Конарського. Однак в товаристві все ж переважали сили, які стояли за зміцнення організації та посилення централізованого керівництва. Для цього було проведено кілька нарад в губерніях і одна загальна — у Києві.

Представники підпільних організацій Київщини, Поділля й Волині, які зібралися взимку 1838 р. в Києві на нараду (іноді в документах її називають з'їздом) ставили своїм завданням підготовку повноважного з'їзду членів «Союзу польського народу». Крім того, було вирішено на наступному з'їзді затвердити «правила для всіх», тобто остаточний текст статуту. Частина учасників наради вимагала виїзду Ш. Конарського за кордон³⁸.

³² «Русский архив», стор. 512.

³³ Там же, стор. 498.

³⁴ ЦДІА УРСР, ф. 470, оп. 1, спр. 9, арк. 74 зв.

³⁵ Там же, спр. 184, арк. 40 зв., 42 зв.; Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей, стор. 417.

³⁶ Н. Mosciński. Szymon Konarski, Warszawa, 1949, стор. 76, 79, 81.

³⁷ Там же, стор. 83.

³⁸ ЦДІА УРСР, ф. 470, оп. 1, спр. 9, арк. 76; спр. 179, арк. 5; «Русский архив», стор. 514—516.

Повноважний з'їзд членів «Союзу польського народу» вирішено було провести 3 червня 1838 р. у м. Бердичеві. Особливо активну підготовчу роботу проводили члени Волинської організації революціонерів. Навесні 1838 р. на одній з нарад у Житомирі вони вирішили посилити діяльність товариства, переглянути і виправити статут³⁹. У квітні того ж року під час ярмарку в м. Фельштині зібралися учасники таємної організації в Подільській губернії. На цій нараді було вирішено налагодити зв'язок і діяти спільно з членами організації на Київщині, зокрема радитися з ними про «реформу звичаїв для того, щоб сучасне існування краю могло змінитися»⁴⁰.

Активну участь у підготовці з'їзду брав А. Бопре, який мав відповідне доручення від К. Мошковського. Він повідомив делегатів Поділля і Київщини про час і місце засідань. 30 травня Бопре відвідав у Житомирі Мошковського. Вони організували нараду учасників революційного підпілля у Волинській губернії у вузькому складі (6 чоловік), на якій йшлося про суть зміни статуту.

Після наради Мошковський, Бопре і Ручинський поїхали до Бердичева, де застали лише делегата Подільської губернії. Більше ніхто на з'їзд не з'явився. Делегати Київщини відмовилися брати участь у з'їзді⁴¹. Все це свідчило про значні незгоди й труднощі, що їх переживала організація, створена Ш. Конарським.

Однак сам Конарський докладав зусиль, щоб активізувати діяльність «Союзу польського народу» і посилити агітаційну роботу. На кошти, зібрані товариством, він вирішив придбати за кордоном друкарню і діяти ще енергійніше, збирати сили для майбутньої боротьби. «Щодо мене, — писав він І. Лелевелю 8 січня 1838 р. з Вільно, — то я закінчив перший період діяльності, бо край за власним бажанням починає робити й організовується в цей момент для ще сильніших дій. Другий період — мені треба полегшити ті дії, або ж сіяти віру, почуття й загальну освіту; потрібна пропаганда, книжки... У травні почне працювати досить потужна друкарня, з труднощами й мукою йшли до цього, однак прийдемо. Мовчіть про це, бо погубите нас»⁴².

Про перебування Ш. Конарського на Україні, в Білорусії і Литві царський уряд довідався ще восени 1836 р. від французької та австрійської поліції. Наприкінці 1837 р. з Парижа поступило нове повідомлення про діяльність Ш. Конарського в Росії. Жандарми й шпигуни послали розшук, але безрезультатно: організація була добре законспірована. Та на одній з станцій поблизу Вільно 27 травня 1838 р. завдяки доносу зрадника їм вдалося арештувати Конарського і Родзевича.

Таємна організація російських офіцерів у Вільно під керівництвом підпоручика А. Кузьміна-Короваєва, який раніше мав зв'язок з польськими революціонерами, зробила спробу визволити Конарського з в'язниці, але зрада одного з підпільників їй перешкодила⁴³.

Царському урядові вдалося розкрити «Союз польського народу» і арештувати майже всіх учасників організації. Для слідства й покарання революціонерів у Києві була створена спеціальна таємна комісія, а у Вільно — військовий суд. Протягом кількох місяців тривало слідство, яке виявило досить багатолюдне й добре підготовлене революційне підпілля. Військовий суд засудив Ш. Конарського до смертної кари — розстрілу. 27 лютого 1839 р. мужній революціонер гордо зустрів смерть.

³⁹ ЦДІА УРСР, ф. 470, оп. 1, спр. 9, арк. 58.

⁴⁰ Там же, спр. 23, арк. 5, 18; спр. 39, арк. 17 зв.; спр. 200, арк. 59; спр. 69, арк. 6; «Русский архив», стор. 515.

⁴¹ ЦДІА УРСР, ф. 470, оп. 1, спр. 9, арк. 76—77.

⁴² W. Łukasiewicz. Назв. праця, стор. 216.

⁴³ А. Ф. Смирнов. Назв. праця, стор. 110—113.

У фонді департаменту загальних справ міністерства внутрішніх справ зберігся «Алфавітний список особам, причетним до справи про таємні товариства в губерніях Київській, Волинській і Подільській, відкриті у 1838 році». Там названі 146 осіб і вказана міра покарання — заслано в Сибір на каторгу — 37, віддано на військову службу — 40, заслано у віддалені губернії — 38 і віддано під домашній поліцейський нагляд — 31. Серед покараних було 9 жінок на чолі з Є. Фелінською, яких також відправили на заслання у віддалені губернії Росії⁴⁴. У Києві відбулося 6 військово-судових процесів. Особливо жорстокої кари зазнали К. Мошковський, А. Бопре, П. Боровський і Ф. Михальський. Їх засуджено до страти через повішення, що було замінено двадцятирічною каторгою на Нерчинських заводах у Сибіру⁴⁵.

Зазнав репресій і Київський університет, чимало студентів якого покарано за належність до «Союзу польського народу». Цей заклад було закрито на один рік, а студентів і професорів звільнено. Після відновлення занять студенти підлягали найсуворішому наглядові. Генерал-губернаторові надавалося право припиняти читання лекцій, визнаних «шкідливими за місцевими міркуваннями», брати під варту винних у створенні «шкідливих товариств», або в «зловмисному напрямку» у вихованні юнацтва⁴⁶.

Діяльність «Союзу польського народу» мала величезне значення для згуртування революційних сил Європи на боротьбу проти реакції. 14 лютого 1848 р. в бурхливі дні революції в Європі у м. Брюсселі урочисте відзначалась пам'ять декабристів і польських революціонерів. В зборах брали участь представники багатьох організацій і союзів і серед них таємного Союзу комуністів, створеного К. Марксом і Ф. Енгельсом. З полум'яною промовою виступив І. Лелевель. Він відзначив наступність революційної боротьби російських і польських революціонерів, спільність їх дій: «Тіні Пестеля і Бестужева, Рилєєва і Муравйова (Апостола), Каховського і Конарського витають над нашим сумлінням, торкаються биття наших сердець, поглиблюють нашу дружбу. Спокій їм! Їх присутність ворожить нам добре майбутнє, ворожить успіх росіянам, полякам і усім слов'янам»⁴⁷.

«Союз польського народу» зробив крок до зближення польських російських, українських, білоруських, литовських прогресивних сил у боротьбі з самодержавством і кріпосництвом. «З Конарського починаючи, — писав О. І. Герцен, — поляки зовсім інакше ставляться до росіян»⁴⁸.

Створення і діяльність цієї таємної організації польських революціонерів — важливий період у розвитку визвольного руху на дворянському етапі. Вона справила значний вплив на активізацію діяльності прогресивних сил Росії, зокрема на Україні, де сприяла формуванню ідеології Кирило-Мефодіївського товариства.

⁴⁴ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 1284, оп. 23, спр. 102, арк. 254—405.

⁴⁵ Там же, ф. 1286, оп. 12, спр. 1045, арк. 30, 31; ЦДІА УРСР, ф. 470, оп. спр. 220, 221, 222, 223, 224.

⁴⁶ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 788-а, спр. 365, арк. 1 зв., 12, 25—28; ЦДІА СРС у м. Ленінграді, ф. 733, оп. 69, спр. 444, арк. 3—7, 15, 40; спр. 445, арк. 35—4. «Русский архив», 1874, стор. 1077.

⁴⁷ W. Łukasiewicz. Назв. праця, стор. 205—206.

⁴⁸ О. І. Герцен. Минуле і думи, К., 1957, стор. 142.

ЗАСЕЛЕННЯ І ОСВОЄННЯ ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

В. М. КАБУЗАН

Історію заселення і господарського освоєння території Таврійської губернії досі вивчено недостатньо. Незважаючи на значний фактичний матеріал, що нагромадила наука з цього питання, хід вказаного процесу можна простежити лише в загальних рисах¹. Зокрема, не з'ясовано чисельність переселенців, не визначено їх становий склад за всіма ревізіями, не встановлено точно національного складу, а також співвідношення між механічним і природним рухом населення. Нарешті, недостатньо досліджено масове виселення татар і ногайців у Туреччину в 70—80-х роках XVIII ст. та в 1860—1862 рр.

Для з'ясування цих питань дослідники повинні використати матеріали ревізійних переписів населення Росії у XVIII — першій половині XIX ст., дані церковного та адміністративно-поліцейського обліку про природний рух населення тощо. Важливе значення мають також картографічні матеріали і різні описи. Взагалі науковці мають у своєму розпорядженні багаті документальні джерела, особливо за 80-і роки XVIII — першу третину XIX ст.

Використання всього комплексу джерел дозволяє зробити висновок, що на початку 70-х років XVIII ст. населення Кримського ханства становило близько 300 тис. чол. Однак внаслідок невдалої війни з Росією (1768—1774 рр.) частина татар емігрувала в Туреччину, а в 1778—1783 рр. Крим залишили майже всі християни (близько 32 тис.)² — греки, вірмени, молдавани і грузини, ногайці ж (приблизно 120 тис.)³ переселилися за Кубань.

Тому після приєднання території Кримського ханства до Росії (1783 р.) там проживало всього близько 112 тис. чол.⁴, але й після 1783 р. переселення татар до Туреччини не припинилося. Чисельність населення* у Таврії зменшилася до 46 522 чол. (1783 р.— 46 769 чол.). Однак уже наприкінці 80-х років XVIII ст. перехід мусульман за кордон практично припинився, а частина емігрантів повернулася на батьківщину. Внаслідок цього на 1793 р. чисельність татаро-ногайців зросла і становила 62 230 чол.⁵

¹ К. Ф. Герман. Описание Таврической губернии.— «Статистический журнал», т. I, ч. 2, Спб., 1806; т. II, ч. 1, Спб., 1807; А. А. Скальковский. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730—1823, ч. I—II, Одесса, 1836—838; його ж. Опыт статистического описания Новороссийского края, ч. I—II, Одесса, 1850—1853; Е. И. Дружинин. Северное Причерноморье в 1775—1800 гг., М., 1959; А. С. Коциевский. Крестьянская колонизация Южной Украины в первой рети XIX в.— «Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР». Сборник, VI, М., 1965.

² ЦДАДА, р. XVI, спр. 588, ч. XII, арк. 372.

³ Ф. Ф. Лашков. К вопросу о количестве населения Таврической области в начале XIX столетия.— ИТУАК, 1916, № 53.

⁴ ЦДАДА, р. XVI, спр. 962, ч. 2, арк. 182—233; А. Скальковский. Занятие Крыма в 1783 г.— Памятная книжка Таврической губернии, вып. I, Симферополь, 1867, стор. 10—11.

* Тут і далі наводяться дані про кількість лише чоловічого населення.

⁵ ЦДІА СРСР, ф. 558, оп. 2, спр. 262, арк. 25—26.

Але в результаті інтенсивної колонізації Таврії питома вага корінних жителів систематично зменшувалася, особливо в материкових повітах — Дніпровському і Мелітопольському, де оселялася переважна більшість переселенців-християн. Так, питома вага татаро-ногайського населення 1793 р. становила 77,59%, 1795 р. — 75,12%, 1803 р. — 72,02%, 1810 р. — 59,3%, хоча його абсолютна чисельність з 1793 р. до 1810 р. зросла з 62 230 до 91 632 чол.⁶

З 1810 р. темпи колонізації Таврійської губернії уповільнюються внаслідок великої смертності серед переселенців. Тому в наступні роки питома вага мусульман дещо стабілізується (1812 р. — 61,91%, 1826 р. — 61,66%), хоча їх абсолютна чисельність безперервно зростає (1815 р. — 120 тис. чол., а 1826 р. — 133 тис.)⁷.

Згодом частка мусульманського населення губернії знову зменшується з 61,66% (1826 р.) до 54,3% (1842 р.), хоча в абсолютних цифрах воно зросло до 150 тис. чол. Протягом 40-х років зменшення було незначним (з 54,3% до 51,42%), а в наступне десятиріччя зростає (з 51,42% до 44,46%)⁸. Цей процес захопив усю Таврію. Наприклад, у Євпаторійському повіті питома вага татар зменшилася за 2 роки (1853—1855) на 45,61%.

Таблиця 1

Зміна питомої ваги татарського населення Таврійської губернії в 60—90-х роках (в процентах до всього населення)⁹

Повіти	На 1 січня					
	1859 р.	1860 р.	1861 р.	1870 р.	1874 р.	1896 р.
Бердянський	24,51	23,77	—	—	—	—
Дніпровський	19,83	20,62	—	—	—	—
Євпаторійський	81,33	80,97	74,05	72,63	60,28	48,68
Мелітопольський	4,54	4,40	—	—	—	—
Перекопський	93,34	94,61	67,77	43,67	42,45	21,45
Сімферопольський	54,14	61,93	55,44	46,68	50,17	40,31
Ялтинський	84,59	94,35	86,89	82,87	83,38	75,52
Феодосійський	78,26	72,33	55,54	52,80	46,46	42,14
Всього:	43,30	44,41	24,08	18,75	17,67	14,76
В тому числі на Кримському півострові	72,90	75,77	63,00	52,10	55,01	49,49

На початку 60-років понад 100 тис. мусульман переселилися до Туреччини¹⁰. Більшість з них були вихідцями з Перекопського, Сімферопольського, Феодосійського, і Бердянського повітів. Всі останні повіти дали лише 18,39% переселенців. Внаслідок цього еміграційного руху в материкових повітах мусульман практично не залишилося.

На 1 січня 1863 р. у Таврійській губернії залишилося лише близько 103 тис. татар (56 563 чоловіки і 46 388 жінок)¹¹. І хоча на Крим-

⁶ ЦДІА СРСР, ф. 558, оп. 2, спр. 263, арк. 12—16; ф. 571, оп. 9, спр. 4, арк. 86—87; ф. 1281, оп. 11, спр. 132, арк. 54—63.

⁷ Там же, ф. 571, оп. 9, спр. 12, арк. 79; спр. 14, арк. 94, 97 зв.; спр. 20, арк. 110—115; спр. 25, арк. 181—191.

⁸ ЦДІА СРСР, ф. 571, оп. 9, спр. 40, арк. 243—250; спр. 50, арк. 356—358; оп. 6, спр. 1080, арк. 65—84.

⁹ ЦДІА СРСР, ф. 1281, оп. 6, спр. 52, арк. 85, 88; спр. 20, арк. 82, 86; спр. 48, арк. 75, 81; ф. 1284, оп. 67, спр. 252, арк. 38зв.—39; оп. 69, спр. 205, арк. 22зв.—23; спр. 176, арк. 49зв.—50.

¹⁰ А. А. Сергеев. Уход Таврических ногайцев в Турцию в 1860 г.— ИТУАК, 1913, № 49, стор. 200.

¹¹ ЦДІА СРСР, ф. 1281, оп. 6, спр. 29, арк. 103.

ському півострові вони довгий час складали більшість, однак їх питома вага безперервно падала. В 1860 р. татари становили 44,41% всього населення губернії, в 1861 р.— 24,08%, в 1870 р.— 18,75% і 1896 р.— 14,76%.

Цей процес був неминучим, оскільки мусульманське населення зростало лише за рахунок природного, а християнське — також і механічного приросту. До того ж, корінне населення часто піддавалося інтенсивним еміграційним рухам. Однак, незважаючи на несприятливі умови, мусульманське населення Таврійської губернії з 1783 р. до 1897 р. майже подвоїлося.

Слід підкреслити, що в нещастях, які випали на долю татар, винні турецькі агенти. Вони, використовуючи релігійний фанатизм широких народних мас і обіцяючи всілякі привілеї, зманювали до своєї країни тисячі людей, які, спокусившись обіцянками, кидали рідні домівки і виїжджали на чужину. Не можна не вказати і на провину російського царизму, який, ображаючи національну гідність корінного населення Таврії і обкладаючи його тяжкими податками й повинностями, сприяв турецьким агентам робити свою справу.

З приєднанням Кримського ханства почалося активне заселення Таврії вихідцями з внутрішніх губерній Росії, а також іноземними, головним чином німецькими, колоністами. Так, у 60-х років XIX ст. чисельність корінних жителів в губернії залишилася на рівні 1783 р. Очевидно, приріст населення краю в певні періоди відбувався саме за рахунок переселенців з внутрішньої Росії, яких 1858 р. у Таврійській губернії, головним чином на родючих материкових землях, оселилося 93 190 чол., а виїхало за її межі лише 10 306.

Т а б л и ц я 2

Зміна питомої ваги легального переселенського руху в загальному механічному прирості населення Таврійської губернії за 1783—1858 рр.¹²

Роки	Кількість легальних переселенців		Механічний приріст (1000/о)
	абсолютна	%	
1783—1794	20 048	85,56%	23 431
1795—1811	46 360	101,57%	45 642
1812—1815	—1371	104,70%	— 1310
1816—1835	9245	39,92%	23 159
1836—1850	6262	50,01%	12 521
1851—1858	2340	33,71%	6943
В с ь о г о	82 884	75,09%	110 386

Не можна вважати обгрунтованою думку, що інтенсивне заселення Таврії почалося лише з початку XIX ст., оскільки уже протягом 1783—1795 рр. туди прибуло понад 20 тис. переселенців, які заснували 37 нових поселень. Щоправда, період інтенсивнішого заселення припадає на 1796—1811 рр. Протягом цих років у Таврії оселилося понад 46 тис. чол., з них 35 тис. прибули до краю з 1804 р. до 1810 р. Таким чином, за перші 28 років (тобто з 1783 р. до 1811 р.) у Таврії оселилося понад 66 тис. чол. (80,12% всіх переселенців). Саме в ці роки завершилася фактично земельна колонізація Таврійської губернії. У наступні роки (до 1858 р.) переселенці прибували рівномірно.

¹² ЦДАДА, р. XVI, спр. 962, ч. 2, арк. 183—233; ч. 4, арк. 84—87; р. X, оп. 3, спр. 59, арк. 1—18; ЦДІА СРСР, ф. 558, оп. 2, спр. 262, арк. 25—26; спр. 263, арк. 12—16; ф. 571, оп. 9, спр. 4, арк. 86—87; спр. 8, арк. 84 зв.—85; спр. 9, арк. 89—90; спр. 12, арк. 79; спр. 14, арк. 94 зв.—97; спр. 20, арк. 110—115; спр. 25, арк. 181—191; спр. 18, арк. 75—76, 204—206; спр. 30, арк. 281—283; спр. 31, арк. 286—288; спр. 32, арк. 297—299; спр. 33, арк. 301—303; спр. 24, арк. 77—78; спр. 49, арк. 355—358; спр. 53, арк. 240—247; оп. 6, спр. 1080, арк. 65—84.

Слід зауважити, що в губернію прибувало також багато нелегальних переселенців — селян, що тікали від поміщиків, солдатів та інших прошарків населення. Як видно з таблиці № 2, протягом 1783—1858 рр. до краю прибуло понад 110 тис. переселенців, з яких близько 83 тис. (75%) були легальними. Характерно, що в міру освоєння Таврії, питома вага нелегальних переселенців безперервно зростала. Якщо за 1783—1815 рр. чисельність легальних переселенців майже дорівнювала загальному механічному приросту, то в наступні роки вона була меншою. Так, протягом 1816—1858 рр. весь механічний приріст по губернії становив 42,5 тис. чол., з яких лише близько 18 тис. припадало на легальних переселенців. У 80—90-х роках XVIII ст. механічний приріст майже не перевершував узаконених норм. Деякою мірою це пояснюється політикою місцевої адміністрації, яка була заінтересована у якнайбільшому припливі робочих рук. З цією метою вона використовувала всі засоби, щоб надати і нелегальним формам переселення законного вигляду. В 1795—1815 рр. загальний механічний приріст був навіть меншим від загального показника переселенського руху. Таке неприродне явище, мабуть, можна пояснити тим, що певній частині переселенців удавалося нелегально повертатися додому, переходити в інші губернії чи навіть на становище «біглих і прописних душ».

За 1816—1835 рр. переселення становило лише близько 40% механічного приросту, з 1836 р. до 1850 р. зросло до 50%, а за 1851—1855 рр. — зменшилося до 34%. Таким чином, з 1816 р. легальне переселення становило менше половини загального механічного приросту, хоча приплив населення в губернію певний час (1816—1835 рр.) був досить значним. З 1836 р. загальні показники механічного приросту падають, але менше, ніж показники офіційного переселення.

Таблиця 3

Чисельність і склад переселенців, що прибули в Таврійську губернію в 1783—1854 рр.¹³

Категорії населення	Прибуло	Вибуло	Різниця	% до загального підсумку
Державні селяни	45 702	4282	41 420	50,55
Ногайці	9410	3372	6038	7,37
Колоністи	8934	290	8644	10,55
Поміщицькі селяни	13 951	1486	12 465	15,21
Купці і міщани	14 245	876	13 369	16,32
В с ь о г о:	92 242	10 306	81 936	100

З таблиці № 3 видно, що в Таврію переселялися, головним чином, державні селяни, а також купці та міщани. Поміщицькі селяни становили всього 15% загальної чисельності переселенців, а колоністи (німці, болгарі, греки) та ногайці, що повернулися з Кубані, — близько 18%. Ці дані свідчать, що Таврійська губернія заселялася переважно вихідцями із внутрішньої Росії, передусім державними селянами. Щодо цього Таврія мала багато спільного з Південним Приураллям, Нижнім Поволжям і, особливо, Північним Кавказом, де питома вага поміщицької колонізації була невисокою, але відрізнялася від сусідніх Катеринославської і Херсонської губерній, куди переводилося багато поміщицьких селян. Характерною особливістю Таврійської губернії є

¹³ Див. джерела до таблиці № 2. Крім того: ЦДІА СРСР, ф. 558, оп. 2, спр. 154, арк. 119—140, 188—206, 216—232, 245—260, 302—317, 393—396; спр. 155, арк. 137—155, 216, 359—491, 528—556; ф. 1281, оп. 11, спр. 132, арк. 66—67, 140—141, 178 і зв.; спр. 133, ч. 1, арк. 2, 36 зв., 73 зв.—74, 112—113, 146—147, 181—182, 327—328.

значний приплив міських прошарків населення, що сприяло швидкому зростанню міст, а також вихідців із-за кордону, які освоювали територію Мелітопольського повіту.

З 1783 р. до 1811 р. заселення краю відбувалося майже виключно державними селянами (їх прибуло майже 39 тис. чол.), ногайцями (9,5 тис.) і колоністами (5 тис.). Починаючи з 1816 р., спостерігається значний приплив у губернію поміщицьких селян та купців і міщан. Якщо за 1783—1795 рр. частка перших становила 10,5% всіх переселенців, за 1796—1811 рр. — 2,5%, то за 1816—1835 рр. вона зросла до 40,1%, в наступний період до 1850 р. — майже до 63%, а за 1851—1854 рр. — навіть до 69,9%. Таким чином, з 1816 р. інтенсивну державну колонізацію краю змінила поміщицька. Така особливість притаманна не лише Таврії, але й сусіднім губерніям — Херсонській і Катеринославській. Спочатку ці окраїни заселялися вільним людом, який захищав їх від нападів зовнішніх ворогів. Тому поміщики не ризикували переводити туди своїх селян, тим паче, що цьому не сприяв царський уряд.

Оскільки ще навіть на початку XIX ст. Таврія, особливо її материкова частина, була слабо освоєна і звідти селяни часто втікали на Кубань або в Молдавію, поміщики, що одержали на півдні величезні земельні наділи, утримувалися від їх освоєння приватними селянами. Але вже з другого десятиріччя, коли становище Росії у Причорномор'ї зміцніло, земельні магнати почали активне освоєння своїх земель. Однак велике поміщицьке землеволодіння довгий час сильно гальмувало заселення Таврії і всієї Новоросії, оскільки можливості поміщицької колонізації були обмеженими, а державні селяни не хотіли йти на землі поміщиків.

Материкова частина Таврійської губернії освоювалася досить інтенсивно з самого початку, а Кримський півострів — лише з 60-х років XIX ст. Прямих вказівок на кількість переселенців з різних губерній внутрішньої Росії до Таврії немає. Однак деякі побічні дані дозволяють твердити, що протягом усього періоду заселення й освоєння Таврії головна частка переселенців припадає на Полтавську, Чернігівську і Курську губернії¹⁴.

Однак не слід забувати, що Таврія мала значну кількість корінних жителів. Тому вирішальну роль у загальному русі населення краю мав природний приріст, а не механічний. Про це дає уявлення таблиця № 4.

Таблиця 4

Рух населення Таврійської губернії в 1783—1858 рр.¹⁵

Роки	Механічний приріст		Природний приріст		Загальний приріст (100%)
	Абсолютна кількість	%	Абсолютна кількість	%	
1783—1794	23 431	44,96%	28 682	55,04%	52 113
1795—1811	45 642	52,52%	41 252	47,48%	86 901
1812—1815	—1310	—	9001	117%	7691
1816—1835	23 159	35,87%	41 408	64,13%	64 567
1836—1850	12 521	22,23%	43 792	77,77%	56 313
1851—1858	6943	29,45%	16 630	70,55%	23 573
В с ь о г о	110 386	37,91%	180 772	62,09%	291 158

¹⁴ Див. джерела до таблиці № 2.¹⁵ Див. джерела до таблиці № 2 і № 3.

Таким чином з 1783 р. до 1858 р. чисельність населення Таврійської губернії зросла з 57 тис. до 348 тис. (майже на 513%). Загальний приріст становив 291 тис. чол.: 110 тис. припадало на механічний (38%) і 180 тис. — на природний (понад 62%). Перший мав важливе значення в період найінтенсивнішої колонізації губернії (1783—1811 рр.) і саме тоді він дещо випередив загальні показники природного приросту. Однак уже з 1812 р. його питома вага постійно падала. Так, за 1816—1835 рр. його частка в загальному прирості становила близько 36%, а в наступні роки ще менше. Однак механічний рух населення у материкових повітах мав вирішальну роль аж до 30-х років.

Необхідно також проаналізувати становий склад населення губернії. 1795 р. державні селяни становили 76% (83 050 чол.), а 1858 р. — 73,7% (256 471 чол.), поміщицькі відповідно — 6,87% (7487 чол.) і 5,92% (20 601 чол.), неподатні стани — 9,31% (10 136 чол.) і 9,4% (32 692 чол.), міське населення — 7,54% (8209 чол.) і 10,97% (38 186 чол.)¹⁶. Таким чином, протягом 2-ї половини ХІХ ст. у губернії значно збільшилася питома вага міських податних станів (на 3,43%) і дещо неподатних (на 0,9%). Водночас зменшилася питома вага державних селян (на 2,57%) і, незважаючи на переселенський рух, поміщицьких (на 0,95%).

Зменшення кількості державних селян можна пояснити зменшенням чисельності татарського населення під час Кримської війни 1853—1856 рр., оскільки напередодні війни (1851 р.) державні селяни становили 75,55% всього населення губернії, тобто тільки на 0,73% менше від рівня 1795 р. До того ж частина державних селян перейшла у розряд міських податних станів.

Незважаючи на те, що з 1816 р. до краю переселялися переважно поміщицькі селяни, їх питома вага також зменшилася майже на 1%. Внаслідок спаду природного приросту й переходу в інші стани протягом 1851—1858 рр. зменшилась і їх абсолютна чисельність. Цей процес почався уже на початку ХІХ ст.

Заселення Таврії було тісно пов'язане з її господарським освоєнням. У другій половині ХVІІІ ст. тут переважало тваринництво, садівництво та виноградарство. Наприкінці століття господарський розвиток повітів півострова визначало конярство, а материка — вівчарство і молочно-м'ясне господарство¹⁷. З 80-х років завдяки родючим ґрунтам швидко збільшувалися посівні площі. Але розвитку землеробства заважали часті посухи. Однак, незважаючи на несприятливі погодні умови, на початку ХІХ ст. продовжувалося активне культивування зернових. Про це свідчить хоча б той факт, що площа під ними протягом 1804—1811 рр. зросла на 46%. Але внаслідок зниження врожайності валовий збір залишився на рівні 1804 р. Лише 1816—1819 рр. були порівняно сприятливими для землеробства.

У наступний період посівні площі і далі розширювалися, але зростання врожайності почалося лише в 50-х роках.

На початку ХІХ ст., особливо у 1804—1812 рр., у губернії успішно розвивалося також тваринництво. Потім темпи його розвитку уповільнилися, а в наступні десятиріччя внаслідок несприятливих кліматичних умов спостерігається занепад цієї галузі господарства. У середині ХІХ ст. лише тонкорунне вівчарство зберегло свої позиції, останні галузі тваринництва почало тіснити землеробство.

Таким чином, внаслідок активного переселення, Таврія за короткий проміжок часу перетворилася в край з розвинутим тваринництвом (особливо вівчарством) і землеробством.

¹⁶ Див. джерела до таблиці № 2.

¹⁷ ЦДАДА, р. Х, оп. 3, спр. 59, арк. 14 зв.— 16.

Записки

О. С. ЛИСЕНКО

ДНІПРОВСЬКА ВІЙСЬКОВА ФЛОТИЛІЯ В БОЯХ ПРОТИ ДЕНІКІНЦІВ

Білогвардійська армія Денікіна влітку 1919 р. докладала всіх сил, щоб захопити Україну. Дніпровська військова флотилія, підпорядкована в оперативному відношенні командуючому 12-ої армії, в жорстоких боях допомагала сухопутним ра-

дянським військам стримувати наступ денікінських полчищ. У зв'язку із захопленням білогвардійцями Харкова Головком зажадав від армій Західного фронту забезпечити охорону переправ на Дніпрі¹. 27 червня командуючий Західним фронтом поставив перед 12-ю армією і Дніпровською військовою флотилією завдання будь-що утримати переправу на Дніпрі, «звернувши особливу увагу на мости біля Верхньодніпровська, Кременчука і Черкас»², не допускати прориву кінноти противника в тил.

Для виконання цього наказу до Катеринослава була направлена 3-я бригада флотилії під командуванням В. Колодницького. 27 червня на бронепароплаві № 8 туди ж прибув командуючий флотилією А. Полупанов. Кораблі вели тяжкі бої з білогвардійцями. Бронепароплави «Курьер», «Адмирал», «Верный», «Арнольд», занявши позиції біля залізничного мосту, протягом довгого часу прикривали своїм артвогнем радянські війська³. Неодноразові спроби ворога переправитись на правий берег Дніпра були зірвані.

Але противник кидав у бій нові й нові сили. Становище ускладнилось й тим, що знесилені в тривалих боях і поріділі радянські частини, почали відступати з лівого берега. Як зазначалось в наказі Реввійськ-ради Республіки однією з причин цього був «страх перед кіннотою противника». Наказ вимагав від командирів і політпрацівників «...домогтися того, щоб гіпноз страху розвіявся і замінився тверезим ставленням до боротьби з кіннотою»⁴.

Розвідка флотилії встановила, що білогвардійці, готуючись до наступу, зосередили свої сили в Нижньодніпровську і с. Амурі, за 3 км. від мосту. Інша група ворожих військ розгорнула наступ на Верхньодніпровськ, намагаючись відрізати піхоту і бойові кораблі біля Катеринослава. Ворогові вдалося потіснити 3-ій задніпровський радянський полк і запасний полк 1-ї бригади⁵. В цих умовах командуючий флотилією для охорони мосту залишив бронепароплави № 12 і 13, наказавши їм триматись до останнього снаряда. Разом з червоними бійцями вони

¹ ЦДАРА, ф. 197, оп. 3, спр. 74, арк. 14.

² Там же, спр. 77, арк. 2.

³ Моряки в боротьбі за владу Советов на Украинне. Сборник документов, К, 1963, стор. 290.

⁴ ЦДАРА, ф. 197, оп. 3, спр. 77, арк. 52, 53.

⁵ Моряки в боротьбі за владу Советов на Украинне, стор. 290.

успішно відбивали шалені атаки денікінців. Група інших бойових суден відійшла в район Верхньодніпровська, де під тиском ворожих військ, що наступали з боку Новомосковська, два радянських полки відійшли на лівий берег. Прибуття кораблів флотилії піднесло бойовий дух особового складу сухопутних частин. Сильний вогонь артилерії з суден дезорганізував просування денікінців. З полків, які переправились на лівий берег, за наказом командуючого флотилією був сформований зведений загін. Очолений помічником начальника штабу 1-ї бригади Гавриловим, він був перекинутий на правий берег, де зайняв бойові позиції і під прикриттям кораблів стримував натиск противника⁶.

На початку липня 1919 р., відбиваючись від переважаючих сил денікінської армії, група військ Південного фронту залишила Катеринослава. Однак на північ від мосту Дніпро надійно охоронявся бойовими кораблями флотилії, що значною мірою допомогло сухопутним військам згрупувати свої сили і перейти в контрнаступ. Розгорнулись жорстокі бої. Судна з боєм проривалися в тил денікінських військ і влучним вогнем знищували ворожі колони. Штаб Південного фронту повідомляв: «На Катеринославському напрямку розбитий противник в паніці біжить до Катеринослава, переслідування його успішно триває»⁷. 15 липня 1919 р. частини Червоної Армії «при підтримці Дніпровської військової флотилії звільнили Катеринослава»⁸.

Операції кораблів Дніпровської флотилії проти денікінців у цьому районі — приклад бойової майстерності і відваги моряків. Їх сміливі дії були результатом високої політичної свідомості, мужності, відданості справі революції. Вони забезпечували переправи наших сухопутних військ, охороняли мости, перешкоджали перекиданню сил противника на правий берег, своїм артилерійським вогнем прикривали відступ частин Червоної Армії, знищуючи все те, що могло дістатись ворогу. Часто бойові судна вели бої в тилу ворога. Так, 16 серпня бронепароплав «Курьер», виконуючи бойові завдання на південь від Черкас, опинився у ворожому тилу. Денікінці встановили артилерійські батареї і кулемети біля Черкаського мосту. «Курьер» намагався пробити собі шлях, відкривши вогонь по ворожих укріпленнях. Але сили були нерівні. Інші кораблі флотилії допомогти йому не могли, оскільки утримували лінію фронту на північ від Черкас. Проте екіпаж «Курьера» вирішив не здаватися білогвардійцям. За наказом свого командира М. Новгородського гармати були попсовані, а пароплав підірваний. Кулемети зняла команда, яка, прорвавши оборону противника, з'єдналась з своїми частинами⁹.

Наприкінці серпня денікінці й петлюрівці кинули свої головні сили на Київ. Згідно з планом захисту міста, схваленим Радою робітничо-селянської оборони УРСР, на флотилію покладалося завдання охороняти Дніпро і допомагати військам своєю артилерією¹⁰.

В цей час у районі Канів — Черкаси вели бої моряки 2-ої бригади під командуванням т. Грибана. Бронепароплави «Доротея», «Мандельштам» і «Верный», взаємодіючи з піхотою, зривали спроби противника вийти до берегів Дніпра. Вони також супроводжували каравани суден з цінним майном, що вивозилося в тил.

Наступу ворогів Радянської влади моряки-дніпровці протиставили революційну активність, ненависть до контрреволюції. В резолюції,

⁶ Моряки в боротьбі за владу Советов на Украине, стор. 291.

⁷ Гражданская война на Украине. Сборник документов и материалов, т. 3, К. 1967, стор. 237.

⁸ Гражданская война на Екатеринославщине. Документы и материалы, Днепропетровск, 1968, стор. 205.

⁹ «Военно-исторический журнал», 1940, № 4, стор. 126.

¹⁰ Гражданская война на Украине, т. 3, стор. 205.

схваленій загальними зборами, на яких з доповіддю про становище на фронті виступив командуючий флотилією А. Полупанов, говорилося: «Ми, моряки Червоної Дніпровської військової флотилії, ...клянемося в цей грізний критичний час захищати до останньої краплі крові завоювання соціалістичної революції, завоювання робітничого класу. В цей момент наступ Денікіна є загрозою для існуючої Української Радянської Соціалістичної Республіки»¹¹. На всіх бойових суднах флотилії обговорювалися заходи по мобілізації сил для боротьби з білогвардійцями. Екіпаж бронепароплава «Карл Либкнехт» заявив: «Ми, моряки, говоримо Денікіну і всім ворогам Радянської влади, ...що прапор соціалізму захищатимемо до останньої краплі крові, поки не будуть знищені вороги робітничого класу»¹². У заклику, з яким командуючий флотилією звернувся до трудящих м. Чорнобиля, говорилося про страхіття і горе, «що їх несе трудовому народу Денікін та його сподвижники — поміщичи-капіталісти»¹³.

18 серпня на виконання наказу Реввійськради 12-ої армії командуючий флотилією видав наказ про оборону Києва, згідно з яким 3-я і 4-а бригади кораблів виділялись для захисту міста. Бронепароплави «Аполлон», «Арнольд», «Адмирал», «Мукомол» у бойовій готовності стояли на рейді біля о. Труханова. На начальника 1-ої бригади т. Кольца покладалося завдання супроводжувати і охороняти вантаж, що направлявся в Гомель. Десантний загін і полукіпаж негайно озброювались і приводилися у повну бойову готовність¹⁴.

22 серпня Рада робітничо-селянської оборони і Реввійськрада 12-ої армії створили Раду Київського укріпрайону, до складу якої увійшли Тетерс, Ворошилов і Лацис¹⁵.

Наприкінці серпня під Києвом розгорнулися жорстокі бої з денікінцями, активну участь у яких брали моряки флотилії. В районі Ходорова бронепароплав «Стенька Разин» сміливо напав на судна білогвардійців, у перші ж хвилини бою потопив два з них. На Десні успішно діяли «Адмирал», «Арнольд», «Батурин».

Частини Червоної Армії чинили героїчний опір, але, знесилені безперервними жорстокими боями змушені були відступити. Дніпровська військова флотилія підтримувала їх артилерійським вогнем¹⁶. Мости через Дніпро біля Києва охороняли «Мукомол», «Аполлон», «Мендельштам». Ворог уже підходив до міста, а на пароплави ще вантажили зброю. І тільки коли все було забрано, вони відійшли від Києва¹⁷.

2 жовтня 1919 р. денікінці, які мали у своєму розпорядженні 7 добре озброєних пароплавів, здійснили спробу розгромити Дніпровську флотилію на північ від Києва в районі с. Пічки і висадити свій десант у іл 58-ї стрілецької дивізії¹⁸. Відбувся бій, у якому честь червоних моряків захищали три канонерські човни. Вони відкрили по ворогові лквальний вогонь з усіх гармат. Під захистом артвогню канонерка «Аполлон» підійшла майже в притул до одного з бронепароплавів противника, який, відступаючи, наскочив на міліну. Червоні моряки захопили його, і спрямували вогонь з гармат білих проти ворога¹⁹. Це вирішило долю бою. Білогвардійське судно «Кременчуг» мало серйозні по-

¹¹ ЦДАВМФ, ф. Р-139, оп. 1, спр. 119, арк. 25.

¹² Моряки в боротьбі за владу Советов на Украине. стор. 297—298.

¹³ Там же, стор. 293.

¹⁴ ЦДАВМФ, ф. Р-139, оп. 1, спр. 21, арк. 6.

¹⁵ Гражданская война на Украине, т. 3, стор. 311.

¹⁶ ЦДАРА, ф. 197, оп. 3, спр. 81, арк. 289.

¹⁷ А. В. Полупанов. Свобода или смерть, Донецк, 1966, стор. 169.

¹⁸ Гражданская война. Боевые действия на морях, речных и озерных системах. III, Л., 1925, стор. 148.

¹⁹ Там же, стор. 149.

шкодження, один бронекатер, що також брав участь у бою, і його команда разом з генералом був потоплений. Флотилія Денікіна як серйозна сила на Дніпрі перестала існувати. Червоні моряки втрат не зазнали.

Моряки-дніпровці в цьому бою діяли мужньо і сміливо. Особливо відзначився особовий склад «Аполлона», яким командував І. Пиловець. На вимогу начальника 2 дивізіону Ю. Є. Дяченка подати списки тих, які найбільше відзначилися в бою, командир писав, що «під час цього запеклого і вирішального бою команда довіреного мені бронепароплава «Аполлон» вся як один чесно виконала свій обов'язок»²⁰.

В жовтні 1919 р. радянське командування закінчило підготовку контрнаступу військ з метою розгрому армій Денікіна. Кораблі Дніпровської флотилії активно сприяли 12-й армії в боротьбі з білогвардійцями. 5 жовтня вони здійснили напад на Київську пристань і вогнем з гармат громили судна противника та берегові артилерійські батареї.

11 жовтня командуючий флотилією дістав наказ про підготовку наступу на Київ. «Комфлоту,— говорилось в наказі Реввійськради 12-ї армії,— висунути діючі дивізіони в район Києва для обстрілу гавані, прикриття гирла р. Десни від просування флотилії противника»²¹. В ніч на 14 жовтня судна під командуванням командира 2-го дивізіону Ю. Є. Дяченка разом з полками 58-ї дивізії розпочали стрімкий наступ. Канонерські човни «Гневный», «Грозный», «Грозящий» підтримували піхоту. Вони неодноразово проникали в тил противника, сіючи паніку в його рядах. Так, під час нападу на київський рейд, їм вдалося знищити білогвардійські судна, берегові батареї і зірвати переправу військ противника через мости. 1 і 3 бригади 58-ї дивізії, Богунська бригада 44-ї дивізії, скориставшись панікою ворога, захопили Київ і утримували місто протягом трьох днів²². Оцінюючи дії флотилії в цих боях, Головком С. С. Каменєв відзначав, що «взяття Києва 15 жовтня здійснюється при безпосередній участі Дніпровської флотилії»²³.

З метою мобілізації сил для остаточного розгрому денікінщини Комуністична партія і особисто В. І. Ленін вжили всіх необхідних заходів до дальшого зміцнення радянських Збройних Сил. Значну увагу було приділено підвищенню бойової могутності Дніпровської військової флотилії. 27 жовтня 1919 р. Раднарком ухвалив: «Відпустити Народному Комісаріату по Морським справам... чотири мільйони карбованців на ремонт суден Дніпровської флотилії»²⁴.

Піклування Радянського уряду надихнуло революційних моряків на нові героїчні справи. «Ми, моряки, ...високо тримаємо червоний прапор боротьби трудящих за комуністичну революцію. Ідучи тісними згуртованими лавами, ми в цьому третьому році великої битви зуміємо знищити ворога трудового народу — царського генерала Денікіна» — говорилося у привітанні В. І. Леніну зборів представників комуністичних осередків флотилії 29 листопада 1919 р.²⁵

В грудні 1919 р. уряд знову повертається до питань забезпечення військової флотилії на Дніпрі. На засіданні Ради Народних Комісарів під головуванням В. І. Леніна було розглянуто доповідну записку морської командування про відпуск коштів на утримання Дніпровської військової флотилії. В постанові Раднаркому зазначалося: «Дозволити Н. К. по Морських справах перерахувати з §§ 6 і 31 його кошторису в

²⁰ Моряки в боротьбі за владу Советов на Украине, стор. 305.

²¹ ЦДАРА, ф. 197, оп. 3, спр. 88, арк. 10.

²² «Красная звезда», 16 грудня 1934 р.

²³ С. С. Каменев. Фронты Красной Армии и Флота, М., 1920, стор. 20.

²⁴ «Советский флот», 22 квітня 1959 р.

²⁵ ЦДАРА, ф. 197, оп. 2, спр. 46, арк. 113.

різні параграфи цього ж кошторису вказані в поданні Головморгоспу від 13 XII 1919 р. за № 15354/8250 — 49.500 (сорок дев'ять мільйонів п'ятсот тисяч карбованців) на утримання в 1919 р. Дніпровського військового флоту»²⁶. Своєчасні заходи дозволили задовольнити потреби флотилії, відремонтувати і озброїти нові бойові судна.

Льодостав перешкодив кораблям флотилії вести бойові дії на Дніпрі. Але моряки-дніпровці, які увійшли до складу частин Червоної Армії²⁷, брали участь у багатьох битвах з білогвардійцями і внесли значний вклад у визволення Києва від контрреволюційних банд та повний розгром денікінських військ.

²⁶ «Советский флот», 22 квітня 1959 р.

²⁷ Моряки в боротьбі за владу Советов на Україні, стор. 325.

В. Г. ЛЮБЧЕНКО

З ІСТОРІЇ КУЛЬТУРНОГО
СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ
І ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ
(1956—1969 рр.)

Комуністична партія Радянського Союзу приділяє постійну неослабну увагу розвитку всебічного міжнародного співробітництва, зокрема зв'язкам у галузі науки і культури. Особливо велике значення в дальшому зміцненні відносин між соціалістичними державами відіграв XX

з'їзд КПРС, після якого політичні, економічні та культурні взаємини Радянського Союзу з братніми народами продовжували розвиватися в ще більших масштабах. Основою для цього були довгострокові договори, угоди і конвенції, що визначали систему регулювання всього широкого комплексу спілкування.

Договір про культурне і наукове співробітництво між СРСР і Чехословаччиною, підписаний 1 червня 1956 р., передбачав інтенсивне єднання у всіх галузях духовного життя¹. Крім того, було укладено ряд угод про обмін книгами, радіо- і телепередачами, кінофільмами, про спільне виробництво останніх тощо. Зокрема в 1957 р. Академії наук СРСР та ЧСР накреслили програму наукового співробітництва². Встановлення дружніх багатогранних стосунків між радянським і чехословацьким народами в післявоєнний період стало можливим в результаті послідовної інтернаціональної політики КПРС і КПЧ. У своєму виступі на XXIII з'їзді Комуністичної партії Чехословаччини в 1966 р. Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв говорив: «Приклад наших країн та інших соціалістичних держав переконливо показує, що співробітництво у світі соціалізму вигравне для всіх, бо воно ґрунтується на принципах братерської солідарності і повної рівноправності, взаємної вигоди і взаємної безкорисливої братерської підтримки, абсолютної добровільності і строгого поважання суверенітету кожної країни»³.

Значне місце в славному літопису дружби між народами Радянського Союзу і Чехословаччини належить українсько-чехословацьким культурним зв'язкам, які помітно розширились після перемоги в братній країні народно-демократичного ладу. Нині найбільш повно досліджені стосунки між ними в галузі літератури, оскільки над цією проблемою

¹ Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами, вып. XVII и XVIII, М., 1960, стор. 654—656.

² Ежегодник БСЭ, М., 1958, стор. 78.

³ «Радянська Україна», 1 червня 1966 р.

працював ряд літературознавців України і ЧССР. В їх творчому доробку є окремі монографії, брошури, статті, повідомлення, інформації. Наукові і мистецькі контакти досліджувались в основному на Україні. Зокрема значну увагу культурному та іншим формам співробітництва УРСР і ЧССР за двадцять післявоєнних років приділено в монографії «Украинская ССР и зарубежные социалистические страны», підготовленій колективом наукових співробітників Інституту історії АН УРСР. Висвітлюваному питанню присвячена кандидатська дисертація В. Павелко, окремі статті, написані нею і В. Моторним⁴.

Своїм оптимістичним характером, глибоким проникненням у внутрішній світ людини, високими гуманістичними ідеями українська література разом з літературою російського та інших народів нашої країни завоювала значний авторитет серед трудящих Чехословаччини. Протягом 1960—1965 рр. чеською мовою щороку видавалося понад 100 назв класичних творів і книг радянських письменників⁵. Але і цієї кількості було недостатньо, щоб задовольнити попит широких читацьких кіл⁶.

Помітну роль в популяризації художньої літератури народів нашої країни в Чехії відіграла Спілка чехословацько-радянської дружби (СЧРД), з допомогою якої після війни було відкрито видавництво «Свет Совету». На V з'їзді СЧРД відзначалось, що «радянська література і мистецтво стали одним з важливих факторів у створенні морально-політичної єдності трудящого народу, нових соціалістичних суспільних відносин, соціалістичних і комуністичних рис характеру трудящих і соціалістичного способу життя»⁷.

На розповсюдження радянських видань чеською мовою позитивний вплив мали не лише конкретні політичні та економічні умови, але й наявність відповідного контингенту перекладацьких кадрів. Зокрема, позитивним явищем було створення у Празі в березні 1959 р. гуртка перекладачів української літератури, до складу якого ввійшли також редактори празьких видавництв, кілька літературознавців (О. Зілінський та ін.). В лютому 1960 р. на конференції цього гуртка відзначалися досягнуті ним успіхи⁸. Чимала заслуга у цьому нового покоління перекладачів української прози (Л. Зілінська, А. Моравкова, Г. Пражакова) та поезії (Г. Врбова, В. Данек, Я. Кабічек). Особливо продуктивно працювала Л. Зілінська. За 1958—1966 рр. у видавництвах Праги вийшло 11 перекладених нею книг українських авторів загальним тиражем понад 192 тис. примірників⁹. Важливе значення в ознайомленні чеського читача з доробком українських митців мали передмови і вступні статті, в яких містилася інформація про творчість письменників та поетів братньої країни, їх місце в літературному процесі.

Вже в перші післявоєнні роки у Празі було видано кілька збірок поезій Т. Г. Шевченка. Новою хвилею інтересу до спадщини геніального українського поета ознаменувалося відзначення 100-річчя з дня його смерті. Крім окремих публікацій в періодичній пресі з'явилися дві невеличкі збірки творів Кобзаря — «В тім раї на землі», «Сни мої і туги» та поема «Гайдамаки». У 1956 р. чеською мовою вийшли також вибрані вірші І. Франка. З 1956 р. видавництвами Праги завдяки активній діяль-

⁴ В. Павелко. Роль громадських організацій у культурному співробітництві Радянської України та Чехословаччини (1945—1966 рр.).— УІЖ, 1967, № 9, стор. 47—57; В. Моторн у. J. Několik slov o české kultuře na Ukrajině.— „Slovanský přehled“, 1963, № 5, стор. 257—259.

⁵ Bibliografický katalog ČSSR, České knihy, r. 1960—1965.

⁶ „Práce“, 10 березня 1963 р.

⁷ „Družba“, 1961, № 23—24, стор. 389.

⁸ „Československá rusistika“, 1961, № 2, стор. 124.

⁹ Bibliografický katalog ČSSR, České knihy, r. 1958—1966.

ності перекладачів М. Марчанової, Я. Кабічека, В. Данека були опубліковані кращі зразки української радянської поезії — твори М. Рильського, М. Бажана, В. Сосюри, Л. Первомайського, І. Драча, а також дві збірки «Добре слово України» та «Молода радянська поезія». Всього за 1956—1966 рр. поетична скарбниця братнього народу була представлена в Чехії 11 окремими книгами і збірками, загальний тираж яких становив 22,5 тис. примірників. За цей же час з класичної української прози чеською мовою видані «Захар Беркут», «Коли ще звірі говорили» І. Франка, «Повія» П. Мирного, «Маруся», «Інститутка» М. Вовчка, «Бурлачка» І. Нечуя-Левицького, «Подарунок на іменини» М. Коцюбинського¹⁰, а з радянської — романи, повісті, оповідання таких письменників, як О. Гончар, М. Стельмах, Ю. Яновський, О. Довженко, Н. Рибак, Л. Первомайський, В. Собко, М. Трубляїні, Ю. Смолич, П. Загребельний, Ю. Дольд-Михайлик і ряд інших.

Поширювалась українська література і в Словаччині, де за 1958—1966 рр. окремими виданнями вийшло 32 назви книг різних жанрів прози, поезії, драми, дитячої літератури, майже в 2 рази більше, ніж за попередні післявоєнні роки. В цьому велика заслуга перекладачів М. Лічкової, П. Лічка, М. Лесної, М. Лерхової. Проведена у 1956 р. в Чехословаччині наукова франківська конференція відіграла значну роль у зростанні інтересу до життя і діяльності українського революціонера-демократа, свідченням чого було рішення підготувати видання п'ятитомника його творів. З прози І. Франка вийшли словацькою мовою романи «Борислав сміється», «Основи суспільності», «На перехресних стежках», а також драма «Украдене щастя». З дожовтневої літератури були видані також «Повія» П. Мирного, «Жива душа» і «Маруся» М. Вовчка¹¹. Видатною подією в культурному житті Словаччини стала публікація перших двох збірок поезій Т. Г. Шевченка — «Думи мої...» і «Струни серця», підготовлених на честь 100-річчя з дня його смерті. Збірка «Думи мої...» була першою книгою української поезії з виданих тут у повоєнний час. Крім того, словацькою мовою вийшли вірші Л. Українки та В. Сосюри. Проте відсутність досвідчених перекладачів гальмувала справу популяризації українських віршованих творів у Словаччині, через що не були випущені навіть заплановані видання.

З радянської прози після 1956 р. словацькою мовою надруковано твори О. Довженка, О. Гончара, М. Стельмаха, Ю. Яновського, Ю. Дольд-Михайлика, В. Собка та інших. Високо був оцінений роман М. Стельмаха «Кров людська — не водиця». Газета «Вечернік» писала про вміння видатного письменника правдиво і переконливо накреслити події тяжких часів у житті селянства на Україні, яке боролось проти куркульства¹².

Поширення художнього слова братнього народу в Чехії і Словаччині свідчить проти вигадки О. Зілінського, ніби сучасна українська література значною мірою живе «дуже замкнутими, а інколи й провінціальними інтересами без достатнього контакту з міжнародним літературним розвитком»¹³. Тільки в 1945—1960 рр. чеською мовою видано 140 книг українських авторів¹⁴, а в цілому в соціалістичних країнах за 20 післявоєнних років опубліковано твори близько 100 кращих представників української літератури¹⁵. Це свідчить і про її авторитет, і про широкі міжнародні зв'язки.

¹⁰ Bibliografický katalog ČSSR, České knihy, r. 1956—1966.

¹¹ Bibliografický katalog ČSSR, Slovenské knihy, r. 1956—1966.

¹² „Večerník“, 14 травня 1960 р.

¹³ «Український календар», Варшава, 1967, стор. 104.

¹⁴ „150 let česko-ukrajinských literárních styků“, Praha, 1968, стор. 59.

¹⁵ Украинская ССР и зарубежные социалистические страны, К., 1967, стор. 313.

Успіхом в Чехословаччині користувалось також театральне і музичне мистецтво України. На сценах місцевих театрів ставились п'єси І. Франка, Л. Українки, І. Карпенка-Карого, О. Корнійчука, М. Зарудного, Ю. Буряківського та інших письменників і драматургів. П'єса О. Корнійчука «Платон Кречет» в 1961—1963 рр. ставилась 71 раз¹⁶, а на початку 1961 р. вона була інсценізована Братіславською студією телебачення. Великий інтерес викликала у глядачів Чехословаччини драма І. Франка «Украдене щастя» у постановці Пряшівського Українського народного театру. Після його гастрольних виступів багато самодіяльних драматичних гуртків й деякі чеські професіональні театри включили цю драму до свого репертуару¹⁷.

Найдійовішою формою українсько-чехословацького співробітництва в галузі сценічного мистецтва були взаємні гастрольні поїздки театральних і музичних колективів. Поряд з пропагандою здобутків національної культури вони знайомили зарубіжного глядача і з своєю виконавською майстерністю. Крім того, такі поїздки давали можливість вступати в безпосередні творчі контакти, обмінюватись досвідом роботи. У 1957 р. в Східнославацькому краї виступав Закарпатський обласний драматичний театр, а в жовтні 1959 р. у Чехословаччині гастролював російський драматичний театр Прикарпатського військового округу. Словацька газета «Праца» відзначила в творчих пошуках львівських артистів «виразну орієнтацію на сучасність, на пекучі проблеми наших днів»¹⁸. Під час декади культури Радянської України в 1958 р. у Чехословаччині українське музичне мистецтво представляли Державна заслужена капела бандуристів УРСР і Ансамбль пісні та танцю Київського військового округу. Через 10 років в ЧСРС знову проходили дні культури нашої республіки, під час яких досягнення свої демонстрували провідні колективи УРСР — Державний заслужений український народний хор імені Г. Верьовки, Державний заслужений ансамбль танцю, Київський камерний оркестр та ін. У 1958—1968 рр. в братній країні виступали відомі українські солісти: Б. Гмиря, Д. Гнатюк, Б. Руденко, Є. Мірошниченко, А. Солов'яненко.

Виступи українських митців сприяли зміцненню взаєморозуміння, підкреслювали спільність і своєрідність культури народів соціалістичних країн. Цю місію успішно виконували і колективи художньої самодіяльності: «Полісся», «Льонки», «Дніпро», які відвідали Чехословаччину в 1962—1963 рр. На концертах ансамблю «Дніпро» в містах Сачі, Кромпахи, Лугачовіце, Яромерж зали будинків культури були переповнені глядачами¹⁹. Профспілкорова газета «Праце» після його виступу в празькому районі Височани писала, що колектив «захопив глядачів своєю безпосередністю і темпераментом». Особливо їм сподобався молдавський народний танець, хореографічна картинка «Гості у матросів» і український хоровод²⁰.

Відоме в Чехословаччині й українське радянське кіномистецтво. Протягом 1958—1965 рр. в ЧСРС демонструвалось 30 нових повнометражних українських фільмів, які подивилось майже 16,7 млн. чол. Значним успіхом серед чехословацьких трудящих користувався один з найкращих творів кінематографії на історичну тематику — «Тарас Шевченко». На демонстрації цієї картини побувало 1 173 033 глядачі. Кожну з

¹⁶ Dramatický katalog DILII, r. 1956—1965.

¹⁷ Український народний театр, 20 років, стор. 68.

¹⁸ „Práca“, 22 жовтня 1959 р.

¹⁹ Archiv Ústřední rady odboru ČSSR, Mezinárodní oddělení, Zpráva o pobytu sovětského souboru „Dněpro“.

²⁰ „Práce“, 10 листопада 1965 р.

таких кінострічок українських студій, як «Голуба стріла», «Олекса Довбуш», «Надзвичайна подія», проглянуло понад мільйон чоловік²¹. Чеська і словацька критика позитивно оцінила кінофільми: «Іванна», «Олекса Довбуш», «Надзвичайна подія» та ін. Широкий відгук, особливо в Словаччині, здобув твір В. Івченка «Іванна». Газета «Праца», вказуючи на велику актуальність цього фільму, писала, що він «порушує такі питання, які 15 років виходили тактовним мовчанням... Нашій кінематографії ще не вдалося створити фільм, який би викривав союз між клерикально-фашистським «двойхрестом» і гітлерівською свастикою, так ретельно створюваний іменем божого хреста Тісо та тисячами його прислужників у чорних сутанах»²².

Про широку популярність радянського кіномистецтва серед трудящих Чехословаччини свідчить те, що тільки у 1962 р. з його творами ознайомилися понад 31 млн. чол.²³ Однак тоді спостерігався деякий спад відвідувань радянських фільмів у порівнянні з 1960 р. Рецензент журналу «Прага — Москва» основну причину цього тимчасового явища вбачав у недостатньому технічному обладнанні кінотеатрів, одноманітній, навіть примітивній рекламі, недооцінці виховання глядача, тобто у фактах байдужого ставлення навіть до високохудожніх зразків радянської кінематографії і взагалі до пропаганди наймасовішого виду мистецтва.

Події в Чехословаччині після січня 1968 р. показали, що ослаблення керівної ролі Комуністичної партії в житті суспільства привело до активізації антисоціалістичних сил, які розгорнули шалену кампанію наклепів і брехні. Свою діяльність вони спрямовували на дискредитацію всієї історії нового суспільства, на підриг священних уз дружби і братерства трудящих ЧССР з народами Радянського Союзу та інших країн соціалістичного табору. Ворожі елементи в Чехословаччині намагались зокрема відірвати національну культуру від культур братніх країн соціалізму, розпочавши ще задовго до свого відкритого виступу тактику бойкоту духовних надбань народів СРСР. Так, в Національному театрі Праги саботувалась постановка радянських п'єс, а восени 1968 р. ряд літераторів в ультимативній заяві, опублікованій в щотижневнику «Лісти», погрожував припинити перекладання художніх творів з російської та інших мов національних республік Союзу РСР. В цей період на екрані були широко представлені фільми американських, французьких, західнонімецьких студій, і майже зовсім не демонструвалися кінокартини соціалістичних країн.

Схвалені на квітневому і травневому Пленумах ЦК КПЧ (1969 р.) заходи щодо зміцнення керівної ролі партії та консолідації політичної обстановки сприяли і нормалізації радянсько-чехословацьких культурних зв'язків. Один з перших кроків у цьому напрямку зробили працівники чеської і словацької кінематографії, які на початку травня 1969 р. приїздили в Москву для перегляду і закупки нових радянських стрічок. Разом з тим у Москві було підписано угоду про спільну роботу кінематографістів обох країн над створенням фільму «Колонія Ланфієр»²⁴. В одному з листів, одержаних від чеських читачів редакцією журналу «Світ соціалізму», висловлювалось велике задоволення, що після деякої перерви вони матимуть можливість знову ознайомитися з «глибоко людськими радянськими фільмами»²⁵.

²¹ Statistické oddělení Ústřední půjčovny filmu v Praze.

²² „Práce“, 22 вересня 1961 р.

²³ „Praha—Moskva“, 1963, № 4, стор. 238.

²⁴ „Svět socialismu“, 1969, № 21, стор. 23.

²⁵ „Svět socialismu“, 1969, № 22, стор. 4.

Поступова нормалізація радянсько-чехословацьких відносин, зокрема культурних зв'язків, переконливо свідчить про те, що співробітництво в цій галузі між братніми соціалістичними країнами ґрунтується на справді міцній основі і жодні спроби імперіалістичних сил та їх прислужників не зможуть підірвати дружбу народів СРСР і ЧССР.

В. М. ЗАЙЦЕВ, Н. Б. РОЗЕНБЕРГ

СУЕЦЬКИЙ КАНАЛ —
НАЦІОНАЛЬНЕ НАДБАННЯ
ЕГИПТАН

(до 100-річчя з дня відкриття)

Суецький перешийок, через який проходили найкоротші шляхи, що з'єднували країни Західної Європи та країни басейну Індійського океану, протягом століть служив об'єктом запеклої боротьби між окремими європейськими країнами.

Історія будівництва Суецького каналу відома нечуваним обманом і визиском єгипетського народу європейською буржуазією, насамперед англійською та французькою. Ще на рубежі XVIII та XIX ст. між Англією і Францією зав'язалась гостра боротьба за вплив на країни Близького та Середнього Сходу, яка ще більше загострилася в зв'язку з проектом будівництва Суецького каналу. Це питання посіло чільне місце й в політиці таких європейських держав, як Австрія і Росія.

У 1854 р., коли увага Англії зосередилась на війні проти Росії, колишній генеральний консул Франції в Александрії, двоюрідний брат дружини Наполеона III, Ф. Лесепс одержав від правителя Єгипту Саїда-паші концесію на спорудження каналу. Умови концесії були грабіжницькими. Єгипетський уряд зобов'язувався передати створеному Ф. Лесепсом акціонерному товариству «Загальна компанія Суецького каналу» землі, що прилягали до траси майбутньої магістралі, забезпечити будівництво робочою силою, постачати його питною водою. Споруджений канал мав на 99 років перейти до акціонерного товариства, яке обумовило собі право на 85 % майбутніх прибутків від його експлуатації.

Заснована компанія з капіталом у 200 млн. франків змогла реалізувати випущені нею акції лише на 112 млн. франків. Це загрожувало зривом робіт. Тоді Ф. Лесепс вдавсь до прямого шахрайства щодо єгиптян. В свій час він одержав від Саїда-паші кілька чистих бланків за його підписом. Використавши один з них, Ф. Лесепс оформив документ на купівлю Єгиптом акцій на суму в 88 млн. франків і пред'явив його до сплати. Щоб виплатити ці гроші, Саїд-паша був змушений укласти угоду на одержання позики за кордоном.

У квітні 1859 р. розпочалося будівництво траси каналу. Понад 60 тис. робітників мусили лопатами перекинути 74 млн. кубометрів землі. Набір робочої сили (переважно з селян) негативно позначився на сільському господарстві країни. Тому у 1864 р. новий правитель Єгипту Ізмаїл-паша вирішив повернути їх до землеробства. У відповідь компанія заявила протест, розглядаючи цей захід як порушення умов концесійного договору. Для розв'язання конфлікту було обрано «арбітра» в особі Наполеона III, який присудив сплатити компанії відшкодування у розмірі 84 млн. франків. Нове шахрайство примусило Ізмаїла-пашу укласти ще ряд угод про зовнішні позики. Отже, ще задовго до відкриття каналу, Єгипет почав підпадати під економічний контроль європейських капіталістів.

1869 р. Суецький канал було споруджено, і 17 листопада по ньому пройшли перші судна. На цей час витрати на його будову становили понад 472 млн. франків, з яких Єгипет вніс 352 млн.¹ Таким чином, Суецький канал, збудований на поті й кістках єгиптян, цілком справедливо є їх національним надбанням. Будівництво його дорого коштувало країні, яка підпала у залежність від європейського капіталу. Але відкриття нової судноплавної лінії мало і прогресивне значення, оскільки сприяло утворенню світового капіталістичного ринку². Шлях до Індійського та Тихого океанів з портів півдня Європи скоротився на $\frac{3}{5}$, а з Лондона та Гавра — на $\frac{2}{5}$ відстані. Тільки за 1870—1886 рр. цією трасою пройшло до 1026 кораблів загальним тоннажем близько 3057 тис. т.³

Після вступу до ладу Суецького каналу Англія розгорнула широку економічну та політичну експансію, щоб встановити над ним свій контроль. У 1875 р., скориставшись послабленням Франції у франко-пруській війні і скрутним фінансовим становищем Єгипту, прем'єр-міністр Великобританії лорд Біконсфільд, за допомогою банкірського дому Ротшильда, купив за 4 млн. фунтів стерлінгів акції Суецького каналу, що належали єгипетській скарбниці, а в 1882 р. англійські війська, придушивши народне повстання під проводом Арабі-паші, окупували країну.

У 1888 р. держави, зацікавлені в експлуатації каналу, уклали спеціальну конвенцію, за якою його було оголошено нейтральним. Значну роль у цьому відіграла Росія.

Зміна політичної атмосфери на Близькому Сході після другої світової війни, коли колоніальна система почала розпадатись під ударами національно-визвольного руху, викликала тривогу в імперіалістичних колах Великобританії.

Проте й після евакуації англійських військ, якою завершилася 74-річна окупація Єгипту, канал все ще залишався власністю імперіалістичних держав — англо-французькі хазяї забирали собі 93 % надходжень від сум, сплачуваних за користування ним⁴. За таких умов націоналізація каналу в липні 1956 р. була закономірним актом незалежного Єгипту.

З перших днів виникнення суецької кризи Радянський Союз рішуче став на захист цього законного права єгипетського народу. Навпаки, імперіалістичні держави вжили всіх заходів, щоб протидіяти рішенню уряду Єгипту. Діаметрально протилежний підхід капіталістичних і соціалістичних держав до суецького питання виявився на Лондонській конференції, що проходила 16—23 серпня 1956 р. На цій конференції США в особі державного секретаря Ф. Даллеса виступили з планом, який передбачав вилучення Суецького каналу з-під суверенітету Єгипту і встановлення над ним іноземного контролю. Радянська делегація викрила колонізаторську суть плану Даллеса, що зазнав провалу.

Успішна експлуатація Суецького каналу єгиптянами спростувала імперіалістичний міф про неспроможність народів Африки й Азії, які скинули колоніальне ярмо, самостійно розвиватись. Ні економічна блокада, ні тиск і погрози не залякали єгипетський народ. Тоді імперіалісти вдалися до збройної інтервенції. Застрільником виступив Ізраїль, який 29 жовтня 1956 р., посиляючись на активність палестинських партизанів, раптово розпочав воєнні дії. Через день англо-французькі збройні сили також виступили проти Єгипту.

Уряд США, який проявляв «поміркованість» в суецькому питанні, насправді грав одну з провідних ролей в розв'язанні авантюри і був її

¹ Н. Петровський, В. Матвеев. Єгипет — сын тысячелетий, Л., 1959, стор. 227.

² К. Маркс. Капітал, т. III, К., 1952, стор. 499 (примітка Ф. Енгельса).

³ Л. Ш. Гордонов. Єгипет, М., 1953, стор. 226.

⁴ Там же, стор. 242.

головним натхненником. Арабські народи викрили американський імперіалізм як лютого ворога.

В цей час лише Радянський Союз рішуче виступив як справжній друг народу Єгипту, непохитний захисник миру. Після того, як Англія Франція та Ізраїль відхилили односторонню схвалену 1 листопада 1956 р. резолюцію Надзвичайної сесії ООН про негайне припинення воєнних дій і відведення військ агресорів, СРСР направив їх урядам послання, попереджаючи про свою рішучість вжити силу для відновлення миру в цьому районі. 6 листопада Англія, Франція і Ізраїль були примушені припинити воєнні дії у Єгипті. Імперіалістична агресія внаслідок героїчної боротьби єгипетського народу при підтримці Радянського Союзу та інших соціалістичних держав закінчилась провалом.

Час, що минув після націоналізації Суецького каналу, характеризувався поширенням і поглибленням національно-визвольного руху народів Арабського Сходу. Зростало їхнє прагнення до єдності. ОАР і Сирія робили перші кроки на шляху до некапіталістичного розвитку. В деяких арабських країнах здійснювалися заходи, спрямовані на обмеження хижацької діяльності нафтових монополій. Щоб продовжити своє панування в цьому важливому районі земної кулі, імперіалістичні сили ще раз вчинили збройний напад.

5 червня 1967 р. ізраїльські агресори розпочали проти арабських країн війну, головним завданням якої було підірвати прогресивні режими в ОАР і Сирії. Ізраїльським військам вдалося окупувати східний берег Суецького каналу. Судноплавство було припинено. Більше того, всупереч конвенції 1888 р. його зона стала ареною артилерійських, повітряних і танкових боїв.

Своєю червневою агресією Ізраїль довів, що він не тільки був виконавцем імперіалістичного плану, але й мав експансіоністську мету,— прикриваючись фальшивим прапором «свободи судноплавства», встановити свій контроль над Суецьким каналом або ж розділити цю функцію з ОАР.

Хід подій на Близькому Сході свідчить, що плани і дії Тель-Авіва, підтримуваного імперіалістичними державами, приречені на провал. Опір арабських народів ізраїльським провокаціям з кожним днем зростає. Ніяким агресорам не вдасться загарбати у єгиптян Суецький канал — їх національне надбання.

Повіртаючись до надрукованого

ПРО РОБОТУ ІСТОРІОГРАФА

(Кілька зауважень до статті К. Д. Петряєва)

За останні роки радянська історична наука здобула певні досягнення на ниві історіографії. Вийшло з друку ряд монографій, чимало наукових статей з цієї галузі знання. Тож цілком природно, що дослідники-історіографи прагнуть не лише розробляти певні теми, а й аналізувати творчі методи, робити теоретичні висновки. До таких праць належить стаття К. Д. Петряєва «Про методику історіографічних досліджень» (УІЖ, 1967, № 6), яка заслуговує позитивної оцінки, хоч і містить ряд дискусійних положень. На деяких з них хотілося б спинитись.

Бажання подискутувати з історіографом викликає насамперед його особливо виявлена схильність до категоричної класифікації. К. Д. Петряєв в основному правильно виділяє види історіографічних праць: статті з окремих проблем; праці про погляд-и історика або цілого напрямку в історичній науці; узагальнюючі дослідження з історіографії країни (або ряду країн) за певний період. Але серйозних застережень потребує віднесення автором рецензій до історіографії.

Часто в газетах і журналах на окремі праці друкуються анотаційні рецензії, які безумовно належать не до історіографії, а до бібліографії. Однак час від часу, особливо в журналах, вміщуються ґрунтовні аналітичні рецензії, в яких чітко розкриваються позитивні риси, нове та недоліки книги, висвітлюється її місце в історіографії на основі порівняння з попередніми працями з цієї тематики. Тільки подібні рецензії, яких, на жаль, публікується ще мало, належать до історіографії, яка взагалі починається там, де аналізується певна історична література, а не окремі книжки чи статті. На наш погляд, немає принципів відмінностей в роботі історіографа над монографією чи науковою статтею. Тут специфіка полягає лише в широті досліджуваної теми.

К. Д. Петряєв умовно виділяє чотири принципи історіографічних досліджень: хронологічний, проблемний, біографічний і хронологічно-тематичний. Такий поділ загалом відповідає наявній літературі з історіографії. Але слід підкреслити, що здебільшого згадані принципи в конкретних працях не виявляються, так би мовити, «в чистому вигляді». Як правило, маємо їх поєднання у різному співвідношенні. Той принцип, що переважає у певній праці, звичайно визначає її структуру, яка залежить значною мірою також від обраної автором теми, від наявності та характеру використаної літератури.

К. Д. Петряєв не досить чітко пише про значення структури твору: «Часто буває необхідним змалювати архітектоніку історичної праці, щоб розкрити її внутрішню структуру» (стор. 52). З цього можна зрозуміти, що праця з історії має як внутрішню структуру, так і зовнішню (архітектоніку). Що між ними спільне і які є відмінності, автор не розкриває. Не має він рації, твердячи, що біографічний принцип «ще порівняно рідко» застосовується радянськими дослідниками (стор. 51). Досить послатися на доробок українських історіографів, щоб переконатись, що це не так. Значна частина монографій українських радянських історіографів присвячується історичним поглядам окремих дослідників¹. Вийшли збірники статей про оцінки минулого Т. Г. Шевченком, І. Я. Франком².

Вся справа полягає в тому, що українські радянські історіографи переважно висвітлюють творчу діяльність саме дореволюційних істориків у біографічному плані. Навіть у такій узагальнюючій монографії, як «Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.)» М. І. Марченка (К., 1959), частини II і III побудовані переважно на творчих біографіях Я. і О. Марковичів, Д. Бантиш-Каменського, М. Маркевича, О. Бодяньського, І. Срезневського, А. Скальковського, М. Максимовича. Це стосується й інших історіографічних праць, присвячених доживному періоду.

¹ М. І. Марченко, Л. К. Полухін. Видатний історик України О. М. Лазаревський, К., 1958; Л. К. Полухін. Формування історичних поглядів М. І. Костомарова (До критики буржуазно-поміщицької історіографії на Україні), К., 1959; В. Г. С а р б е й. Історичні погляди О. М. Лазаревського, К., 1961; П. Г. Марков. А. Я. Ефименко — історик України, К., 1966.

² І. Я. Франко як історик, К., 1956; Історичні погляди Т. Г. Шевченка, К., 1964.

Таке становище пояснюється певною мірою тим, що в дореволюційний час (приблизно з кінця XVIII ст.) виділяється порівняно невелика група професіональних істориків, які й вели основні історичні дослідження. Вони, як правило, створювали й нечисленні узагальнюючі праці. Тому історіографам зручно будувати свої праці за біографічним планом. Але слід враховувати й те, що згадані історики досліджували різні важливі наукові проблеми. Тому безумовно історіографам доцільно розглядати доживтєву спадщину і в проблемному плані.

Загальною тенденцією розвитку історичної науки є накопичення величезного джерельно-літературного матеріалу, розширення проблематики досліджень. А це вимагає залучення до роботи в галузі історії дедалі більшого числа фахівців. Разом з тим зростають вимоги до історичної науки. Особливо це стосується радянської доби. Якісні праці з історії конче необхідні, оскільки вони мають величезне пізнавальне та виховне значення в процесі соціалістичного й комуністичного будівництва. Поряд з монографіями, брошурами, статтями окремих істориків дедалі більше розгортаються колективні дослідження, які дають можливість забезпечити швидку розробку складних комплексних тем. Все це обумовило широке застосування проблемного викладу в історіографічній роботі. Ця тенденція напевно і надалі буде зростати.

Однак, чи не означає це, що в наш час перевелись в історичній науці таланти, яскраві творчі індивідуальності? Аж ніяк. Нині працює багато висококваліфікованих, обдарованих істориків, які вносять великий вклад у наукові дослідження. Це добре видно з книги І. О. Гуржія та В. С. Петренка «Видатні радянські історики» (К., 1969) про 96 академіків та членів-кореспондентів АН СРСР і академій союзних республік, заслужених діячів науки. Збірник «Учені вузів Української РСР» (К., 1968) містить короткі довідки про викладачів вищої школи республіки — академіків, членів-кореспондентів, професорів та докторів наук, зокрема про 74 історика. Такі видання дають уявлення про вклад окремих провідних істориків у розвиток радянської історичної науки.

К. Д. Петряєв торкається важливого питання про періодизацію, але чомусь пов'язує його лише з хронологічним принципом. Проте цього питання не може обминути жодний історіограф, за яким би планом (хронологічним, проблемним, біографічним чи комбінованим) він не будував свою працю. Слід враховувати, що історіограф обов'язково стикається принаймні з двома періодизаціями: 1. історичного процесу, що розглядається в залученій літературі, 2. розвитку історичної науки (при проблемному викладі доводиться враховувати і послідовність вивчення кожного піднятого питання). Гармонійне поєднання різних періодизацій становить чималі труднощі, притаманні самій роботі історіографа, бо історик-дослідник має справу з однією періодизацією — історичного процесу.

Автор статті, що розглядається, висуває як одну з основних таку тезу: «...Неправильним є і досить поширене твердження, ніби в завдання історіографа не входить виклад змісту праці історика» (стор. 52). Тут слід дотримуватись чіткого критерія, який саме виклад змісту історичного твору маємо на увазі. Якщо йдеться про послідовне «нанизування» змісту окремих праць навіть з певними елементами їх аналізу, то це не буде історіографічне дослідження, а звичайна анотована бібліографія, створення якої не є завданням історіографа.

Історіографові необхідно виходити з важливого положення акад. М. В. Нечкіної про те, що «основним і найважливішим фактом історії науки є праці вченого»³. Отже історіограф мусить брати на облік, розглядати всі без винятку історичні наукові праці, присвячені обраній ним проблемі.

Втім сучасний стан досліджень свідчить про те, що в історичній літературі (як і в іншій науковій) існує дуже багато дубляжу, повторень. Це пояснюється рядом причин. Найбільш поважною з них виступає така: враховуючи велике навчальне і виховне значення історичної науки, доводиться створювати праці різного цільового призначення: суто наукові, науково-популярні, для молоді, дітей і т. д. У цих працях цілком свідомо дублюються окремі теми, значною мірою і безпосередній зміст, фактичний матеріал.

До тієї самої теми доводиться повертатись на вищому етапі розвитку історичної науки, коли відшукано невідомі досі джерела, що проливають нове світло на дану тему.

У зв'язку з відзначенням різних ювілеїв, які виступають важливими заходами ідейно-виховної роботи, прищеплення найкращих історичних традицій трудящим, часто виходить чимало праць загального характеру (книг, брошур, статей), які ґрунтуються на порівняно невеликому колі широковідомих історичних фактів. Безумовно, що подібні загальні праці активного політичного спрямування необхідні. Але варт слідкувати за тим, щоб в них було якнайменше прямих повторень. З точки зору науки історії корисними є матеріали до ювілейних дат, в яких піднімаються важливі, оригінальні й раніше не досліджені часткові питання з життя та діяльності окремих історичних

³ М. В. Нечкіна. История истории.— История и историки. Историография истории СССР, М., 1965, стор. 11.

діячів та про найвизначніші події минулого. Цінний досвід у цьому відношенні має «Український історичний журнал».

Нераціональний повторюваність певною мірою сприяють існуюча практика визначення та розробки дисертаційних праць, зміст яких обов'язково публікується і, таким чином, становить певну складову частину історіографії. Оскільки до захисту нерідко приймаються праці суто фактографічного характеру, дисертанти не часто виявляють інтерес до оригінальних, важких і недоторкуваних дослідниками тем. Внаслідок цього часом розробляються близькі або аналогічні дослідженнями теми. Адже навіть нових фактів можна зібрати чимало з будь-якої вже розробленої теми. На повторюваність в науковій роботі з історії часом впливає і те, що деякі керівники аспірантів намагаються затверджувати їм теми, близькі до розроблюваних цими науковцями.

Ми спинились так докладно на питанні повторюваності не тому, щоб заперечити її доцільність. Така повторюваність була, є й буде в роботі істориків і надалі. Інша справа, що слід прагнути до встановлення її раціональних меж, ліквідувати прямий, безпідставний дубляж.

У своїх дослідженнях історик, природно, використовує багато уже запровадженого раніше у науковій обіг фактичного матеріалу, приєднується до ряду вже зроблених узагальнень. Але його обов'язком є також розкриття якихось нових граней в історичних подіях та явищах, висунення оригінальних висновків, узагальнень, питома вага яких повинна бути значною в новому творі.

А історіографія має своїм завданням на основі аналізу, зробленого в історичній науці, визначати шляхи і завдання її дальшого розвитку. Питання повторюваності має пряме відношення до викладу історіографом змісту тієї літератури, яку він залучає. Саме у зв'язку з цим викликає сумнів твердження К. Д. Петряєва про обов'язковий виклад змісту праці історика.

Найчастіше історіографу доводиться викладати зміст не окремої історичної праці, а певної історичної літератури, що стосується якогось питання. Це трапляється тому, що дане питання порушується нерідко в багатьох працях. Тому, звичайно, історик має викладати спочатку те, що є спільним для всіх залучених праць, а потім вже розкривати, що нового, своєрідного, правильного чи помилкового вносять окремі автори у дослідження.

Та відомо, що трапляються цілком оригінальні новаторські історичні праці, навіть близьких яким за темою немає. Безумовно зміст таких досліджень історіографові доцільно викласти.

Як нам здається, положення К. Д. Петряєва про обов'язковість викладу змісту окремих історичних праць історіографом пов'язується з тією обставиною, що деякі науковці вважають об'єктом історіографічного дослідження лише монографії, великі книги. В такому разі доводиться удаватися до бібліографічного огляду, в якому, зрозуміло, провідне місце повинно належати викладу змісту великих праць. Але такий підхід збіднює уявлення читача про історичну літературу з певної тематики чи проблеми. Поза увагою залишаються брошури, цінні наукові статті в журналах та збірниках, які вносять чимало нового, свіжого, оригінального в науку. Тільки за умови повного залучення усієї історичної літератури з конкретної проблеми можемо дістати об'єктивну, повноцінну картину наукових досліджень.

К. Д. Петряєв цілком справедливо наголошує на необхідності «узагальнення всього об'єктивно цінного в даному історичному дослідженні порівняно до інших праць, опублікованих раніш з даної проблеми». Він слушно твердить, що історіограф «з обов'язаній в узагальненому вигляді сформулювати свої пропозиції щодо найдоцільніших шляхів дослідження висвітлюваної істориком теми...» (стор. 53). Це важливі положення про спадкоємність у дослідженні. Однак, нам здається, що історіографи здебільшого обходять один важливий в цьому відношенні момент. Маємо на увазі пріоритет розробки певної теми істориком, хоч подібне питання є звичайним для природничих наук. Втім частина істориків досліджує ще нерозроблені, складні, оригінальні теми першими. Потім до цих самих тем (може лише в дещо зміненому вигляді) підключаються інші дослідники, навіть пишуть і захищають дисертації. Однак автори рецензій, історіографічних праць рідко коли називають, хто був першим у розробці теми і вніс свій оригінальний вклад у науку.

У переважній більшості монографій відсутні ґрунтовні огляди використаних джерел та літератури. До цього питання насамперед історіографам слід привертати найпильнішу увагу науковців.

Питання пріоритету в дослідженні теми чи проблеми стосується не лише етики наукової роботи. Воно проливає яскраве світло на якісний склад кадрів істориків. Як правило, нові, великі, складні і оригінальні теми першими розробляють творчі, працьовиті, найбільш здібні науковці. Виділення їх досягнень є почесним обов'язком історіографа, оскільки розкриває передові тенденції в радянській історичній науці.

На стор. 51 К. Д. Петряєв робить спробу подати загальну проблематику історіографії історії України 1917—1941 рр. Однак перше з п'яти виділених ним питань слід було б сформулювати так: «Історія робітничого класу та селянства Української РСР з радянської історіографії», а не «Соціалістичні перетворення економіки України 1917—1941 рр. в сучасній радянській історіографії».

Це тому, що предметом дослідження історика суспільства є не безпосередні результати діяльності людей (народне господарство, твори літератури та мистецтва, військова справа тощо), а самі люди, їх практична діяльність в різних галузях життя (економічній, суспільно-політичній, культурній та ін.) у її конкретно-історичному розвитку, суспільні відносини та зв'язки.

Правда, для згаданої вище постановки питання історіограф мав деякі підстави, бо частина громадянських істориків дійсно, втручаючись у сферу економістів, займається дослідженням історії економіки. Це є безумовно цілком позитивним явищем, що свідчить про широту творчих інтересів даних науковців. Але такий їх доробок є компетенція економістів (істориків народного господарства).

Слід зазначити, що порушення К. Д. Петряєвим питання про методикою історіографічних досліджень є цілком слушним, оскільки існує безперечна диспропорція між широким розмахом історіографічних досліджень в СРСР і узагальненням творчого досвіду науковців, які займаються цією справою. Обговорення даного питання вкрай необхідне, щоб не обтяжувати молодих дослідників виробленням методики роботи, якою вже оволоділи попередники. Загальні принципи методики дослідження слід брати вже готовими і творчо доповнювати їх власними частковими прийомами, що випливають із специфіки розроблюваної теми.

У даному відгуку на статтю К. Д. Петряєва навряд чи вдалося охопити всі численні питання, зв'язані з методикою історіографічних досліджень. Нам здається, що продовження конструктивного обговорення цієї проблеми дасть велику користь для піднесення роботи історіографів на вищий щабель.

А. В. САНЦЕВИЧ

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

А. О. МОЛОДЦОВА

Діяльність партійних організацій України по інтернаціональному вихованню трудящих у 1918—1920 рр.

Виховання трудящих в дусі пролетарського інтернаціоналізму, дружби і братерства народів — складова частина ідеологічної роботи Комуністичної партії України. Комуністи, вказував В. І. Ленін, якщо вони хочуть бути вірними соціалізму, повинні «вести інтернаціоналістське виховання мас»¹.

При дослідженні цього аспекту діяльності Комуністичної партії України у 1918—1920 рр. автором широко використані праці В. І. Леніна, рішення з'їздів, конференцій РКП(б) та КП(б) України, збірники документів, досягнення радянської історіографії, періодична преса, а також документи Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (ф. 17, оп. 5, од. зб. 91, 222, 236; оп. 6, од. зб. 369; оп. 65, од. зб. 77, 78, 110; ф. 70, оп. 3, од. зб. 42, 729), Партійного архіву Інституту історії партії ЦК КП України (ф. 1, оп. 4, од. зб. 81, 82, 112, 190, 284, оп. 5, од. зб. 5, 23, 81, 82, 148, 202; оп. 145а, од. зб. 1, 4, 5, 11; оп. 146, од. зб. 1, 7, 9), Центрального державного архіву Жовтневої революції СРСР (ф. 130, оп. 1, од. зб. 229, 505, 1038; ф. 1235, оп. 95, од. зб. 51, 54, 524), Центрального державного архіву Жовтневої революції УРСР (ф. 1, оп. 1, од. зб. 5, 10, 589; ф. 2, оп. 1, од. зб. 589, 619, 660, 791; ф. 5, оп. 1, од. зб. 145; ф. 166, оп. 1, од. зб. 68, 69), Центрального державного архіву Радянської Армії (ф. 9, оп. 2, од. зб. 3; оп. 6, од. зб. 44; оп. 8, од. зб. 67), Партархіву Харківського обкому КП України (ф. 10, оп. 1, спр. 911, 1061; ф. 15, оп. 1, спр. 1, 5 7), Херсонського державного обласного архіву (ф. Р-6, оп. 1, од. зб. 40; ф. Р-37, оп. 1, од. зб. 4, 18; оп. 2, од. зб. 33; ф. Р-1887, оп. 3, од. зб. 1, 122, 128, 138, 142, 170).

Партійні організації на Україні, як і в інших Радянських республіках, діяли у 1918—1920 рр. в умовах громадянської війни та іноземної інтервенції, що наклало відбиток на форми і зміст роботи по інтернаціональному вихованню трудящих, обумовлювало її бойовий, наступальний характер.

У своїй ідеологічній роботі комуністи України керувалися вказівками В. І. Леніна, ЦК РКП(б), ЦК КП(б) України, спиралися на досвід боротьби проти капіталістичного ладу, революційну творчість мас.

Найважливіше значення у вихованні мас мала політика і практична діяльність держави диктатури пролетаріату, яка народилася під прапором пролетарського інтернаціоналізму. Комуністична партія України надавала виключного значення розповсюдженню серед широких мас трудящих творів В. І. Леніна. В 1918—1920 рр. на Україні вийшло 104 видання 37 творів геніального продовжувача справи К. Маркса і Ф. Енгельса. Загальний тираж лише 44 видань, про які є точні дані, становить 1188 тис. примірників. Велика увага приділялася виданню цих праць українською мовою. Ленінське слово, проникнуте почуттям пролетарського інтернаціоналізму, поваги до трудящих всіх національностей, знаходило відгук у серцях і думках робітників і селян України, сприяло зміцненню дружби і взаємодопомоги братніх народів.

Однією з найбільш поширених форм всієї агітаційно-пропагандистської, масово-політичної, в тому числі й інтернаціональної роботи партійних організацій республіки були мітинги, які набули широкого розповсюдження. На них партійні організації ставили на обговорення трудящих питання зміцнення військово-політичного союзу Радянських республік, солідарності з революційною боротьбою трудящих Німеччини, Угорщини та інших країн і т. д. Великою популярністю користувалися мітинги, присвячені III Комуністичному Інтернаціоналові, його конгресам. Партійні організації постійно удосконалювали цю форму ідеологічної роботи. Так, увійшли в практику мітинги-концерти, збори з яких відраховувались у фонд допомоги голодуючій Півночі, Червоної Армії, III Комуністичного Інтернаціоналу, Комуністичного Інтернаціоналу молоді і т. ін.

Значну допомогу у справі зміцнення єдності трудящих, їх інтернаціонального виховання партійні організації надавали з'їздам Рад, нарадам, сходам і т. д., на яких більшовики України не лише роз'яснювали найважливіші питання аграрної, національної, продовольчої, міжнародної політики Радянської влади, але й виробляли конкретні рішення, що ставали основою практичної роботи з масами.

В роки громадянської війни та інтервенції народилася така форма політичної роботи партії у масах як безпартійні робітничі, селянські конференції. З Чернігова,

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 327.

Гришиного, Слов'янська, Вознесенська, Луганська, Катеринослава, Лисичанська, Харкова та інших міст і сіл України надходили повідомлення про безпартійні конференції, присвячені обговоренню питань зміцнення співдружності Радянської України з РСФРР та іншими Радянськими республіками. Дійовою зброєю в ідеологічному арсеналі партії стали, починаючи з 1920 р., і агітнедільники. В умовах громадянської війни та інтервенції партійні організації України надавали також важливого значення проведенню «днів» та «тижнів», які виховували трудящих у дусі відданості Радянській владі, пролетарської солідарності.

В інтернаціональному вихованні трудящих партійним організаціям допомагала лекційна пропаганда. Тематика лекцій була різноманітною: «Міжнародний пролетаріат», «Зовнішня і внутрішня політика Радянської влади», «В. І. Ленін і Комінтерн», «Національне питання і наші завдання», «Історія Інтернаціоналу», «Міжнародне становище Радянської республіки», «Пролетарська революція і роль РКП(б)» та ін. Партійні організації звертали особливу увагу на конкретність лекційної пропаганди, її зв'язок з життям.

Широко несли в маси трудящих ідеї інтернаціоналізму агітаційно-інструкторські поїзди та пароплави ВЦВК, створені під керівництвом ЦК РКП(б). На Україні у 1919 р. велику роботу проводив агітпоїзд ім. В. І. Леніна, який в 1920 р. було передано у розпорядження ВУЦВК. Лише з 8 до 18 липня 1919 р. його працівники провели 9 мітингів і 6 лекцій, на яких були присутні 21900 слухачів, на 16 кіносеансах, влаштованих ними, побувало 15870 чол.² У 1920 р. значний вклад у справу виховання трудящих України в дусі пролетарського інтернаціоналізму зробив особовий склад агітаційно-інструкторського поїзду ім. Жовтневої революції. Активну участь у цій справі брали діячі партії та уряду РСФРР і України М. І. Калінін, І. І. Петровський та ін.

З успіхом проходила влітку 1919 р. поїздка по Дніпру агітпароплава «Більшовик». За 60 днів плавання було влаштовано 67 мітингів-концертів, 55 кіносеансів та ін.³ З метою інтернаціонального виховання трудящих партійні організації використовували агітаційні фургони.

Вірним помічником партійних організацій була друкована пропаганда, преса, розвиту якої ЦК КП(б)У приділяв значну увагу. В 1919 р. на Україні виходило 388 газет, 1920 р. зокрема на Харківщині видавалося 40 періодичних видань, на Полтавщині — 31, Катеринославщині — 18 і т. д. Газети вели широку роз'яснювальну роботу з питань національної політики партії, виховання трудящих у дусі пролетарської солідарності, дружби і братерства. Так, орган Київського губкому КП(б)У газета «Більшовик» у березні 1920 р. опублікувала ряд статей, присвячених викриттю буржуазного націоналізму, шовінізму, повідомляла про лекції з цього питання. Газета «Селянська біднота» широко пропагувала матеріали про організацію взаємодопомоги РСФРР та УРСР, зміцнення союзу республік, допомогу Червоній Армії та ін. В ці роки виходила велика кількість агітаційних брошур, листівок, відозв. Написані простою, зрозумілою мовою друковані видання доносили до мас ідеї інтернаціоналізму, дружби народів у боротьбі з спільними ворогами.

Набутий у перші роки Радянської влади досвід масово-політичної роботи по інтернаціональному вихованню трудящих широко використовувався і використовується партією. Пленум ЦК КПРС в постанові «Про підсумки міжнародної Народи комуністичних та робітничих партій» підтвердив «незмінність лінії КПРС на виховання нашого народу у дусі радянського патріотизму, у дусі дружби, братерства і інтернаціональної солідарності з народами соціалістичних країн, з усіма народами, що борються за своє соціальне та національне звільнення, за демократію, мир і соціалізм»⁴.

² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 190, арк. 11.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 1, од. зб. 69, арк. 78.

⁴ «Радянська Україна», 27 червня 1969 р.

К. І. ГУРНИЦЬКИЙ

А. Ю. Кримський — історик

В творчому доробку видатного українського вченого, академіка АН УРСР А. Ю. Кримського вагомим місце посідають дослідження з зарубіжної та вітчизняної історії, тимчасом ця сторона його діяльності вивчена недостатньо¹.

Визначити вагу внеску А. Ю. Кримського в історичну науку можна тільки при ґрунтовному вивченні його спадщини, і насамперед праць з історії арабів, східних

¹ Очерки истории исторической науки в СССР, т. III (Под ред. М. В. Нечкиной и др.), М., 1963, стор. 540—541; т. IV, М., 1966, стор. 763; Н. А. Смирнов. Очерки истории изучения ислама в СССР, М., 1954, стор. 95; Ф. Е. Лось

релігій та сектантства, з історії Туреччини, Ірану, статей про стародавній Схід, про новочасну історію Близького та Середнього Сходу; окремих праць з джерелознавства, з вітчизняної історії, врахуванні художніх, публіцистичних та критичних творів вченого. Поза увагою дослідника не залишились також рецензії та відгуки на його праці².

Ряд цінних даних взято з архіву Кримського, що зберігається в рукописному відділі Центральної наукової бібліотеки АН УРСР (ф. 1) і нараховує 4474 одиниці, серед яких значна кількість неопублікованих праць вченого з історії чи з суміжних наук.

Значний матеріал, що проливає світло на формування Кримського як історика, знайдений у двох справах — Кримського-студента і Кримського-професора Спеціального класів Лазаревського інституту східних мов, що зберігаються в Центральному державному архіві Москви (ф. 213, оп. 1 і 2). Вивчені також «Особова справа Кримського А. Є.» (архів Президії АН УРСР, оп. 1); листи Кримського до антрополога Д. Анучіна (відділ рукописів Бібліотеки ім. Леніна, ф. Анучіна, картон 12), до сходознавців В. В. Бартольда, П. К. Коковцева, В. Р. Розена, історика В. П. Бузескула, славіста О. О. Шахматова (Архів Ленінградського відділення АН СРСР, ф. 68, 134, 777, 779, 825); до В. Гнатюка (відділ рукописів Львівської публічної наукової бібліотеки, ф. 300; відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 55); матеріали А. Кримського з архівів І. Франка, В. Лукича, О. Кониського, Д. Багалія (відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, 37, 61, 77), а також матеріали Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові (ф. 663 М. Павлика; ф. 3с О. Огоновського). Автор використав «Протоколи засідань Восточной комісії», у яких зафіксовані виступи Кримського (дійсного члена і секретаря Комісії) протягом 1889—1913 рр.³, а також «Звідомлення Першого (Історично-філологічного) відділу УАН» за 1919—1927 рр., що належать перу Кримського або ж редагувалися ним і значною мірою проливають світло на діяльність Кримського як історика в перше повоєнне десятиріччя⁴. Виробленню демократичного світогляду Агатангела Юхимовича Кримського сприяв волелюбний візантизмський дух родини, з якої вийшов учений. Звідти ж бере свій початок дуже ранній потяг Кримського до знань, зокрема до гуманітарних, і не в останню чергу до історичних. Цьому безпосередньо сприяли його батько, вчитель історії та географії, автор кількох підручників з цих дисциплін, український етнограф і літератор, дід М. С. Куторга (1809—1886) — відомий прогресивний історик античності, і нарешті рідна тітка — завідувача публічною бібліотекою в Острозі, де під її доглядом Агатангел вчився в прогімназії.

Ранньому прояву здібностей, самоусвідомленню своїх можливостей, виникненню бажання віддати свої сили служінню трудящому люду допомогло А. Ю. Кримському сприятливе оточення в знаменитій Колегії Павла Галагана, де майбутній вчений звернув на себе увагу П. Г. Житецького, згодом члена-кореспондента Російської Академії наук. Тоді ж Кримський захопився творами Шевченка, інших революційних демократів, познайомився з публіцистикою Драгоманова, з західноєвропейською прогресивною літературою.

Важливою віхою в становленні Кримського-вченого, і зокрема історика, було навчання в Лазаревському інституті східних мов та на історико-філологічному факультеті Московського університету, де він слухав лекції видатних вчених — В. Й. Ключевського, П. Г. Виноградова, В. Ф. Міллера, В. І. Гер'є та ін.

Значний вплив на формування Кримського зробив революціонер-демократ Іван Франко. Кримський рано захопився творами й науковими працями Великого Камєняра, листувався з ним, обмінювався літературою, згодом працював з ним. Все це остаточно і назавжди визначило основні напрямки діяльності демократично настроєного вченого й літератора.

Світогляд молодого Кримського формувался в період загострення соціально-економічних протиріч, утвердження і дальшого збагачення революційно-демократичної

В. Г. Сарбей. Основні етапи розвитку радянської історичної науки на Україні.— УІЖ, 1968, № 1, стор. 16; Україна і Близький та Середній Схід, К., 1968, стор. 38; Надія Бондаренко, Іван Бондаренко. Обшири наукового Орієнту.— «Літературна Україна», 6 лютого 1968 р.; В. Г. Сарбей, А. В. Санцевич. Історична наука в системі Академії наук УРСР.— УІЖ, 1969, № 2, стор. 38.

² Бібліографію праць Кримського і про нього див.: А. Є. Кримський. Бібліографічний покажчик. Склали Л. Р. Рубінзон і Г. С. Іванова, К., 1941, Машиннопис. Зберігається в ЦНБ АН УРСР.

³ Древности восточные. Труды Восточной комиссии Императорского Московского археологического общества, т. II, вып. I, М., 1896, стор. 95—174; т. IV, М., 1913, стор. 30—184.

⁴ Записки Історично-філологічного відділу УАН, кн. IV, К., 1924; кн. V, 1925; кн. XIX, К., 1928.

ідеології під впливом марксизму і відбивав як передові ідеї часу, так і ідеї, що віжили в свій вік. Кримський-історик сприйняв основні положення позитивістської історіографії, правда такого її крила, що продовжувало зберігати демократизм і прогресивну тенденцію світогляду.

Велике значення для формування Кримського як ученого мало дуже раннє оволодіння ним іноземними мовами. Ще у 14-річному віці він на замовлення київського видавця Йогансона здійснив підрядковий переклад Вергілієвої «Енеїди», кілька глав Ксенофонтівського «Анабазису», що вийшли під псевдонімом «Я. Крамер». Знання близько двох десятків мов дало можливість вже Кримському-студентові приступити до серйозної дослідницької роботи. В ці роки Кримський написав і вголосив реферат про суспільно-політичний рух в Галичині, переклав і підготував до друку (спільно М. Павликом) монографію Тіле «Історія релігії»; у співдружності з І. Франком переклав книгу В. Клоутона «Народні казки та вигадки, як вони блукають та перетворюються», подав до неї передмову і коментар.

В студентські роки А. Кримський переклав твори середньовічного арабського історика і філософа аль-Фарабі, написав до них передмову з загальним начерком історії арабської філософської думки; написав статті про історію та літературу арабів, про історію ісламу; виступив перед ученими аудиторіями Москви з доповідями зокрема про соціально-економічну підкладку містичних рухів на Сході («Очерк развития суфизма до конца III века Гижры»). Тоді ж А. Кримський став членом кількох поважних наукових товариств Москви, очолив відділ Близького та Середнього Сходу в енциклопедичному словнику Брокгауза — Ефрона, згодом — в словнику «Гранат», власноручно написав більшість статей до них, серед яких чимало історичних. Водночас Кримський активно виступав з рецензіями, і зокрема на історичні праці Б. Тураєва, А. Мюллера, М. Драгоманова, І. Франка та інших авторів.

В студентські роки А. Кримський написав ряд поетичних і прозових творів на історичну тематику, які були видані у 1895 р. в Коломиї окремою збіркою «Повістки та ескізи з українського життя».

В рік закінчення Московського університету, складення магістерських іспитів (водночас на двох кафедрах — арабістики і слов'янської філології) Кримський остаточно визначив основні напрямки своєї діяльності як ученого-сходознавця і славіста різногалузевих профілів.

Разом з тим остаточно утвердилось громадсько-політичне кредо Кримського як непримиренного ворога царизму, будь-якого соціального і національного гніту, палкого патріота і водночас поборника дружби народів. У ці ж роки завершилось в основному становлення Кримського-історика. Вірячи в існування об'єктивних закономірностей розвитку людства, в можливість їх наукового пізнання, засвоївши деякі категорії діалектики, зокрема категорії взаємозв'язку, Кримський вже в ранніх своїх працях прагнув до об'єктивного висвітлення подій, вимагав цього від інших, взявши на озброєння гасло: «Неправда — не просвіта!». Кримський був противником чистого фактологізму, тавтології, звичайної споглядальності, властивих буржуазним історикам-об'єктивістам. Вже в перших своїх працях він зарекомендував себе, як блискучий стиліст і, зокрема, майстер історичного портрету, який обов'язково змальовував на історичному фоні, в нерозривному зв'язку з епохою. Місце і роль особи визначав у конкретному історичному явищі, в процесі.

Відаючи перевагу політичній історії, Кримський намагався разом з тим проникнутись розумінням економічного фактору в суспільному житті. І, наскільки це дозвляв рівень сучасних йому історичних знань, зокрема про Схід, робив спробу з допомогою економічних факторів з'ясувати явища суспільного життя, особливо соціально-економічні причини сектантських рухів на Сході. Завдяки цьому вчений в ряд праць приходив до правильного висновку, що релігійний характер містично-сектантських рухів на Сході (суфійського, а в пізніших працях — бабідського) — це тільки зовнішня оболонка, форма класових рухів поневолених проти поневолювачів, визискуваних проти визискувачів.

Показовими у цьому плані є погляди Кримського на революцію, підтвердження його пізнішим ставленням до неї. В час, коли більшість представників позитивістської історіографії кінця XIX — початку XX ст. жахалася революції і переходила на вівіть в табір її відкритих ворогів, Агатангел Кримський писав у автобіографічній повісті «Дивна пригода» про революцію як про необхідність.

З прийняттям запрошення професорської ради Інституту східних мов готувати себе до професорської діяльності, з від'їздом у дворічне наукове відрядження на Близький Схід, з обранням після повернення на посаду професора кафедри арабської словесності Інституту, кафедри східної історії, секретаря східної комісії, а трохи згодом з обранням професором кафедри східної історії вищих жіночих курсів Полторацької — розпочався зрілий період творчості Кримського як історика, тісно пов'язаний з діяльністю в інших галузях сходознавства й славістики, а також з широкою педагогічною й науково-організаторською діяльністю. Продовжувався він без перерви до 1918 р. За цей період (1896—1918 рр.) А. Ю. Кримський створив бібліотеку праць, які дозволяють поставити його ім'я в один ряд з найвидатнішими орієнта-

лістами світу, зокрема орієнталістами-істориками. Це ж саме можна сказати і про творчість Кримського як славіста-україніста, зауваживши при цьому, що в цій галузі науки А. Кримський проявив себе майже виключно як лінгвіст. Проте і тут Кримський не відгородив себе муром від суто історичних проблем, взявши найактивнішу участь в розв'язанні пресловутої теорії Погодіна — Соболевського про ненаддніпрянське походження українців.

З історичних праць Кримського дожовтневого періоду особливо значні дослідження з історії давнього Сходу, східних релігій, з історії Арабського халіфату, мусульманства і мусульманських сект. В них вчений подав глибоко науковий, з урахуванням досягнень західноєвропейської та вітчизняної орієнталістики огляд давніх і середньовічних (арабської) цивілізацій, створених народами Близького та Середнього Сходу. Особливістю цих праць Кримського є їх насиченість перевіреним, точним матеріалом.

Знову ж таки віддаючи перевагу політичній, культурній історії та значною мірою етнічним проблемам, які вченому були особливо близькі (знання кількох десятків мов), Кримський не обходив і соціально-економічні проблеми. Зокрема, значне місце в працях про стародавній Єгипет, Ассіро-Вавілонію, Північну Індію, Південну Аравію, Парфію, Елам, Персію Аршагідів, Сасанідів, про середньовічні арабські держави займає характеристика класової структури суспільства. Автор вказує на соціальні корені рабства, класову природу державної бюрократії, східної деспотії, як однієї із форм панування привілейованої меншості над поневоленою, знедоленою більшістю. Значне місце вчений відводить з'ясуванню гносеологічних коренів східних релігій, вказуючи на їх спадкоємність, на тісний взаємозв'язок з класовою природою східних суспільств, зокрема з їх кастово-становим поділом тощо.

В працях з історії арабів Кримському належить уточнення уявлень про роль географічного фактору в їх господарській діяльності. Вчений дуже близько підійшов до правильного розуміння справжніх причин об'єднання арабів в єдину державу; вірно пояснив причини їх воєнних успіхів; вказав на хибність уявлень про споконвічний і начебто природжений фанатизм мусульман.

Новий етап в творчості Кримського як історика наступив після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, яку вчений зустрів, як здійснення власних мрій і навіть офіційно привітав. 19 липня 1918 р. Кримський переїхав з Москви до Києва. Тут він одержав кафедри східної історії в Київському університеті, Близькосхідному інституті (з 1920 р. — Інститут зовнішніх зносин), став академіком УАН, її неодмінним секретарем, очолив Перший (Історико-філологічний) відділ Академії, ряд її комісій, і зокрема гебраїстично-археографічну. Та незважаючи на виняткову зайнятість адміністративною, педагогічною роботою, неймовірно складні умови праці, спричинені громадянською війною, іноземною інтервенцією, незважаючи на хворобу, похилий вік А. Ю. Кримський знову створив цілий ряд наукових праць, значна кількість яких історичні.

Насамперед це написані українською мовою такі праці: «Історія Персії та її письменства» (1923), «Історія Туреччини» (1924), «Вступ до історії Туреччини», «Джерела до історії Туреччини» (1928), монографії з історії Парфії, хазарів (останні дві залишилися в рукописах), праці з історії Кавказької Албанії. В дослідницькому плані нові праці Кримського були переважно підсумком його багаторічного вивчення історії країн Сходу. За свідченням Г. Крачковського, О. Самойловича, В. Алексєєва вони відкривали нову еру в українському радянському сходознавстві⁵.

В пожовтневих працях Кримського з історії Близького і Середнього Сходу значну увагу звернено на взаємини східних народів з слов'янами, з Древньою Руссю, з Україною. Зовсім новою, досі малодослідженою, є порушена Кримським проблема про роль слов'янського, в тому числі українського, елементу в Османській історії. В ці роки Кримський ніби підсумував свої багаторічні дослідження і з історії української мови⁶.

Безперечно, не все в спадщині Кримського відповідає вимогам сучасної теоретичної думки. Проте слід визнати, що багато питань, які розглядаються зараз нашими вченими-сходознавцями, в тому числі й сходознавцями-істориками, в працях Кримського були порушені ще кілька десятиків років тому.

Сформувавшись як вчений у дореволюційні часи, Кримський в радянський період намагався засвоїти марксистсько-ленінський метод історичного дослідження. І на весь голос можна говорити про щире прагнення Кримського йти в ногу з часом, в ногу з життям, бути без остатку корисним трудящому люду, Радянській Вітчизні.

⁵ Г. Крачковський. Рец. на кн.: Акад. А. Кримський. Історія Персії та її письменства. — «Записки Історично-філологічного відділу УАН», кн. V, К., 1925, стор. 284; О. Самойлович. Рец. на кн.: Акад. А. Кримський. Історія Туреччини, К., 1924. — «Записки історично-філологічного відділу УАН», кн. V, стор. 286; В. А. Алексєєв. О состоянии востоковедения в Киеве. — «Восток», 1923, кн. 2, стор. 131.

⁶ О. О. Шахматов, А. Ю. Кримський, Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'яток письменської староукраїнщини, К., 1924.

На допомогу викладачу історії

ІДЕЙНО-ВИХОВНА РОБОТА З СТУДЕНТАМИ У ПОЗНАВЧАЛЬНИЙ ЧАС

Досвід ідейно-виховної роботи кафедри історії КПРС та наукового комунізму Луганського сільськогосподарського інституту серед студентів у позанавчальний час свідчить, що успіх цієї справи багато в чому визначається координацією їх роботи з діяльністю студентських громадських організацій. Якщо рішення погоджені, вони швидше стають надбанням студентської маси й успішніше впроваджуються в життя. За останні роки кафедри суспільних наук Луганського сільськогосподарського інституту тісно співпрацювали з комсомольською, профспілковою організаціями, студентським науковим товариством, організацією ДТСААФ та ін. Кафедра історії КПРС та наукового комунізму періодично запрошувала на свої засідання студентський актив — старост, профоргів груп, членів ради НСТ. Ці юнаки й дівчата допомагають виконувати рішення щодо зміцнення навчальної дисципліни, дальшого поліпшення вивчення студентською молоддю марксистсько-ленінської теорії, щодо розгортання підготовки й проведення студентських теоретичних конференцій, літературних диспутів і т. д.

Кафедра спільно з представниками студентських організацій обговорила шляхи вдосконалення самостійної роботи студентів над першоджерелами. Викладачі закликали ширше використовувати кабінет історії КПРС, консультації, вчили студентів уміло конспектувати твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, рішення з'їздів і пленумів Комуністичної партії, більше спиратися на них у виступах на семінарських заняттях. Про рішення викладацького колективу активісти повідомляли в групах. Інколи на засіданнях кафедри заслуховувалися звіти відстаючих студентів про їхнє навчання. Викладачі висловлювали критичні зауваження, а також давали відстаючим дружні поради. Все це позитивно відбивається на навчанні.

У позалекційний час викладачі беруть діяльну участь у роботі факультетських студентських лекторіїв, створених ще 1967 р. Завідуючий кафедрою історії КПРС та наукового комунізму доцент В. І. Калашников прочитав цікаву лекцію «Ленін і Жовтень», старший викладач І. Д. Лошаков — «Ленін і Україна». Загалом протягом 1967—1969 рр. у студентських лекторіях інституту прочитано близько 100 лекцій з найважливіших питань життя й діяльності В. І. Леніна, ленінської теоретичної спадщини, а також боротьби КПРС за побудову комуністичного суспільства. Лектори роз'яснювали історичне значення постанови ЦК КПРС «Про підготовку до 100-річчя від дня народження В. І. Леніна».

Важливу роль в ідейному загартуванні, політичному й естетичному вихованні студентської молоді відіграє інститутський Ленінський кінолекторій, роботу якого спрямовують кафедра, комсомол й профком. У 1968/69 навчальному році студенти проглянули такі чудові фільми, як «Розповіді про В. І. Леніна», «Апасіоната», «Синій зошит», «Слідами одного рукопису» та ін. Після цього образ Ілліча для юнаків і дівчат став ще ближчим і ріднішим.

Викладачі суспільних наук здійснюють велику виховну роботу в червоних куточках гуртожитків, провівши в них лише протягом минулого навчального року бесіди на такі теми: «Про міжнародний стан СРСР», «Захист соціалізму — вищий інтернаціональний обов'язок», «Про необхідність посилення боротьби проти буржуазної ідеології» та ін. На прохання студентських рад викладачами кафедри проведено вечори запитань і відповідей.

Підготовці лекторів з числа передових студентів значною мірою сприяє відповідна організація семінарських занять з історії КПРС та наукового комунізму. Викладачі доручають студентам зачитувати на заняттях реферати, доповіді чи співдоповіді з актуальних проблем марксистсько-ленінської теорії і практики комуністичного будівництва. На старших курсах під час вивчення історичного матеріалізму та наукового комунізму окремі семінари відбуваються у формі теоретичних конференцій, де доповіді студентів набувають узагальнюючого характеру з елементами наукового дослідження. Так, семінар з наукового комунізму — «Закономірності розвитку світової системи соціалізму» — на IV курсі економічного факультету проходив у формі теоретичної конференції. Студенти виступили з такими доповідями: «Поєднання національних та інтернаціональних інтересів народів соціалістичних країн — необхідна умова успішного будівництва соціалізму та комунізму» — О. Потапов; «Націоналізм — головна зброя імперіалізму в боротьбі проти єдності соціалістичних країн» — В. Троян; «Критика реформістських і догматичних перекручень розвитку світової соціалістичної системи» — В. Писаренко; «Діяльність марксистсько-ленінських партій по зміцненню єдності та згуртованості світової соціалістичної системи» — А. Стародедов. Такі навчальні заняття сприяють формуванню у студентської молоді якостей лектора. В школі молодого лектора, створеній кафедрою історії КПРС і наукового комунізму спільно з комітетом комсомолу та деканатом факультету суспільних наук, близько 30 студентів слухачів знайомляться з методикою підготовки лекцій, отримують цінні поради досвідчених викладачів, розробляють відповідні тексти. Після старанної й наполегливої підготовки молоді лектори дістають можливість виступати перед масовою аудиторією. Так, у селах Сватівського району лекцію «Дитячі та юнацькі роки В. І. Леніна» успішно читала студентка III курсу Н. Петрова; в Слов'яносербському районі також третьокурсниця Л. Адамович читала доповідь «В. І. Ленін — вождь світового пролетаріату». В Старобільському районі з лекціями на тему «Початок революційної діяльності В. І. Леніна» виступав студент I курсу О. Томачинський. На факультетських лекторіях інституту успіх має лекція студента IV курсу М. Носкова — «Ленінський кооперативний план та його здійснення в СРСР».

Однак агітаційна робота студентів вузу ще не стала масовою. Кафедра суспільних наук і деканат факультету громадських професій докладають зусиль, щоб далі активізувати діяльність школи молодого лектора й залучити до неї якнайбільше студентів.

Кафедри суспільних наук та студентське наукове товариство сприяють розгортанню науково-дослідної роботи студентів, планують роботу гуртків історії КПРС, марксистсько-ленінської філософії, наукового комунізму й політичної економії, погоджують усі питання, пов'язані з студентськими науково-теоретичними конференціями, участю студентів інституту в обласних, республіканських і всесоюзних конкурсах на кращі студентські роботи. Н. Петрова, В. Єременко, М. Сарафанов та інші студенти були нагороджені дипломами обласного й республіканського конкурсів, присвячених 50-річчю Великого Жовтня та 50-річчю Ленінського комсомолу.

Вихованню юнаків й дівчат у дусі високих комуністичних ідеалів значною мірою сприяють зустрічі студентської молоді з безпосередніми учасниками боротьби за Радянську владу й будівництво соціалізму, ветеранами громадянської та Великої Вітчизняної воєн, з ушанованими ударниками комуністичної праці. Студенти нашого інституту зустрічались і мали щирі одверті розмови з старим більшовиком І. В. Лимаревим, який бачив і чув В. І. Леніна; з Героєм Радянського Союзу Г. І. Поповим; з заступником командира партизанського загону ім. Яна Гуса тов. Титаренком; Героєм Соціалістичної Праці С. І. Воротниковим; бригадиром бригади комуністичної праці Луганського тонкосуконного комбінату О. А. Кравченко; з ветеранами Великої Вітчизняної війни генералами у відставці А. З. Акименком і О. К. Павловим.

Парторганізація інституту і кафедри суспільних наук подають допомогу студентським організаціям у підготовці й проведенні тематичних вечорів, читацьких конференцій та інших культурно-масових заходів.

Узимку 1968 р. цікаво і змістовно пройшов загальноінститутський диспут за статтею газети «Правда» «Студент, диплом, інтелігентність». У ньому взяли участь не тільки студенти й викладачі, але й колишні випускники інституту, нинішні спеціалісти сільськогосподарського виробництва. Зал не вмщував усіх бажаючих. У сусідніх аудиторіях установили динаміки. То була велика принципова розмова про моральне й ідейне кредо студента шістдесятих років.

Меті дальшого виховання студентської молоді в дусі інтернаціоналізму та дружби народів послужив літературний диспут по книзі Расула Гамзатова «Мій Дагестан» (травень 1969 р.). Студенти звертали увагу на точну, глибоко народну мову повісті, на її яскравий національний колорит, широке інтернаціональне звучання.

У проведенні політико-виховної роботи враховується те, що основою студентського колективу є група, що згуртовується протягом 4—5 років спільного навчання. Викладачі часто виступають на групових комсомольських зборах. На допомогу студентам-агітаторам кафедра організовує колективні та індивідуальні консультації й інструктажі. В кабінеті історії КПРС обладнуються фотовітрини й книжкові виставки, складаються папки-добірки найновіших матеріалів.

Розгортанню ідейно-виховної роботи дуже допомагає кабінет технічних засобів, створений в інституті за ініціативою кафедри історії КПРС і наукового комунізму ще 1967 р. Тут є діапроектори, програвачі, магнітофон, фільмоскоп, епідіаскоп та інші технічні засоби, що їх застосовують не лише на лекціях і семінарських заняттях, а й у позанавчальних заходах. Так, у 1968/69 навчальному році широко використовувався діапроектор на політгодинах у групах по темах: «В. І. Ленін — людина, товариш і друг», «Образ В. І. Леніна в радянській художній літературі й мистецтві». Студенти-агітатори демонстрували діафільм «Біографія В. І. Леніна» в семи частинах, записи улюблених музичних творів Ілліча, спогади Н. К. Крупської, Г. М. Кржижановського та інших видатних діячів Комуністичної партії про Володимира Ілліча.

У поточному навчальному році при кафедрі відкриється кімната-музей великого вождя, для якої з Центрального музею В. І. Леніна в Москві надійшли цінні фотокопії документів та фотохроніки ТАРС.

Завдяки постійній цілеспрямованості політико-виховній роботі забезпечується не лише підвищення успішності студентів, але й піднесення суспільно-політичної активності студентської молоді, яка активно відгукується на всі заклики Комуністичної партії й Радянського уряду, в міру своїх творчих сил готується гідно зустріти 100-річчя від дня народження В. І. Леніна.

М. М. МЕЖЕНІН, В. А. ЗАМЕЛАН

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОГО КРАЄЗНАВСТВА

У формуванні комуністичних поглядів й переконань головну роль покликані відіграти суспільні науки, і особливо історія, як могутній засіб політичного виховання трудящих. Великого значення набуває краєзнавство, що місцевими силами всебічно досліджує певну територію. Розкриваючи суть процесів, які відбуваються на порівняно невеликій місцевості, воно зближує історичну науку з життям, з повсякденною практикою. Водночас, враховуючи специфіку місцевих умов, краєзнавство допомагає партійним, радянським, комсомольським і профспілковим організаціям розробляти різні форми ідеологічного впливу на маси. Саме про цю його якість ще 1936 р. говорила Н. К. Крупська: «...Всякому працівникові, де б він не працював — чи в раді, чи в установі будь-якій, по партійній лінії — йому насамперед необхідно всебічно знати той край, район, в якому він працює. Без знання краю, району, без розуміння того, що і як потрібно в цьому краї робити в даний період часу, справжньої роботи не буде»¹.

Приклади з минулого і сьогодення краю, революційні й трудові традиції, звичаї роблять пропаганду дохідливішою, дозволяють уміло будувати виховну роботу. У цьому розумінні М. І. Калінін зазначав, що «...виховання патріотизму починається з поглибленого пізнання своєї Батьківщини»². В опублікованій 26 червня 1969 р. Постанові ЦК КПРС, Ради Міністрів і ВЦРПС «Про заходи по дальшому розвитку туризму і екскурсій в країні» також підкреслюється, що «знайомство з пам'ятками історії та культури, з природою рідного краю, з досягненнями в економіці, науці й культурі сприяє вихованню у радянських людей любові до своєї Батьківщини, вірності революційним, бойовим і трудовим традиціям нашого народу»³.

Краєзнавство зародилося ще в далекому минулому. Люди здавна цікавилися тією місцевістю, де вони проживали, її природою, географією, побутом населення та іншими особливостями краю. Спершу краєзнавство становило комплекс геологічних, економічних, географічних, етнографічних та історичних досліджень місцевості. І тільки з розвитком різних наук почалося диференціальне, детальне вивчення тих чи інших сторін історії краю.

В Росії перші кроки дослідження окремих місцевостей країни пов'язані з діяльністю М. В. Ломоносова. 1761 р. він вирішив включити до «Ландкарти Російської», що тоді складалася, економіко-географічні та етнографічні нариси. З цією метою в різні міста імперії були розіслані анкети з 30 різними питаннями. Місцеві жителі, збираючи відо-

¹ «Советский музей», 1936, № 4, стор. 5.

² БСЭ, т. 23, стор. 194.

³ «Радянська Україна», 26 червня 1969 р.

мості про свій край, прилучалися таким чином до дослідницької краєзнавчої роботи. Досвід великого російського вченого можна вважати першою програмою краєзнавчого вивчення місцевості⁴. Певний вклад у розвиток краєзнавства також зробило засноване в 1765 р. «Вільне економічне товариство», що досліджувало природу й економіку країни.

У другій половині XIX ст. важливу роль у збиранні відомостей про рідний край відіграло «Російське географічне товариство», утворене 1845 р. в Петербурзі. Члени його також залучали до наукового дослідження країни місцевих жителів — знавців свого краю. У 1845 р. за завданням товариства для збирання давніх рукописів, книг на Полтавщину приїжджав великий український поет-революціонер Т. Г. Шевченко. Саме в 40-і роки XIX ст. виникло таке поняття, як «вітчизнознавство», чи «батьківщинознавство» — комплексне вивчення малих територій.

На Україні краєзнавство зародилося в 20-х роках XIX ст. в працях учених, письменників, літераторів: В. Я. Ломиковського, Н. Церетелева, Я. Марковича, П. Куліша, А. Метлинського, В. Полетики, Чарниша та інших. Більш цілеспрямована робота у вивченні краю почалася в 70-х роках минулого століття у зв'язку із заснуванням у Києві «Товариства Нестора Літописця» та Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Працями етнографічно-статистичної експедиції П. П. Чубинського 1872—1878 рр. (видано 7 томів) було розпочато систематичну краєзнавчу роботу на Україні. Слідом за П. Чубинським вивченням етнографії, народної словесності, історії кобзарства стали займатися О. О. Русов, композитор М. В. Лисенко, художники П. Д. Мартинович, О. Г. Сластіон, філолог П. Г. Житецький, етнограф Ф. К. Вовк та інші. У дослідженні природних, історичних, етнографічних і статистичних особливостей окремих місцевостей України значну роль відіграли земства, в звітах, доповідях, збірниках яких викладено багатий матеріал з краєзнавства.

На початку XX ст. в ряді губерній Росії були створені учені архівні комісії. Крім збирання і систематизації архівів, вони провадили певну роботу по вивченню історії, географії та етнографії краю. Зокрема Полтавською ученою архівною комісією, членами якої були І. Павловський, Л. Падалка, М. Астряб, В. Бучневич, В. Модзалевський та інші, видано 15 друкованих праць з минулого губернії (особливо з XVIII—XIX ст.). Тільки перу її секретаря І. Павловському (1851—1922 рр.) належить 150 монографій, статей, нарисів з різних питань історії, етнографії та культури краю.

Всі наукові розробки Полтавської ученої архівної комісії написані на основі документальних матеріалів. Оскільки багато архівних матеріалів безповоротно загинуло під час Великої Вітчизняної війни, публікації комісії мають особливе значення.

До Великого Жовтня в Росії налічувалося всього 160 краєзнавчих товариств, які об'єднували 15 тис. членів. Діяльність їх мала аматорський характер. Як правило, краєзнавством займалися ентузіасти: земські діячі, агрономи, лікарі, вчителі, любителі історії⁵. Велику увагу приділяли краєзнавству і письменники — П. І. Мельников, А. С. Гациський, Н. С. Леонов, Г. І. Успенський, В. Г. Короленко та інші. «Листами з села» (Спб., 1882) А. Н. Енгельгарда широко користувався В. І. Ленін при написанні праці «Розвиток капіталізму в Росії».

Після Жовтневої соціалістичної революції старі терміни «вітчизнознавство» і «батьківщинознавство» замінило «краєзнавство». В 20-х

⁴ К. Ф. Строев. Краведение, М., 1967, стор. 17.

⁵ БСЭ, т. 23, стор. 193.

роках воно вважалося методом вивчення певної невеликої території, а в 30-х — «громадським рухом, що об'єднує місцеве трудове населення, яке бере активну участь у соціалістичному будівництві свого краю на основі всебічного його вивчення»⁶. Оскільки об'єктами дослідження є природа, історія, населення, етнографія, господарство, культура, мистецтво та ін., краєзнавство не можна вважати наукою. «Краєзнавство є комплекс наукових дисциплін,— зазначав А. С. Барков,— різних за змістом і за своїми методами дослідження, але таких, що ведуть у своїй сукупності до наукового і всебічного пізнання краю»⁷. Залежно від змісту досліджуваних об'єктів краєзнавство поділяється на історичне, географічне, літературне, етнографічне і т. д., а за формами організаційної роботи — на державне (краєзнавчі музеї, науково-дослідницькі організації, товариства охорони пам'яток історії та культури, товариства любителів природи і т. д.), шкільне (різні шкільні гуртки, товариства слідопитів, туристські походи та інші форми роботи), громадське (товариства любителів-краєзнавців, товариства любителів-краєзнавців при будинках культури, бібліотеках, окремі любителі-краєзнавці).

Справжнє всебічне вивчення рідного краю почалося після Великого Жовтня. Відбудова народного господарства, а також потреба у вивченні ресурсів і умов соціалістичного будівництва зумовлювали бурхливий розвиток радянського краєзнавства, в основу якого були покладені ленінські вказівки про важливість роботи на місцях. Робітники, селяни, інтелігенція, беручи участь у створенні нового укладу, розробляли і досліджували питання місцевої історії, вивчали особливості свого краю. Всюди виникали краєзнавчі організації.

В. І. Ленін виявляв великий інтерес до пам'яток старовини, цінних книг, рукописів, рідкісних видань. Після переїзду уряду з Петрограда у Москву він швидко ознайомився з історією Кремля і його будовами, з станом кремлівських пам'ятників, видав розпорядження реставрувати Володимирські ворота, пошкоджені під час артобстрілу, а згодом порадив реставрувати храм Василя Блаженного і відновити фрески в Успенському соборі⁸. Велику роль у збиранні і систематизації культурних цінностей та архівних документів відіграла відредагована В. І. Леніним стаття В. Д. Бонч-Бруєвича «Зберігайте архіви».

Засновник першої у світі пролетарської держави брав активну участь у підготовці декретів про охорону предметів старовини й мистецтва, про заборону вивезення за кордон культурних цінностей і т. д.

12 квітня 1918 р. Раднарком схвалив декрет «Про пам'ятники республіки». В. І. Ленін суворо стежив за його виконанням, неодноразово критикував керівників Наркомосу за недбайливе ставлення до пам'ятників. «Бюста Маркса для вулиці немає, для пропаганди написами на вулицях нічого не зроблено»,— повідомляв він А. В. Луначарського в одній з телеграм⁹. По всій країні почалося збирання і реєстрування культурних цінностей. У 1918—1921 рр., ця робота розгорнулась і на Україні. У тяжкі роки громадянської війни в деяких повітах були створені комісії по охороні пам'яток старовини, які провели певну роботу по збору архівів, рукописів, старовинних книг, колекцій картин¹⁰. Створювалися музеї та краєзнавчі товариства. Підсумки першого етапу радянського краєзнавства підбила I Всеросійська конференція товариств

⁶ К. Ф. Строев. Назв. праця, стор. 5.

⁷ А. С. Барков. Вопросы методики и истории географии, М., 1961, стор. 80.

⁸ В. Д. Бонч-Бруевич. Воспоминания о Ленине, М., 1965, стор. 376.

⁹ Там же, стор. 385.

¹⁰ Записки Українського наукового товариства досліджування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині, вип. 1, Полтава, 1919, стор. IX.

по вивченню місцевого краю, що відбулася у Москві 12—20 грудня 1920 р. Зокрема, говорилось про велике значення краєзнавства для будівництва соціалізму і запропоновано «місцевим товариствам встановити живий зв'язок з центральними науковими установами і товариствами, які мають у загальнодержавному масштабі аналогічні з ними цілі»¹¹. У роботі конференції брали участь 200 делегатів, у тому числі 99 від місцевих наукових товариств. Як недолік у резолюції, схваленій ними, відзначалася слабка діяльність краєзнавчих організацій у республіках. Для кращого керівництва ними було обрано ЦБК — Центральне бюро краєзнавства при Академії наук (з 1924 р. воно підкорялося Наркомосу). З 1923 р. почав видаватися журнал «Краеведение», а з 1925 р. — «Известия ЦБК». У 1930 р. ці органи були замінені журналом «Советское краеведение».

Біля джерел радянського краєзнавства стояли видатні діячі партії та уряду — В. І. Ленін, Н. К. Крупська, А. В. Луначарський, М. І. Калінін, О. М. Горький, академік О. Є. Ферсман, В. П. Семенов-Тян-Шанський, С. Ф. Ольденбург, історики М. Н. Покровський, С. В. Бахрушин, Б. Д. Греков та інші. В той період свого розвитку краєзнавство розглядалося як важливий фактор практичної роботи, як один з засобів виховання, підвищення освітнього і культурного рівня народу. «Питання краєзнавства нині для країни має велике значення, — писала Н. К. Крупська, — тому що, яку б галузь будівництва ми не взяли, ми постійно наштовхуємося на те питання, що найбільш плідно господарське і культурне будівництво може йти лише в тому випадку, коли воно враховує всі особливості краю, всі рушійні сили, наявні в даному районі»¹².

Зразу ж після I Всеросійської конференції розгорнулася робота по створенню міських, волосних, повітових і губернських краєзнавчих товариств. Вже наприкінці 1922 р. у країні налічувалося 516 таких організацій, в тому числі 285 музеїв¹³. На Україні також відбувався процес згуртування краєзнавчих сил. Наприкінці 1920 р. краєзнавчий рух очолила створена при ВУАН Комісія краєзнавства, куди входили: академік А. М. Лобода (голова комісії), професор Д. Е. Белінг (її секретар), а також академіки М. В. Птуха і Н. П. Василенко, П. А. Тутковський, А. В. Фомін, М. В. Шарлемань, І. І. Шмальгаузен, професори Г. А. Кривченко, В. І. Лучицький, А. З. Носів¹⁴.

З метою виявлення наявних сил любителів краєзнавства Комісія підготувала анкету, на підставі якої планувалося видати «Довідник з краєзнавства на Україні». З 1923 р. в республіці почав виходити «Бюлетень комісії краєзнавства», що широко висвітлював досвід місцевих організацій та діяльність центральних органів.

Комісія краєзнавства мала постійний зв'язок з ЦБК. 20—30 березня 1923 р. на IV сесії ЦБК у Ленінграді про стан краєзнавчої роботи в республіці розповіли академіки А. М. Лобода і М. В. Птуха; в січні 1924 р. останній інформував про це II Всесоюзну конференцію з краєзнавства.

Чимало зробила Комісія для скликання I Всеукраїнської наради краєзнавців, що відбулася 15 травня 1925 р. у Харкові. На цій нараді був обраний Комітет краєзнавства (УКК). До складу його президії увійшли М. Левицький, М. Криворотченко і С. Ялі. Перед краєзнавцями республіки нарада поставила такі завдання: взяти на облік усі краєзнавчі організації та налагодити тісний зв'язок з ними, виробити більш-менш однотипні організаційні форми та підвести юридичний

¹¹ «Бюлетень комісії краєзнавства», 1923, № 1, стор. 1—4.

¹² «Известия ЦБК», 1927, № 10, стор. 355.

¹³ БСЭ, т. 23, стор. 193.

¹⁴ «Бюлетень комісії краєзнавства», 1923, № 1, стор. 3.

грунт під роботу місцевих організацій, подати їм методичну допомогу, налагодити обмін досвідом, друкувати повідомлення про наслідки їхньої роботи, спрямувати краєзнавчу роботу в бік дослідження актуальних питань, пов'язаних з справою розвитку місцевого господарства, вжити всіх заходів до поширення краєзнавчого руху¹⁵.

З метою об'єднання краєзнавчих сил, пропаганди досвіду кращих товариств, систематичної інформації про форми і методи їх роботи з січня 1927 р. став видаватися республіканський журнал «Краєзнавство». В першому номері його був опублікований статут, в якому визначалася мета краєзнавчого руху, а саме «1) всебічна допомога радянському будівництву шляхом виявлення та наукової обробки даних, що стосуються продуктивних сил... округи (району) в широкому розумінні цього поняття; 2) поширення відповідних відомостей про свій край; 3) збудження інтересу до вивчення його»¹⁶. Товариству та його відділенням надавалося право організовувати різні лекції, екскурсії, створювати музеї, бібліотеки, влаштовувати виставки, друкувати свої праці.

Нарада значно вплинула на дальший розвиток краєзнавчого руху, що дедалі більше ставав масовим. Якщо 1925 р. в п'яти округах республіки діяло 5 товариств і 11 гуртків, у діяльності яких брало участь 267 краєзнавців, то вже 1929 р. у 32 округах було відповідно 51 товариство, 658 гуртків і 18810 краєзнавців¹⁷. У ті роки формами краєзнавчих організацій були товариства, створювані в окрузі чи місті, а також краєзнавчі гуртки на різних підприємствах чи колгоспах. Діяли також наукові товариства краєзнавців при ВУАН, різні комісії й кабінети вивчення краю. В інтересах дальшого збільшення числа членів краєзнавчих товариств УКК заснував 1927 р. інститут кореспондентів. На 1 січня 1929 р. таких кореспондентів налічувалося 65 чол.¹⁸

Якщо на початку 20-х років краєзнавці України займалися в основному вивченням минулого республіки, то під впливом УКК і журналу «Краєзнавство» всі товариства переключилися на розробку сучасних актуальних тем, насамперед процесів індустріалізації та колективізації, історії революційного руху і Жовтневої революції на Україні. З номера в номер журнал ставив перед краєзнавцями завдання, висвітлював питання методики дослідницької роботи. Так, до 10 річниці Великого Жовтня редколегія пропонувала читачам взяти найактивнішу участь у «збиранні матеріалів до історії революційного й радянського будівництва за планом комісії по святкуванню»¹⁹.

Силами краєзнавців було вивчено і введено в науковий обіг мемуарний матеріал про Жовтневі події на Україні, з історії громадянської війни, про учасників партизанського руху. Журнал «Краєзнавство» зазначав, що такі організації, як Кременецька, Волинська, Коростенська, Тульчинська, Кременчуцька, Білоцерківська, Острозька, Полтавський музей та Луганське товариство краєзнавців «проводять особливо активну роботу в напрямку виробничого краєзнавства»²⁰.

Готуючись до Всеукраїнського краєзнавчого з'їзду, УКК наприкінці 1929 р. закликав активістів «не тільки вивчати свій край, але, відповідно до пізнання і в згоді з загальними планами соціалістичної реконструкції перетворювати, перебудовувати свій край»²¹. До цього

¹⁵ «Краєзнавство», 1928, № 6—10, стор. 90—91.

¹⁶ «Краєзнавство», 1927, № 1, стор. 35.

¹⁷ «Краєзнавство», 1928, № 6—10, стор. 91.

¹⁸ Там же, стор. 92.

¹⁹ «Краєзнавство», 1927, № 2, стор. 2.

²⁰ «Краєзнавство», 1928, № 6—10, стор. 93.

²¹ «Краєзнавство», 1929, № 3—10, стор. 1.

закликала і постанова Раднаркому від 30 березня 1931 р., в якій говорилося, що в основу діяльності краєзнавчих організацій потрібно покласти «вивчення продуктивних сил і природних багатств країни, розвідування додаткових місцевих ресурсів, що можуть бути використані в інтересах розвитку соціалістичного будівництва і прискорення культурного зростання країни, вивчення, зокрема, питань піднесення врожайності, впровадження нових культур, виявлення нових предметів експорту тощо»²².

Якщо перший етап радянського краєзнавства був періодом зародження і збирання сил, то у 20—30-х роках воно характеризувалося кількісним і якісним ростом організацій, в роботі яких переважала історико-революційна тематика. На 1927 р. у країні налічувалося 1763 товариства і 576 музеїв, а 1930 р.— вже 2334 товариства і 409 музеїв з майже 80 тис. працівників²³.

У 30-х роках виникла така форма краєзнавчої роботи, як організація масових походів, під час яких було знайдено чимало нових родовищ цінних копалин. В. В. Куйбишев у 1938 р. писав: «...Ми ще занадто мало знаємо свою країну. Це завдання не може бути виконане тільки силами спеціалістів-геологів. Потрібно захопити цією думкою мільйони молодих робітників і колгоспників, школярів і піонерів, туристів і фізкультурників, студентів. В кожному районі нашої країни будемо шукати залізо, мідь, вугілля, торф, сировину для хімічної промисловості, новий ґрунт, нові рослини... І не тільки шукати і пізнавати, але й вчитися використовувати ці багатства для будівництва соціалізму»²⁴. Згідно з цими вказівками влітку 1936 р. Західно-Сибірське бюро краєзнавства провело масову експедицію по вивченню надр Сибіру. Було виявлено близько 150 нових родовищ корисних копалин, в тому числі й золота. Масові краєзнавчі походи відбулися також у Східному Сибіру, на Уралі, Кавказі, а також в інших союзних республіках.

У 1930 р. після IV Всеросійської конференції краєзнавців, рішеннями якої Центральне бюро краєзнавства переставало бути підвідомчим Академії наук, а на місцях товариства підмінялися краєзнавчими бюро, масовий краєзнавчий рух став занепадати. До 1932 р. число організацій скоротилося до 1493. Великої шкоди дальшому розвитку цього руху завдала також видана у середині 30-х років постанова «Про організацію краєзнавчої роботи в центрі й на місцях», якою визнавалося недоцільним існування бюро краєзнавчих організацій. Бюро були ліквідовані, а вся краєзнавча робота зосередилася у виробничих колективах, при будинках культури, учбових закладах, музеях.

Третій етап радянського краєзнавства (середина 30-х — середина 50-х років) характеризувався складністю й суперечністю розвитку. В цей період історичний аспект краєзнавства майже не брався до уваги, внаслідок чого воно набуло вузько прикладного характеру.

У роки Великої Вітчизняної війни вся діяльність у галузі краєзнавства визначалася завданням захисту Батьківщини і розгрому ворога. Силами ентузіастів була проведена значна робота по виявленню і збору лікувальних рослин, місцевих корисних копалин, що допомагало у діяльності господарських організацій. Намагаючись відродити масове краєзнавство, Наркомат освіти влітку 1942 р. запропонував «...посилити збирання місцевого матеріалу з історії краю й про участь місцевого населення у Великій Вітчизняній війні»²⁵. Досліджен-

²² И. Ю н ь е в. Беседы о краеведении, М., 1966, стор. 19.

²³ «История СССР», 1967, № 4, стор. 193.

²⁴ И. Ю н ь е в. Назв. праця, стор. 20.

²⁵ «История СССР», 1967, № 4, стор. 197.

ня в цьому напрямку велися значні, однак краєзнавство від цього масовим не стало. Як під час війни, так і після неї, робота зосереджувалася навколо музеїв і спрямовувалася музейно-краєзнавчими радами.

Справжній розквіт радянського краєзнавства став можливий лише після XX з'їзду КПРС, коли схвалені ним історичні рішення дали стимул для піднесення дослідницької роботи на місцях. Численний загін місцевих істориків-любителів активізував свою діяльність. Відкрилися широкі перспективи для відродження краєзнавства в його основних формах — державного, шкільного і аматорського.

Наприкінці 50-х років серед науковців посилювався інтерес до вивчення героїчних сторінок Великої Вітчизняної війни. Рух під лозунгом «Ніщо не забуте, ніхто не забутий» охопив різні верстви радянського суспільства. По слідах пошуків і знахідок пішли молоді дослідники, шкільні «червоні слідопити». Походи по місцях бойової слави, партизанськими шляхами сприяли вихованню у підростаючого покоління почуттів радянського патріотизму, відновленню в пам'яті народній імен багатьох невідомих героїв.

Під впливом вивчення минулого помітно підвищився інтерес до пам'яток археології, історії та архітектури. 8 липня 1966 р. у Москві відбувся установчий з'їзд Всеросійського Товариства охорони пам'ятників історії та культури. На Україні I республіканський з'їзд Товариства, який схвалив статут і обрав керівні органи, відбувся 21 грудня 1966 р. Виникнення цих організацій знаменувало відродження і зміцнення ленінських традицій бережливого ставлення до пам'яток вітчизняної історії та культури.

I з'їзд Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури відбувся в розпал діяльності по створенню багатотомної історії міст і сіл республіки. У процесі створення нарисів ентузіасти підняли, переглянули, осмислили й обробили величезну кількість друкованих, архівних, рукописних, газетних матеріалів, використали спогади живих учасників Жовтневих подій, громадянської та Вітчизняної воєн. Все це сприяло значному підвищенню інтересу до історичної науки, залученню до краєзнавчої роботи широкого контингенту людей, різних за фахом і віком.

Характерною ознакою пожвавлення краєзнавчої роботи на Україні у післявоєнні роки було також створення народних музеїв. У ході підготовки до 20-річчя перемоги над фашистською Німеччиною і до 50-річчя Великого Жовтня краєзнавці республіки розпочали активний пошук революційних реліквій, предметів праці та побуту, старовинних книг, документів, картин. На базі зібраних народних цінностей відкривалися на громадських засадах музеї бойової і комсомольської слави, історико-краєзнавчі картинні галереї. На сьогодні в республіці налічується 132 державних і близько 4 тис. народних музеїв, з них 3009 — у сільській місцевості ²⁶.

Отже, краєзнавчий рух на Україні нині характеризує комплексне вивчення історії радянського суспільства, створення пам'ятників героям громадянської та Великої Вітчизняної воєн, постійна увага громадськості до збереження культурної спадщини минулого і розвитку нової соціалістичної культури. Таким чином, у республіці відроджено справді масове і наукове історичне краєзнавство. Проте і досі негативно впливає на цей рух відсутність свого друкованого органу, створення якого допоможе усунути недоліки, що заважають розвитку цього руху.

А. М. АББАСОВ

²⁶ УІЖ, 1969, № 4, стор. 98.

Наш календар

ДО 375-РІЧЧЯ СЕЛЯНСЬКО-КОЗАЦЬКОГО ПОВСТАННЯ ПІД КЕРІВНИЦТВОМ СЕВЕРИНА НАЛИВАЙКА

Посилення феодально-кріпосницького, національного й релігійного гніту на Україні в кінці XVI ст. викликало загострення класових протиріч і піднесення антифеодальної боротьби народних мас. І містах спалахували повстання бідноти. Майже все Правобережжя охопив козацько-селянський рух 1591—1593 рр. під проводом К. Косинського. А наступного 1594 р

на Україні піднялася нова хвиля народного протесту. Очолив борців проти панської сваволі Северин Наливайко. Походив він з простої ремісничкої сім'ї, яка мешкала у містечку Гусятині на Поділлі. Вважають, ніби у батька було невеличке господарство і трохи землі, що й призвело до сутички з всесильним магнатом М. Калиновським. Після смерті батька, якого слуги Калиновського засікли різками на смерть, сім'я переїхала до Острога¹. Старший брат Северина Дем'ян займав посаду священика у церкві князя Василя-Костянтина Острозького. Після повстання Дем'ян став протопопом у Вільно, а згодом — духовником князя Острозького. Відомий своєю освіченістю, літературним хистом й непримиренністю до будь-яких спроб підпорядкувати православну церкву католицькій. Як писав сучасник, «багато шкоди вчинив козак Семен Наливайко, але ще більш піп Дем'ян, який своїм авторитетом відвернув багато русинів від унії»². Северин замолоду займався торгівлею, козакував на Січі, пізніше — служив у надвірній міліції князя Острозького. Однак людина, яка ненавиділа не тільки М. Калиновського, а й усіх експлуаторів, не могла довго залишатися у війську, яке охороняло одного з найбільших українських магнатів і брало участь у боротьбі з повстанцями К. Косинського. Весною 1594 р. він залишив цю службу.

Саме тоді татарські війська, що діяли в союзі з Туреччиною проти Австрії, мали пройти через українські землі в Угорщину. Поява кримських людоловів на Україні завжди приносила незліченні злигодні: спустошення й знищення десятків сіл, полонення великої кількості мешканців. Наливайко вирішив скористатися цією ситуацією для створення багаточисельного народного війська, готового в перший-ліпший момент виступити проти панів. З'явившись до В.-К. Острозького, він запропонував «зібрати якомога більше товариства й вирушити з ним туди, де в цьому буде найбільша потреба»³. Князь згодився на цю пропозицію без заперечень, адже татари у володіннях Острозьких у 1577 р. зруйнували 270 міст, містечок і сіл, а 1593 р. спустошили 115 тис. сіл і захопили в полон 17 103 чол.⁴

Формування селянсько-козацького війська проходило швидко. Та це й не дивно: записуючись у військо, посполиті хоч на деякий час звільнялися від поміщицької експлуатації, сподіваючись позбутися її назавсім. Вже в квітні того ж року С. Наливайко писав князю Острозькому: «По милості божій товариства зібралось вже немало, при цьому таких людей, які звикли жертвувати не лише своїм часом, а і життям»⁵.

Зібравши близько 2,5 тис. чол.⁶, Наливайко рушив проти татар. Зіткнувшись

¹ Записки наукового товариства імені Шевченка, т. LX, кн. IV, Львів, 1904 стор. 24.

² Там же, стор. 25.

³ В. А. Голобуцкий. Запорожское казачество, К., 1957, стор. 131.

⁴ Д. І. Мишко. Северин Наливайко, К., 1962, стор. 12.

⁵ В. А. Голобуцкий. Назв. праця, стор. 132.

⁶ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. I (XVI ст.), К., 1890, стор. 183.

з наливайківцями, ті швидко повернули в Молдавію. Десь поблизу Теребовлі селянсько-козацьке військо наздогнало татар. Було визволено багато полонених і захоплено велику здобич (до 4 тис. коней). Тут же, в Теребовлі, Наливайко реквізував у шляхти 160 коней, багато пороку й харчів. Звідти його військо, що вже налічувало 4 тис. чол., повернуло на Брацлавщину через володіння М. Калиновського. 20 липня наливайківці здобули Гусятин, де розправились з міськими багатіями та знищили їх документи на маєтки⁷. Саме ці події, на нашу думку, і мав на увазі С. Наливайко, коли писав у січні 1596 р. королю Сигізмунду III: «Коли я повернувся звідти, то довідався, що з-за М. Калиновського ваша королівська милість розгнівалася на мене, слугу вашої королівської милості. На те були певні причини, хоч я й жалію, що так сталося; але п. Калиновський батьку моему, якого я одного мав, без жодної причини ребра поламав, внаслідок чого батька мого з світу звів»⁸. Десь, певно, з дороги Наливайко відряджає на Запоріжжя посланців, які 1 липня 1594 р. виступили на січовій раді. Вони розповіли про похід проти татар і заявили, що Наливайко хоче «віднині назавжди залишатися їх другом», що він, зважаючи на недостачу в запорожців коней, дарує їм 1500 штук⁹. Мабуть, відомості, залишені нам Е. Лясотою про ці переговори, неповні. Обмежитись клятвою в дружбі Наливайко не міг. Він закликав запорожців до боротьби з ворогами — татарами і з польською шляхтою. Адже даром поява посланців Наливайка викликала на Січі бурхливу реакцію учасників ради: сірома збиралася в похід, старшина закликала не вірити тому, хто виступав проти Косинського спільно з Острозьким. Але намагання старшини утримати сірому від об'єднання з наливайківцями не увінчалися успіхом. Рада прийняла рішення: укласти союз з Наливайком і послати йому допомогу. За наполяганням старшини загін, який рушив на Брацлавщину, очолив їхній представник Григорій Лобода¹⁰.

Десь тоді ж снітинський староста Микола Язловецький з допомогою папського посла О. Комулео, який передав йому 10 тис. флоринів, зібрав чимале військо, уклав угоду з Наливайком і Лободою, щоб виступити проти татар. Однак цей союз не міг бути міцним, оскільки інтереси шляхти і голоти не співпадали. Незабаром Наливайко відокремився від Язловецького, повернувся на Брацлавщину і зайняв Брацлав, вигнавши звідти старосту Ю. Струся.

Однак загроза татарського нападу продовжувала тривати. Через територію Буковини татари проникли в Галичину, руйнуючи все на своєму шляху¹¹. На початку вересня Наливайко знову вирушив у Молдавію, маючи намір відрізати татарам шлях відступу. Селянсько-козацьке військо йшло до Кілії, а потім штурмом здобуло Тягиню (сучасні Бендери). Захопивши близько 4 тис. полонених, наливайківці повернули назад, але війська молдавського господаря Арона, васала турецького султана, напали на них на переправі через Дністер і відбили полонених. Багато козаків загинуло під час цього нападу¹².

Тимчасом у Брацлаві збиралася шляхта на судові засідання («рочки»), що розпочалися 6 вересня. Дізнавшись про це, С. Наливайко надіслав листа до міського писаря Байбузи, погрожуючи розправитися з усіма, хто чинитиме кривди мешканцям міста та його козакам. Перелякана шляхта залишила місто, але через деякий час вирішила повернутися назад, надіючись розправитися з повстанцями. Велике шляхетське військо рушило до Брацлава. Посланець Г. Цурковський, прибувши до міста, від імені шляхти заявив: «Стаєи далей давать не можем, абыхмо помочниками его (Наливайка.— В. К.) не были называны», а війтові передав листа з проханням до жителів «жебы ся тым противко нас не оброжали, же громадою в одном местцы до Бреславля з судом земским едемо»¹³. Міщани розуміли, яка «громада» наближається до міста і що їм загрожує. Вони затримали Г. Цурковського й не дали ніякої відповіді. Шляхта, підійшовши до Брацлава, спинилася над Бугом «на кгрунте пана Шаска, хоружого Браславского» і почала бенкетувати. Наливайківці й міщани швидко порозумілися між собою, після чого «пан войт Браславский, Роман Тикович, з бурмистрами и райцами и зо всем посполством, маючи себе на помочь того человека незбожного, Наливайка з его дружиною» в ніч проти 16 жовтня напали на шляхетський табір і розгромили його¹⁴. Брацлав повністю перейшов до рук повсталого народу.

У жовтні до Брацлава прибув і Лобода зі своїми козаками. З'єднавшись з ними, повстанці вирушили до Молдавії, щоб покарати її господаря Арона за під-

⁷ Торжество історичної справедливості, Львів, 1968, стор. 103—104.

⁸ Исторические связи народов СССР и Румынии в XV — начале XVIII в., т. I, М., 1965, стор. 224.

⁹ Мемуары..., вып. I, стор. 183.

¹⁰ В. А. Г о л о б у ц к и й. Назв. праця, стор. 133.

¹¹ Д. І. М и ш к о. Назв. праця, стор. 33.

¹² Исторические связи..., стор. 224—225.

¹³ Архив Юг-Западной России (далі — АЮЗР), ч. III, т. I, К., 1863, стор. 68.

¹⁴ Там же.

ступний напад. Перейшовши Дністер, вони розгромили війська турецького ставленика й змусили Арона тікати до Волощини. 1 листопада він заявив про розрив із султаном і перейшов у австрійське підданство¹⁵.

Військо Наливайка й Лободи, повернувшись на Брацлавщину, 20 листопада оволоділо Баром. Повстання швидко охопило всю Брацлавщину. Селяни й ремісники виганяли панів і брали управління в свої руки. В кінці 1594 — на початку 1595 р. сили повстанців досягли 12 тис. чол.

Взимку 1595 р. Наливайко ще раз виступив у Молдавію на боротьбу з турками й татарами. Козаки здобули Білгород, побували в Тягині і Кілії, хоч за браком стінобитних машин і неузгодженістю дій з союзниками замки взяти не вдалося¹⁶. Тоді ж Наливайко взяв укріплене селище Сміл. Після того, як сюди повернулися турки, вони збудували тут нову фортецю й назвали її Ізмаїл¹⁷.

На початку весни наливайківці знову на Брацлавщині. Лев Сапега писав Х. Радзивілу: «Вернувшись з Волохів, козаки взяли знову Брацлав у Струся і стали кошем; чинять сваволенства, і баби на торзі оповідають, що їх кілька тисяч хотять йти до Кракова, сподіваючись одержати гроші від короля»¹⁸.

Повстання ширилося. Антифеодальна боротьба охопила Поділля, Київщину, Переяславщину. Остропіль, Пиків, Дубровиця, Степань, Олиця, Луцьк та інші населені пункти Брацлавщини й Волині перейшли до рук народу. Невеликі групи повстанців з'являлися в Галичині і Білорусії¹⁹. Крім Наливайка, загони очолювали Лобода, Сасько Федорович, Федір Полоус. Останній в кінці квітня перебував з своїми козаками аж у Мозирі²⁰. Тихін Байбуза пізніше писав про Полоуса: «Від Лободи відступивши, вгору Дніпром пішов, там з своїм полком ходив, «стації» брав і наїзди на господи чинив»²¹.

Влітку Наливайко виступив в Угорщину на допомогу австрійській армії ерцгерцога Максиміліана громити турків²². Присутність на території Угорщини, Семиграддя й Закарпаття війська, що відзначилось у боротьбі з шляхтою, викликало посилення антифеодального руху в цих краях. Австрійський уряд змушений був запропонувати Наливайку повернутися на Україну. Через Мукачів і Сваляву повстанське військо, перейшовши Карпати, з'явилося на території Галичини. Перепочивши в Старому Самборі, наливайківці пішли на Поділля, а потім на Волинь. Всюди їм допомагало місцеве населення, розправляючись зі своїми поміщиками. Наливайко ще раз «сплендровав маєтності пана Калиновського, мстичи се за обещание негдись отца его»²³.

На початку листопада 1595 р. війська Наливайка з'явилися перед Луцьком. Перелякані шляхтичі й купці вийшли назустріч: «бискуп з преднейшими шляхтою выехавши, упоминал и еднал го за местом; и купцы зложили килка тысячи злотых»²⁴. Але це не врятувало їх, шляхта змушена була заплатити ще й велику контрибуцію на повстанське військо.

Повсталі селяни і козаки карали також тих, хто підтримував унію. В цей час представники вищого українського духовенства збиралися їхати до Риму. Маєтки К. Терлецького та інших відступників від православ'я були розгромлені²⁵.

Нове піднесення антишляхетської боротьби змусило короля віддати наказ гетьману Жолкевському залишити Молдавію і йти на придушення повстання, а шляхту просити «до войска нашего не з повинности, але з милости к отчизне и для самых себе безпеченства»²⁶. Тоді основні сили повстанців на чолі з Наливайком вирушили в Білорусію, де в той час діяли дрібні селянські загони, на чолі яких стояли Матюша, Голий та інші борці проти панської сваволі²⁷. Похід у Білорусію був викликаний і стратегічними міркуваннями. Для остаточного вигнання шляхти з України слід було подбати про глибокий тил, звідки міг бути завданий удар у спину під час вирішального поєдинку з панами. Отже, Наливайко зразу рушив у Білорусію, а Лобода з рештою керівників повсталих мав очищати від панства Подніпров'я, потім зайняти Київ і піти на з'єднання з Наливайком²⁸.

¹⁵ Исторические связи..., стор. 203.

¹⁶ Записки наукового товариства..., т. LXII, стор. 66.

¹⁷ Історія міст і сіл УРСР. Одеська область, К., 1969, стор. 432.

¹⁸ Записки наукового товариства..., т. LXII, стор. 71.

¹⁹ Д. І. Мишко. Назв. праця, стор. 38.

²⁰ Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, т. VII, Вильно, 1870, стор. 64—65.

²¹ Записки наукового товариства..., т. LXII, стор. 70.

²² Там же, стор. 71.

²³ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. II (первая половина XVII ст.), К., 1896, стор. 32.

²⁴ Там же.

²⁵ Письма о князях Острожских к графине А. Д. Блудовой Михаила Максимовича, К., 1866, стор. 43; Записки наукового товариства..., т. LXII, стор. 74.

²⁶ АЮЗР, ч. III, т. I, стор. 85.

²⁷ Д. І. Мишко. Назв. праця, стор. 44.

²⁸ В. А. Голобуцкий. Назв. праця, стор. 135.

6 листопада Наливайко зайняв Слуцьк «и был там немало»²⁹. В замку повстанці захопили 12 гармат, 80 гаківниць, 70 рушниць, а на шляхту наклали контрибуцію в 5 тис. кіп литовських грошей³⁰.

Активна підтримка наливайківців білоруським населенням сприяла дальнішим успіхам повстанського війська. Залишивши 27 листопада Слуцьк, воно здобуло Бобруйськ, а потім Могилів. Великий литовський гетьман Х. Радзивіл кинув проти повстанців численне військо. Підійшовши до міста, полковник М. Буйвід наказав підпалити його, а своєму війську розпочати бій з повстанцями. Однак наступ скінчився провалом: козаки не лише відбили ворога, а й змусили його відступити³¹. Через пожежу залишити місто довелося й Наливайку. Шляхтичі з усіх боків оточили повстанців, але Наливайко зумів і тут уникнути поразки й завдати великих втрат атакуючим. Як повідомляв Х. Радзивіл троцького воєводу М. Радзивіла: «Ведя активную стрельбу, построив войска табором, Наливайко уходит, не одного человека не выпуская из табора для битвы, вследствие чего наши ничего не могут ему сделать, а он наносит нашим людям большой урон»³². Пізніше той же Х. Радзивіл з жалем писав, що «Наливайко удалось от нас уйти»³³.

В середині січня 1596 р. С. Наливайко прибув до м. Острога і спинився у дворі брата Дем'яна, який у цей час також брав активну участь у боротьбі, зокрема в нападках на маєтки прихильників унії. На Волині і Київському Поліссі, де діяв Лобода, тривало повстання проти шляхти. Всюди селяни й козаки громили шляхетські маєтки й вели боротьбу проти католицького духовенства та відступників від православ'я.

Матвій Шаула, обраний гетьманом замість Лободи, пішов у Білорусію, де населення знову активно включилося в боротьбу проти панів³⁴. Але відсутність єдиного командування, незгоди між Наливайком і Лободою, який дбав тільки про реєстрових козаків, дали змогу шляхетським військам Жолкевського перейти в наступ. Щоб урятувати розпорошені повстанські загони від розгрому, С. Наливайко залишив Острог і, заманюючи Жолкевського, відійшов на Брацлавщину. Не гаючи часу, Жолкевський кинувся за Наливайком. Але ні перегородити шлях повстанцям, ні затримати їх шляхті не вдалося. Заслони, виставлені Наливайком, зупинили ворога і дали змогу повстанцям заглибитися в уманські ліси, а потім рушити на Корсунь.

Жолкевський повернув на Київщину, щоб розгромити Г. Лободу й М. Шаулу. Останні поспішили до Білої Церкви. Сюди ж направився і Наливайко. Жолкевський доручив К. Ружинському перешкодити повстанцям об'єднатися. Але виконати завдання той не зумів: повстанці не тільки об'єдналися, а мало не знищили його військо, на деякий час оволодівши Білою Церквою³⁵. Коли ж до міста наблизився С. Жолкевський, повстанці, оточивши свій табір п'ятьма рядами возів, почали відходити до Трипілля. Жолкевський наздогнав їх біля Гострого Каменя і зразу ж атакував. Козаки вдарили з-за возів з гармат і рушниць. Поле бою вкрилося трупами. Шляхта, покинувши місце поєдинку, повернулася до Білої Церкви, туди ж відійшов з основними силами й Жолкевський. Але бій завдав значних втрат повстанцям. Шаула був тяжко поранений.

Гетьманом повстанці обрали Наливайка. Переправившись через Дніпро, в середині квітня 1596 р. вони прибули до Переяслава. Сотні втікачів зі своїми родинами теж стікалися сюди. В цей час між керівниками загострилися давні незгоди. Спалахнули суперечки між реєстровцями, з одного боку, і запорожцями та селянами, з другого. С. Наливайко і М. Шаула, щоб дійти згоди, передали гетьманську булаву Г. Лободі. До Переяслава прибули загони під керівництвом Мітли, Байбузи, Полоуса³⁶.

З усіх кінців продовжували підходити втікачі. Зважаючи на те, що в таборі було багато жінок, дітей і стариків, повстанці вирішили відходити до російського кордону. Це рішення не було несподіванкою. Ще в кінці 1595 р. австрійський дипломатичний агент Ян Прочинський повідомляв російський уряд, що серед наливайківців «многие так говорят, что хотят выехать на имя его царского величества»³⁷. Про наміри Наливайка «уйти в пределы Русского государства» мав якісь відомості і Х. Радзивіл³⁸. Московські посли, повертаючись з Австрії, писали цареві з Литви,

²⁹ Мемуары..., вып. II, стор. 32.

³⁰ Записки наукового товариства..., т. LXII, стор. 75.

³¹ Исторические связи..., стор. 223.

³² «Исторический архив», 1956, № 2, стор. 150.

³³ Там же, стор. 152.

³⁴ Д. І. Мишко. Назв. праця, стор. 54—55.

³⁵ Історія України в документах і матеріалах, т. III, К., 1941, стор. 152.

³⁶ Д. І. Мишко. Назв. праця, стор. 70.

³⁷ «Исторический архив», 1956, № 2, стор. 153.

³⁸ Там же, стор. 148.

що Наливайко «хочет итти на твое государево имя»³⁹. Але хоч повстанці й мал перед собою чітко визначену мету, відступ їх став ще повільнішим, ніж раніше рухатися з сім'ями й обозом при відсутності впорядкованих доріг було надзвичайно важко.

С. Жолкевський продовжував переслідувати повстанців. Через Яготин і Пиряти селянсько-козацьке військо підійшло до Лубен. Близько сотні кілометрів відокремлювало його від російського кордону. Та в цей час шляхті вдалося перерізати шлях відступу повстанцям і оточити їх. Останні змушені були окопуватися. За 3 км від міста, в урочищі Солониця, швидко виросло укріплене містечко. Козаки викопали глибокий рів, насипали високий вал, спорудили з возів стіну. В кількох місцях були поставлені зруби, засипані землею⁴⁰. Почалася довга і вперта боротьба. Повстанці відбивали атаки, робили вилазки. Але в таборі було обмаль фуражу, швидко почали псуватися продукти. Давні незгоди дали себе знати й цього разу. Їх уміло роз'ястрував Жолкевський, засилаючи листи до Г. Лободи. Він навіть розпочав переговори з гетьманом реєстровців, що привело до дальшого загострення суперечок між різними групами повсталих. Дійшло до збройної сутички, під час якої Г. Лобода був убитий. На деякий час реєстровці змушені були примиритися.

К. Кремпський, якого запорожці обрали гетьманом, С. Наливайко і М. Шаула відновили дисципліну. Обложені почали застосовувати новий прийом боротьби з противником: поодинокі козаки непомітно підповзали до ворожих позицій, окопувалися і обстрілювали противника. Так було знищено багато шляхтичів⁴¹. Значні втрати несли шляхта і внаслідок нічних вилазок козаків. Жолкевський довідався, що на виручку обложеним поспішає підмога з Січі. Діставши великі гармати, він наказав розпочати безперервний обстріл повстанців, щоб змусити їх капітулювати. Два дні, 5 і 6 червня 1596 р. тривала безперервна канонада. В таборі спалахнули пожежі, запаси продовольства скінчилися, не стало боєприпасів. Тоді заможні реєстровці почали переконувати всіх у безцільності продовження боротьби. Кінець кінцем вони згодилися на переговори з С. Жолкевським. Коли Наливайко довідався про намір реєстровців капітулювати, він спробував з своїм полком вирватися з табору, але капітулянти, намагаючись зберегти своє життя й виторгувати в шляхти хоч будь-які поступки, погодилися пожертвувати Наливайком, видачі якого передусім вимагав Жолкевський. В таборі сталася ще одна сутичка. Нею скористалася шляхта і напала на табір. Зрадники схопили Наливайка й видали Жолкевському.

Прихильників Наливайка, захоплених у полон, пани стратили зразу, а його самого піддали жакливім тортурам у варшавській в'язниці. Протягом трьох місяців катували народного героя, а потім засудили до страти. 21 квітня 1597 р. С. Наливайку відтіли голову, а потім розрубали його тіло на чотири частини й розвісили на палях.

Так закінчилося одне з найбільших повстань кінця XVI ст., що разом із повстанням 1591—1593 рр. започаткувало цілу серію козацько-селянських воєн, які тривали майже безперервно аж до визвольної війни 1648—1654 рр.

І хоч С. Наливайко та його сподвижники загинули, народ довго не міг забути їх безсмертного подвигу. Про них складали пісні, думи, легенди. Ім'я Наливайка й зараз живе в пам'яті народній як ім'я стійкого й мужнього борця за справедливе життя на землі.

В. М. КУЛАКОВСЬКИЙ

³⁹ К. Гуслистий, О. Апанович. Запорізька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу, К., 1954, стор. 24.

⁴⁰ Історія України в документах і матеріалах, т. III, стор. 32—33.

⁴¹ Там же, стор. 33.

ДО 125-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Є. Й. ЗАСЛАВСЬКОГО

20 грудня 1969 р. минуло 125 років з дня народження відомого російського і українського революціонера, організатора і керівника першої пролетарської організації в Росії — «Південноросійського союзу робітників» — Євгена Йосиповича Заславського.

Він народився в 1844 р. в збіднілій дворянській сім'ї. Спочатку навчався в Воронежській гімназії, а потім в Московській Петрово-Розумовській землеробській і лісовій академії та Петербурзькому технологічному інституті, де брав активну участь в революційно-демократичному русі студентів.

В 1872 р. Заславський працює на Полтавщині помічником головного управляючого маєтком генерала Колосовського. За встановлення для найманих робітників вищої плати, ніж в навколишніх економіях, його було звільнено з роботи. Євген Йосипович

ереїждає до Одеси, де розпочинає пропагандистську діяльність серед робітників. Одеса 70-х рр. була порівняно значним промисловим містом з великою кількістю фабрично-заводських підприємств. Тому внаслідок промислової кризи та неврожайів ам було багато безробітних, що сприяло наростанню страйкового руху. Саме в той ас на заводі Белліно-Фендеріх виник перший робітничий гурток (на чолі з Д. Є. Ізовим), у якому студенти Новоросійського університету читали лекції з загальнонауових дисциплін.

Світогляд Є. Й. Заславського сформувався під впливом революційно-демократичного руху в Росії та революційної боротьби західноєвропейського пролетаріату. вген Йосипович палко співчував пригнобленим і визискуваним трудящим масам. Під ас лекцій з політекономії та історії робітничого руху в гуртку Д. Є. Ізова (почав итати з 1873 р.) він наголошував на необхідності покінчити з царизмом, що дасть оужливість передати фабрики і заводи народу. Лише такий захід позбавить трудящих орстокої експлуатації. Деякий вплив на Євгена Йосиповича мала народницька ідеоогія, але внаслідок детального ознайомлення з історією російського та західноєвроейського революційного руху він дійшов висновку, що найактивнішим його учасним є промисловий пролетаріат. Однак Заславський не закликав до негайного вистуу. Він вважав, що перш ніж приступити до революційних перетворень, робітничий лас повинен набути певних загальнонаукових знань.

Велику роль у революційній пропаганді серед робітників міста відіграла засноваа Заславським в 1872 р. бібліотека, де трудящі мали змогу ознайомитися з літератуою про перші спроби революційної боротьби з царизмом та прочитати твори еволюціонерів-демократів, що друкувалися в «Современнике», «Отечественных заисках» тощо. В 1874 р. ним було створено друкарню, яка виконувала замовлення еволюційних груп Півдня й Центру Росії — Києва, Тули тощо.

Створення «Південноросійського союзу робітників» було підготовлено всім хоом революційної боротьби в місті. Наприкінці 1874 — на початку 1875 рр. на заводі елліно-Фендеріх діяла революційна організація, а на заводі Зебека і фон Валя розорнув активну пропагандистську діяльність майбутній організатор і керівник «Північого союзу російських робітників» В. Обнорський.

На початку 1875 р. робітники ливарного і механічного цехів заводу Гульє-Бланард для надання допомоги страйкуючим створили касу. Ця ідея знайшла широку ідтримку серед робітників інших підприємств міста, які також ввійшли до каси. Під ерівництвом Є. Й. Заславського, який на той час уже здобув широкий авторитет сеед трудящих, було вироблено «Статут братерської каси одеських робітників», де наголошувалося на необхідності вести боротьбу проти пануючих класів. Це був один і найважливіших кроків до остаточного оформлення «Південноросійського союзу роітників» у самостійну пролетарську організацію, яка виникла в квітні — травні 1875 р. До неї входило близько 200 робітників. Вироблений ними Статут був одночасно і проамою дій. Ряд його формулювань, безперечно, зазнав впливу Статуту І Інтернаціоалу, написаного К. Марксом. Зокрема, там вказувалося, що робітники можуть досяги визнання своїх прав тільки шляхом перевороту, «який знищить нерівність і зробить ірацю основою суспільної і особистого добробуту». «Південноросійський союз роітників» вперше в історії визвольного руху в Росії поставив за мету об'єднати робітників на боротьбу проти існуючого економічного і політичного ладу. Під керівництвом лаславського члени «Союзу» вели пропаганду на робітничих сходках, розповсюджували нелегальну літературу, брали активну участь у страйках.

Є. Й. Заславський ненавидів царизм, нещадно тавруючи його вади. Так, в одній з статей у закордонному органі народників газеті «Вперед!» він запитував царя, називаючи його «першим грабителем народу російського»: «Яке право маєш ти, вампір, оворити про своє піклування про народ російський? Ні, досить, небагато тобі залилось часу до того, коли ти будеш вимушений зі своїми домохадцями і лакеями юкинути Русь і заховатись подалі від помсти тих, чия кров годувала тебе і всю оюю кровожерливу сім'ю».

Виступаючи проти народників-«бунтарів», Заславський обгрунтовував необхідність истематичної пропагандистської діяльності серед робітників. Він прагнув розвинути іціативу членів «Союзу». Він мав також детальні відомості про робітничий рух в іахідній Європі, був знайомий з вченням основоположників марксизму.

«Південноросійський союз робітників» розгорнув широку революційну діяльність. Але в грудні 1875 р. жандарми розгромили його. В травні 1877 р. в Петербурзі ідбувся суд над членами організації. Є. Й. Заславського було засуджено до 10 років аторги. Незабаром він помер в петербурзькій тюремній лікарні від сухот.

Хоч Є. Й. Заславський і не був послідовним пролетарським революціонером, однак він належав до тієї блискучої плеяди революціонерів 70-х рр., яких В. І. Ленін вважав попередниками російської соціал-демократії.

О. Д. УМАНЕЦЬ

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІ ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУРНІ ДЖЕРЕЛА ПРО ВИЗВОЛЬНУ ВІЙНУ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 1648—1654 рр.

(Продовження)

Великий інтерес до визвольної війни українського народу в 1648—1654 рр. не згасав на Заході протягом всієї другої половини XVII ст. Про це насамперед свідчить ряд монографій, їй присвячених, які в 60—70-х роках з'явилися у різних країнах Західної Європи. До них належать уже згадані праці «Історія війни козаків проти Польщі» (1663) П. Шевальє, «Історія громадянських війн Польщі» (1670) А. Віміні, «Справжні причини повстання козаків проти Польщі» (1674) Лінажа де Восьенна, а також анонімна німецька книга «Війни короля Яна Казіміра» (1666)¹⁴⁸. Поряд з цим, центральне місце боротьбі українського народу відводять автори численних нарисів з історії України і козацтва, що видавалися різними мовами в 60—90-х рр. XVII ст. (Отевіль, А. Тейлер, Б. Коннор, Х. Стієдіус та інші). Значна увага їй приділена також у ряді тогочасних праць з проблем загальної історії Європи, зокрема у Г. Пріорато, В. Сірі, С. Пуфендорфа. Цей тривалий стійкий інтерес, зумовлений великим історичним значенням визвольної війни 1648—1654 рр., стимулювався також всім далішим розвитком подій на Україні.

Не лише в соціальному, але й у національно-політичному плані боротьба не була завершена. Здійснення рішень Переяславської ради зустріло протидію шляхетської Польщі, яка не бажала примиритися з втратою українських земель. В результаті трагічного для України Андрусівського миру 1667 р. вона була розірвана на дві частини: Лівобережжя на автономних правах, урізаних царизмом у порівнянні з «березневими статтями» 1654 р., ввійшло до складу Російської держави, а Правобережжя й західноукраїнські землі лишилися під владою Речі Посполитої. Але й тоді руйнівні війни на українській території не припинилися. Фатальний крок Петра Дорошенка, який на початку 70-х рр. віддався під протекцію турецького султана, викликав новий грандіозний військовий конфлікт з участю султанської Туреччини, шляхетської Польщі й царської Росії. Його наслідки були для України особливо тяжкими: спустошення цілих областей, поділ країни між трьома учасниками конфлікту, перетворення Черкащини й Брацлавщини в «нейтральну зону», тобто пустелю, яку заборонено було заселяти, за «вічним миром» 1686 р. між Річчю Посполитою й царською Росією, миром, що його Іван Франко справедливо назвав «дикою постановою»¹⁴⁹.

За свідченням численних джерел, вир боротьби на Україні в другій половині XVII ст. сприймався у Західній Європі як продовження «великої козацької війни», і автори згадуваних пам'яток постійно поверталися до неї, намагаючись пояснити ці складні й заплутані події, що незмінно викликали голосний резонанс на всьому континенті.

Після монографії Бізаччіоні книга П. Шевальє «Історія війни козаків проти Польщі» є другим — і не тільки за хронологією — визначним явищем західноєвропейської історіографії про визвольний рух українського народу. Проте, на відміну від твору Бізаччіоні, який пережив короткочасну популярність на батьківщині і потім «канув у Лету», праця Шевальє, потрапивши в русло бурхливого розвитку історіографії у різних країнах Європи, давно й міцно ввійшла в науковий обіг. Думается, різні доля обох книг неабиякою мірою зумовлена тим, що в цей період італійська й французька національні культури переживали цілком різні етапи свого розвитку.

В першій половині XVII ст. Італія остаточно втратила провідну роль у європейському культурному поступі, яка їй належала в добу Відродження, а в другій поло-

¹⁴⁸ Neuer polnischer Florus das ist richtige und glaubwürdige Erzählung der blutigen, Kriege so die jetzherrschende Majestät in Polen—König Johannes Casimirus von Anbeginn seiner Regierung biss auf gegenwärtigen Tag wiewol zu verschiedenen Zeiten mit den Cossacken, Tartaren, Reussen, Schweden, Chur—Brandenburgischen und Siebenbürgern geführt, Nürnberg, 1666.

¹⁴⁹ І. Ф р а н к о. Назв. праця, стор. 27.

вінш того ж віку поступово здала свої позиції. Естафета була підхоплена Францією. До неї в другій половині XVII ст. переходить роль гегемона не тільки в європейській політиці, але й в сфері культури, а французька мова поступово перетворюється в засіб загальноєвропейського спілкування. І коли навіть визначні досягнення італійської думки й літератури того періоду в основному лишилися творами «домашнього вжитку», то майже все, що з'являлося французькою мовою, скрізь набувало поширення на континенті.

На Україні книга Шевальє стала відома з кінця XVII ст., а в XVIII навіть зажила значної слави. Так, вона була одним з головних джерел «Краткого описания о козацком малороссийском народе и военных его делах» (1765) П. Симоновського, де наведено цілі сторінки з праці французького історика. Згодом третій нарис з неї включив окремим розділом у своє «Летописное повествование о Малой России» (1786) О. Рігельман (за цим нарисом названа вся пам'ятка). Пізніше до Шевальє зверталися М. М. Бантиш-Каменський, М. А. Маркевич, М. І. Костомаров та інші українські історики. Нарешті, в 1960 р. його книга вийшла в українському перекладі з передмовою А. З. Барабою — ґрунтовною історіографічною розвідкою, про що вже говорилось раніше.

Твір Шевальє, вперше виданий наприкінці 1663 р.¹⁵⁰, складається з трьох окремих нарисів, різних за змістом і характером: перші два — «Розвідка про походження, країну, звичаї, спосіб правління і релігію козаків» та «Розвідка про перекопських татар» — скоріше належать до географії й етнографії, ніж до історіографії. Лише третій, який дав назву всій книзі і в свою чергу складається з двох частин, є історичним описом, присвяченим визвольній війні 1648—1651 рр. Слід зазначити, що перший нарис, доповнений стислим викладом подій цих років, за кілька місяців до виходу всієї праці був опублікований у відомому «Збірнику Тевено» — двотомному виданні географічно-етнографічних описів різних країн і народів¹⁵¹. Загалом композиція книги не позбавлена єдності: перші два нариси з характеристиками козаків і татар сприймаються як розгорнуті інтродукції до третього, головного.

Основні оцінки й положення передмови А. З. Барабою не викликають заперечень. Слід зауважити лише, що в ній надто переоцінена оригінальність дослідження Шевальє. Воно не було на відміну від монографії Бізачіоні, наслідком збирання й узагальнення різноманітних відомостей, вивчення поточної інформації незалежно від уже існуючих праць. Це, однак, не означає, що мають рацію ті, хто у ньому вбачав лише вдалу компіляцію «Опису України» Боплана і «Скіфсько-козацької війни» Пасторія¹⁵². Істина — десь посередині. Безперечно, в перших двох нарисах французький історик використав матеріали знаменитої книги Боплана, а основою для третього послужила йому праця Пасторія, але це аж ніяк не виключає, особливо в останньому нарисі, вагомого елементу творчої роботи — переосмислення, переоцінки й уточнення джерела-основи. Не слід забувати й про те, що Шевальє бував на Україні, займався вербуванням козаків на французьку службу і разом з ними в 1646 р. воював під Дюнкерком¹⁵³. Наявність особистих вражень і конкретних уявлень надали його розповіді впевненості й жвавості як у змалюванні маловідомої країни, так і в описі її війни з шляхетською Польщею.

З праці Пасторія автор узяв основний фактографічний матеріал і сюжетну канву, довішив розповідь до Білоцерківської угоди, про яку йдеться на останніх сторінках «Скіфсько-козацької війни», опублікованої 1652 р. Разом з тим, Шевальє досить таки радикально переосмислює цю працю. Оскільки Пасторій виступав істориком Польського королівства, яке вело війну з «скіфами», тобто козаками й татарами, в змалюванні й тлумаченні її він послідовно дотримувався польсько-шляхетської точки зору, та й книга його посвячена, як відомо, Яну Казіміру. Шевальє ж спокушала честолюбна думка виступити «першим історіографом козаків», і він прагнув показати війну «з козацької сторони» (що відбулося і в заголовку книги), а це зумовлювало зміну ракурсу, інший підхід до матеріалу й зміщення акцентів.

Проте на шляху до правдивого й співчутливого висвітлення визвольної боротьби українського народу поставали численні перешкоди об'єктивного й суб'єктивного характеру, подолати які авторові було не під силу. Це передусім — його належність до дворянського класу й католицького віросповідання, тиск французьких офіціальних кіл і дворянського оточення, що палко співчувало «нещастям польської корони», вплив джерел пропольського напрямку, а також поширених на Заході упереджених

¹⁵⁰ Pierre Chevalier. Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne avec un discours de leur origine, Pais, Moeurs, Gouvernement et Religion. Et un autre des Tartares Precopites, Paris, 1663.

¹⁵¹ Thevenot. Relations de devers voyages curieux qui n'ont point esté publiées..., Premiere partie, Paris, 1663, стр. 1—13.

¹⁵² E. Borschak. L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale, стр. 35.

¹⁵³ На це Шевальє вказує в посвяті книги графові де Брежі, французькому послові у Польщі в 1644—1649 рр. (див. П. Шевальє. Історія війни козаків проти Польщі, стр. 27—28).

уявленнє про «варварство козаків» і т. д. Класова дворянська тенденційність Шевальє яскраво виявляється в різко негативному ставленні до селянських повстань, хоч він і зазначав, що «селяни України та сусідніх провінцій, неначе раби», що саме «тяжке рабство було причиною розквіту всього хороброго запорізького війська». Не до кінця подсланий вплив концепції Пасторія виразно помітний в порівнянні козацького і татарського війська, яке виступило проти Польщі в 1649 р., з ордами «часів Аттіли і Тамерлана»¹⁵⁴. Зрештою, вийшло так, що Шевальє, суб'єктивно прагнучи бути «історіографом козаків», об'єктивно в своєму висвітленні «великої козацької війни» стоїть ближче до польсько-шляхетської точки зору.

Однак важливіше віддати належне тому істинному й позитивному, чим збагатила ця книга уявлення західноєвропейської громадськості про Україну та її визвольну війну. Так, слідом за Бопланом автор вніс повну ясність у питання про козаків та їх зв'язок з українським народом, поклавши край існуючій у той час плутанині¹⁵⁵. Шевальє цілком правильно визначив українців як окремих народ в його тогочасних етнічних межах, але дав йому найменування «русичів» (*les Russes*) або «русинів» (*les Russiens*), що, однак, не вело до ототожнення його з росіянами, названими в книзі «московітами» (*les Moscovites*). У характеристиці козаків наголошувалося на тому, що вони «це тільки військо, а не народ», як багато хто думав, військо народного, селянського походження на зразок французьких франтиєрів часів Столітньої війни¹⁵⁶. На відміну від багатьох західних авторів, які вбачали в козаках різпорідне збіговисько з усієї Східної Європи, Шевальє правильно вказував, що вони прийшли в Придніпров'я з Русі (Галичини), Волині і Подолі, тобто мають суто українське походження і з населенням цих земель належать до одного народу.

Третій, головний нарис книги починається з твердження, що жодна подія не була для Польщі таким випробуванням, як козацька війна 1648—1654 рр. Поляки, пише автор, «завжди чинили опір усім, навіть найгрізнішим ворогам, і все ж ці війни не здавалися їм такими небезпечними, як війна з козаками, що розпочалася 1648 р., майже в момент смерті короля, бо ці бунтарі втягнули в свій заколот мало не все населення Чорної Русі»¹⁵⁷. Отже, як цілком вірно вказує Шевальє, найбільшою загрозою було не приєднання татар до козаків, а те, що весь український народ піднявся на боротьбу проти польської шляхти. Та й загалом одна з важливих рис книги — це увага автора до соціального аспекту визвольного руху, хоч він і не уникнув тенденційності в своїх оцінках. У докладному висвітленні воєнних дій 1648—1649 і 1651 рр. відчувається його значна залежність від польсько-шляхетських джерел, зокрема від Пасторія, але разом з тим подекуди досить яскраво показано мужність і хоробрість козаків, їх високі бойові якості.

Чимало місця відведено зовнішньополітичній діяльності Хмельницького, зокрема його спробам знайти підтримку царського уряду. Тут Шевальє, як влучно зазначив А. З. Барабой, «піднісся до розуміння залежності зовнішньої політики Росії від її внутрішньої політики». Підтвердження царським урядом в 1650 р. Полянського миру з Польщею в книзі слушно пояснюється тим, що хоч цар і радів зміцненню грецької релігії, він не дуже прихильним оком дивився на успіхи Хмельницького, бо повстання козаків та селян могло поширитися і в його країні. Трохи вище Шевальє зазначав, що він давав більше про вигоди, які «може мати від цього повстання (тобто визвольної війни українського народу.— Д. Н.), ніж про схвалення його»¹⁵⁸. Ді речі, аналогічні уваги є і в інших західних джерелах того часу, зокрема в монографії Бізаччіоні¹⁵⁹, а також у німецькій книзі невідомого автора, який писав не без співчуття до царя: «Протягом тривалого часу великий князь не виявляв особливого нахилу вступити в союз з Хмельницьким, стурбований тим, щоб незаслужений успіх цього бунтівника не дав злого прикладу черні в його власній державі»¹⁶⁰. Ці свідчення спростовують точку зору окремих сучасних істориків, які, ігноруючи факти, затушовують вороже ставлення царського уряду Росії до повстання на Україні, що мало не тільки національно-визвольний, але й соціальний характер.

В 1668 р. книга Шевальє повторно вийшла французькою мовою, а в 1673 р з'явився її англійський переклад¹⁶¹, здійснений Е. Брауном, відомим у той час медем і мандрівником, особистим другом Боплана. Англійська громадськість виявила

¹⁵⁴ П. Шевальє. Історія війни козаків проти Польщі, стор. 81.

¹⁵⁵ Наприклад, відомий французький географ XVII ст. П. Бержерон вважав козаків відгалуженням татар, тобто окремим народом турецького походження. Див. Р. Bergeron. *Traité des Tartares, de leur origine, pays, peuple, mœurs etc*, Paris, 1634, стор. 170.

¹⁵⁶ П. Шевальє. Історія війни козаків проти Польщі, стор. 38.

¹⁵⁷ Там же, стор. 68—69.

¹⁵⁸ Там же, стор. 20, 109, 110.

¹⁵⁹ M. Bisaccioni. *Historie delle guerre civili...*, ч. II, стор. 332.

¹⁶⁰ *Kriege des Königs Johann Casimir, Nürnberg*, 1666, стор. 138.

¹⁶¹ *A Discours of the Origine, Country, Mannors, Government and Religion of the Cossacks... and the History of the War of the Cossacks against Poland*, London. 1673.

значний інтерес до цього видання, про що Браун з гордістю повідомляв у передмові до своєї книги про мандри по Угорщині (1673 р.)¹⁶². До речі, її переклав на французьку мову Боплан.

До значних явищ західноєвропейської історіографії визвольної війни слід віднести також згадану вище німецьку працю невідомого автора «Війни короля Яна Казіміра»*, видану 1666 р. у Нюрнберзі. На неї вказував М. І. Костомаров у бібліографії до свого «Богдана Хмельницького»¹⁶³, але, наскільки відомо, ні він сам, ні інші історики не вдавалися до її спеціального вивчення. Тимчасом, вона становить інтерес не тільки з погляду дослідження міжнародного резонансу повстання на Україні, але й в широкому аспекті загального вивчення визвольної боротьби українського народу.

Це один з найдокладніших описів воєнних дій 1648—1657 рр., обсягом близько тисячі сторінок. У ньому подана, як зазначається в довгому заголовку, «істинна до-стовірна розповідь про криваві війни... які король Ян Казімір вів у різний час від початку свого правління до сьогоднішнього дня з козаками, татарами, росіянами, шведами, Бранденбургом і Трансильванією». Перша частина книги, що становить добру третину її тексту (стор. 1—310), присвячена «війні Яна Казіміра з козаками й татарами», тобто подіям 1648—1654 рр. Крім того, в наступних двох частинах немало місця й уваги приділено боротьбі українського козацтва проти Речі Посполитої спільно з військами Росії (1654—1655 рр.), а також Швеції й Трансильванії (1656—1657 рр.). Хоч книга й написана послідовно з польсько-шляхетських позицій, вона являє собою досить цікаве джерело для вивчення воєнної історії визвольного руху українського народу під проводом Богдана Хмельницького.

Авторство праці встановити не вдалося, але з певністю можна сказати, що вона не є перекладом чи переробкою якогось польського видання, а оригінальним німецьким твором. Про це свідчить посилена увага невідомого автора до дій німецьких найманих частин, його «патріотична» гордість, викликана тим, що вони в усіх битвах та операціях «війни з козаками й татарами» виявилися найстійкішими й найбездатнішими в польській армії. В такому плані особливо показова розповідь про облогу Збаража та про битву під Зборовом (стор. 38—51). Досить часто в книзі живиться вираз «наші німці» (unsre Teutschen).

Описуючи бій під Берестечком, автор вказує, що в ньому брали участь 20 тис. німецьких пайманців і навіть називає його битвою «поляків і німців з козаками й татарами» (стор. 178). Слід сказати, наведене твердження не так вже й далеке від істини: справді, ці загоны становили кістяк королівської армії і відіграли велику роль у різних епізодах «великої козацької війни». Оскільки невідомий автор виявляє дуже ґрунтовну обізнаність з її історією, особливо з подіями 1649—1651 рр., можна зробити припущення, що він був безпосереднім учасником цих воєнних дій і навіть належав до вищого командного складу. На користь такої думки говорять кваліфікований аналіз операцій і битв, який характеризує військового спеціаліста. Разом з тим, автор використав друковані джерела, серед них — хроніку П. П'ясецького і «Скіфсько-козацьку війну» Пасторія. Про останню він згадує досить часто, але виключно з тим, щоб внести уточнення і виправлення в це популярне на Заході видання, зокрема методично уточнює кількість військ козаків і татар під час вирішальних битв, яку Пасторій (а за ним і Шевальє) дуже завищував.

Для невідомого автора, на відміну від Бізаччіоні, визвольна війна українського народу не була проблемою, що потребувала поглибленого осмислення, соціально-історичного з'ясування. Він до неї підходить із прямолинійністю військового, який не звик до роздумів, вбачаючи своє завдання у тому, щоб дати максимально докладний і точний з фактографічного боку опис «війни Яна Казіміра». Саме в цьому, слід сказати, й полягає позитивна риса його твору. Щодо тлумачення визвольної війни, то автор є носієм панівної у тогочасній Європі феодально-абсолютистської ідеології, причому в її варіанті, характерному для рядового німецького дворянина. Для нього козаки — це бунтівники, що виступили проти законного монарха і підбурили до повстання все «руське селянство», до якого, слід підкреслити, він виявляє найбільше не-навісті, а всі свої симпатії віддає польській шляхті. Дуже емоційно, в стилі пишної барокової патетики, говорить він про «нещастя Польського королівства», ставить-ся із зразковою пієтетом до Яна Казіміра, який в книзі постає і мудрим монархом, і мужнім полководцем (що далеко розбігається з історичною дійсністю). Словом, з усіх аналізованих тут західних пам'яток цей твір найбільш апологетичний до шляхетської Польщі.

Класова тенденційність автора яскраво розкривається хоча б у такому епізоді. Про невідомого героя-козака, який під час Берестецької битви один протягом кількох годин відбивався від ворогів, згадують Бізаччіоні й Шевальє, а також інші

¹⁶² E. Brown. A Brief account of some travels in Hungaria, London, 1673, The Preface.

* Далі посилання на неї дано в тексті.

¹⁶³ Н. Костомаров. Монографии и исследования, т. 9, стор. IV.

західні джерела того часу. Чи не найдокладніше описується цей подвиг у «Війнах Яна Казіміра», але розповідь завершується таким характерним резюме: «Можна було б назвати славною цю смерть, коли б могли сказати, що загинув він як християнин і солдат, котрий наклав головою за справедливую справу. Але ж помер він як бунтівник, і тому навіть його винятково велика мужність втрачає свій зміст і перетворюється в безумство» (стор. 209). Коментарі тут зайві.

Не без співчуття розповідає автор про численні випадки жорстоких розправ польської шляхти над повсталими. Наприклад, наводиться такий факт: восени 1648 р. Януш Радзивілл, здобувши Бобруйськ, захоплений невеликим козацьким загonom і білоруськими селянами, наказав посадити на палю його керівника Піддубича з 8 старими воїнами, а у 40 козаків відрубати голови й настромити їх на кілки. Для 270 селян вгадали іншу кару — відтяти праву руку і «відпустити їх на всі сторони з тим, щоб вони могли продемонструвати своїм братам, яку справедливу винагороду заслужено отримують за бунти» (стор. 35—36). Відвертіше сказати важко! Але слід зазначити, що такі описи об'єктивно перетворювалися у викриття польсько-шляхетських істориків і публіцистів, які на всі лади розписували «страхінгта кривоносівщини» і замовчували звірства шляхетських військ. За свідченням автора, особливого розмаху криваві розправи набули в серпні—вересні 1651 р., коли поляки вдерлися у Придніпров'я, тобто в козацькі райони (стор. 241).

Ця книга з її різкою тенденційністю й грубою апологетичністю нехарактерна для тогочасних західних пам'яток про визвольний рух українського народу. Більшість з них відзначається стриманістю оцінок і певною об'єктивністю у підході до «великої козацької війни». Але твір німецького автора цікавий тим, що в ньому чимало фактів і деталей, які можуть розширити й конкретизувати обізнаність з воєнними подіями тих років. Книга досить щедро документована, причому в ній наведені не тільки такі широковідомі документи, як Зборівський чи Білоцерківський трактати, але й листування Яна Казіміра та Богдана Хмельницького на початку 1651 р. (стор. 135—137, 142—146). Автор передає зміст листа польського короля до кримського хана від 11 серпня 1649 р., зазначаючи, що писав його від королівського імені канцлер Оссолінський, а також зміст відповіді Іслама-Гірея, який по-зрадницькому пропонував мирні переговори. В книзі є цікаве повідомлення про те, що під час Зборівської епопеї місцеве населення було на боці Хмельницького і старалося допомогти йому. Так, коли король десь 5 серпня розпочав наступ на козаків, щоб виручити відрізану за рікою Стрипою частину свого війська, «невірні жителі міста Зборова за допомогою дзвонів дали ворогові (тобто козакам.— Д. Н.) зрадницький знак», і маневр польської армії провалився, а відрізане військо було знищене (стор. 51—52).

З певністю можна твердити, що ця книга містить повнішу, ніж будь-яке інше джерело, і цілком достовірну розповідь про дії козацьких загонів на території Великого князівства Литовського в 1648 і 1649 рр. та про визвольний рух братнього білоруського народу. Посилена увага автора до «війни в Литві», особлива конкретність і детальність його інформації наводять на думку, що він, очевидно, в 1648—1649 рр. служив у війську литовського великого гетьмана Януша Радзивілла. Однак і основний театр воєнних дій, яким в 1649—1651 рр. були західноукраїнські землі, не залишився у тіні. Так, відведено понад 60 сторінок докладному опису битви під Берестечком. Весною 1651 р., розповідає автор, папа римський разом з благословенням і побажанням перемоги передав Яну Казіміру меч у піхвах, щедро оздоблених перлами,— знак напуття на нещадну війну і знищення схизматиків (стор. 152).

В книзі повідомляється також, що від татар, захоплених в перших сутичках під Берестечком, поляки дізналися про схильність хана до миру з Річчю Посполитою і про його участь у поході Хмельницького внаслідок наказу з Константинополя (стор. 166—167, 188). Це відіграло неабияку роль у тому, що поляки основний удар спрямували на татар, небезпідставно розраховуючи без особливих труднощів розладнати їх ряди. Не позбавлена інтересу розповідь про те, як поляки змусили кримського хана тікати з поля битви, почавши обстрілювати з гармат пагорб, де він перебував, і цілячись в його великий білий прапор. «Коли ядром був збитий з коня татарин, який тримав прапор, хан з лицем, побілілим від жаху, повернув свого коня...» (стор. 185—186). За володарем кинулася тікати вся орда,— на це й розраховував противник, атакуючи ставку Іслама-Гірея.

Книга німецького автора містить ще немало цікавих фактів і деталей з історії визвольної війни на Україні, які потребують ґрунтовного вивчення й перевірки.

(Далі буде)

Д. С. НАЛИВАЙКО

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

Т. Д. БОНДАР

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ІНОЗЕМНОЇ ІНТЕРВЕНЦІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ.

вид-во Київського університету, 1968, 240 с.

На книжкових полицях протягом останніх років з'явилася значна кількість наукових досліджень, збірників документів і матеріалів, в яких глибоко і всебічно висвітлюється період героїчної боротьби трудящих, керованих Комуністичною партією проти іноземних воєнних інтервентів і внутрішньої контрреволюції, у тому числі й історія боротьби українського народу проти зовнішніх і внутрішніх ворогів.

Т. Д. Бондар провів велику роботу по збору і узагальненню архівних матеріалів багатьох фондів центральних, обласних партійних та державних архівів. Багато документів вперше введено в науковий обіг. В монографії широко використано також фонд іспарту, спогади старих більшовиків, газетні та журнальні статті. Спираючись на досягнутий рівень наукової розробки даної проблеми, використавши велике коло джерел, автор монографії поставив і висвітлив ряд важливих питань.

У першому розділі «Створення мережі організації більшовицького підпілля та початок їх діяльності (березень—липень 1918 р.)» автор показує, що в умовах жорстокого терору з боку німецько-австрійських окупантів та буржуазно-націоналістичної контрреволюції на Україні більшовики розгорнули і провели велику роботу по організації широкої мережі партійного підпілля, яке очолило боротьбу трудящих за своє соціальне і національне визволення. Важливу роль у цій справі відіграли Таганрозька нарада більшовиків України, що обрала організаційне бюро по скликанню Першого з'їзду КП(б) України, та Тимчасове бюро Всеукраїнського партійного комітету (Київ).

На великому фактичному матеріалі автор розкриває гострі суперечки, що точились з питань тактики партії в умовах окупаційного режиму серед більшовиків України, дає їм відповідну оцінку. Він показує, яку велику допомогу з боку В. І. Леніна, ЦК РКП(б) одержували більшовики України у розширенні діяльності партійного підпілля, у виробленні тактики весною та на початку літа 1918 р. Автор розповідає про боротьбу більшовицьких

організацій України за розв'язання корінних питань революції — розгортання всенародної боротьби проти окупантів та буржуазно-націоналістичної контрреволюції, за відновлення Радянської влади. Виходячи з ленінського вчення про необхідність використання всіх можливих форм роботи в масах, більшовики України уміло поєднували нелегальну роботу з легальною, зокрема, брали активну участь у профспілкових конференціях, з'їздах, у роботі фабзавкомів та ін.

В монографії наведено багато нових цікавих фактів про роботу більшовицького підпілля, названо багато прізвищ комуністів, які очолювали партійні комітети, ревкоми, працювали в легальних органах.

Визначною історичною подією в житті більшовиків України, у розгортанні визвольної боротьби проти інтервентів і внутрішньої контрреволюції був I з'їзд КП(б)У. У книзі висвітлюється велика робота більшовиків України по підготовці до скликання цього з'їзду, розкрито об'єктивні умови необхідності створення КП(б) України. Автор залучив ряд нових, важливих документів, які показують всебічну допомогу з боку ЦК РКП(б) і особисто В. І. Леніна по підготовці до скликання I з'їзду КП(б)У. Напередодні з'їзду В. І. Ленін прийняв групу партійних працівників України — делегатів з'їзду, розглянув з ними проекти резолюцій, дав конкретні поради з питань керівництва революційною боротьбою українського народу.

У монографії досліджується діяльність більшовиків України, озброєних рішеннями I з'їзду КП(б)У, по дальшому керівництву боротьбою широких народних мас за відновлення Радянської влади. Автор розкрив роботу більшовиків по створенню революційних комітетів, партизанських і повстанських загонів, підпільних груп та їх штабів, за допомогою яких партія готувала широкі народні маси до повстання проти окупантів і гетьманців. Важливо те, що автор детально описує структуру партизанських і повстанських загонів, організацію постачання їх зброєю, продовольством і політичною літературою. Наведено багато фактичного матеріалу, що свідчить про велику допомогу більшовикам України у цій справі з боку ЦК РКП(б), партійних та державних організацій Радянської Росії.

Вирішальна роль в організації боротьби проти внутрішніх і зовнішніх ворогів на-

лежала робітничому класові. Робітники України — один з передових загонів героїчного пролетаріату Радянської країни влітку 1918 р. провели Всеукраїнський страйк залізничників. Для керівництва ним було створено «Організаційне бюро залізничників», яке очолив А. Близниченко. Новим у висвітленні цього питання є розкриття безпосередньої роботи більшовиків, ЦК КП(б)У по здійсненню керівництва страйком. Підтримка його з боку робітників інших професій та широких селянських мас сприяла значному посиленню визвольної боротьби трудящих України.

Цікавий матеріал подає автор у підрозділі «Агітаційно-пропагандистська робота більшовиків у масах». Тут показано, як більшовики України, керуючись вказівками В. І. Леніна щодо проведення агітаційно-пропагандистської роботи в масах з урахуванням умов, які склались на той час, розгорнули активну роботу серед робітників і селян. Значну роль у цій справі відіграла підпільна періодична більшовицька преса. Автор справедливо указує, що заключний етап боротьби проти німецько-австрійських окупантів співпав з роботою II з'їзду КП(б)У, що проходив, як і I з'їзд під безпосередньою увагою В. І. Леніна.

У заключному розділі монографії йдеться про крах німецької окупації і відновлення влади Рад. Автор детально розповідає про велику увагу і турботу ЦК РКП(б), В. І. Леніна до боротьби трудящих України в цей час, про допомогу з боку Радянської Росії в боротьбі проти сил Антанти і Директорії, що прийшли на зміну німецько-австрійським окупантам та гетьманцям. В. І. Ленін багато уваги приділяв узгодженню дій керівних партійних і радянських працівників України.

М. О. БУЦЬКО,

М. І. ЛАВРИНОВИЧ.

ВІДРОДЖЕННЯ КОЛГОСПНОГО СЕЛА,

вид-во Київського університету, К., 1968, 168 с.

Вивчення досвіду героїчної боротьби радянського народу, який швидко відбудовував ще під час війни народне господарство, зруйноване німецько-фашистськими загарбниками, має не тільки науково-пізнавальне і суспільно-політичне, а й практичне значення. Цим і пояснюється той інтерес громадськості, який викликала рецензована монографія. Доктор історичних наук професор М. О. Буцько і кандидат історичних наук М. І. Лавринович на основі багатого архівного матеріалу, інших джерел та літератури відтворили яскраву картину трудового подвигу колгоспного селянства України в період Великої Вітчизняної війни. Успішна відбудова економіки і культури

Відомо, що першим актом нового уряду Радянської України було прийняття «Маніфесту». Автор детально аналізує цей історичний документ, підкреслюючи, що представники ЦК КП(б) України узгодили його з ЦК РКП(б), особисто з В. І. Леніним.

Позитивно оцінюючи монографію Т. Д. Бондаря, слід зазначити, що вона не позбавлена деяких недоліків.

Важливим питанням політичної діяльності РКП(б) 1918 р. була боротьба проти авантюристичної лінії «лівих комуністів», які були проти Брестського миру, робили все, щоб зірвати його. В партійних організаціях України ця авантюристична лінія теж мала своїх прихильників, тут велась гостра боротьба проти них, за здійснення ленінських настанов з питань війни і миру. На жаль, це питання в рецензованій монографії не знайшло достатнього висвітлення.

Автор не дає повної картини боротьби більшовиків з дрібнобуржуазними партіями, які втрачали вплив серед трудящих міст і сіл.

У книзі зустрічаються стилістичні незграбності, повторення, фактичні помилки. Так, на стор. 33 автор пише, що між 4 і 8 червня 1918 р. відбулась партійна нарада при ЦК КП(б)У, а треба — при ЦК РКП(б).

Згадані недоліки якоюсь мірою знижують загальний рівень праці. У цілому ж змістовна книга Т. Д. Бондаря має наукову і політичну цінність. Це — відчутний вклад у розробку питання про керівництво Комуністичною партією боротьбою трудящих мас проти зовнішніх і внутрішніх ворогів у період громадянської війни на Україні.

В. А. ЧИРКО, В. П. ХИЖНЯК

села республіки була результатом героїчної творчої праці, високої свідомості і політичної активності трудящих, великої організаторської та ідейно-виховної роботи Комуністичної партії України, результатом непорушної дружби і взаємодопомоги народів СРСР.

Напередодні Великої Вітчизняної війни сільське господарство УРСР було озброєне передовою технікою. Тракторний парк України за потужністю і кількістю машин перевищував парк Німеччини, Італії, Франції разом узятих, а комбайнів налічувалось у кілька разів більше, ніж у всіх капіталістичних країнах Європи. Значні досягнення мала республіка в галузі землеробства і тваринництва.

Війна і тимчасова окупація завдали сільському господарству України величезних втрат. Гітлерівці пограбували й розорили колгоспи, радгоспи і МТС. Як зазначається в монографії, відбудова сільського господарства стала невідкладним завданням відразу ж після визволення окупованої

території. Це було необхідно, щоб забезпечити безперерйне постачання Радянської Армії і трудящих мас продовольством, а промисловість — сировиною. На великому конкретному матеріалі автори переконливо показують, що для успішного перетворення в життя розробленої Комуністичною партією і радянським урядом програми відбудовчих робіт вирішальною умовою стало відновлення і зміцнення сільських партійних організацій, спрямування ними волі і енергії трудівників села, їх трудової і політичної активності на відродження колгоспного життя та подання допомоги Радянській Армії. Через первинні організації партія розгорнула величезну організаційну та масово-політичну роботу серед трудівників села, виховувала їх у дусі полум'яного радянського патріотизму.

Аналізуючи форми і методи роботи сільських партійних організацій України, М. О. Буцько і М. І. Лавринович показують ефективність і значення цієї діяльності для завершення відбудови і досягнення значного піднесення сільського господарства в післявоєнний період.

**Б. Е. СЫРОЕЧКОВСКИЙ.
ИЗ ИСТОРИИ ДВИЖЕНИЯ
ДЕКАБРИСТОВ,**

*изд-во Московского университета, М, 1969,
372 с.*

В особі Бориса Євгеновича Сирочковського радянська історіографія мала трудолюбивого і висококваліфікованого дослідника революційного минулого нашої Батьківщини, і зокрема декабристського руху. Борис Євгенович народився в 1881 р. в м. Владимирі. У 1906 р. закінчив Московський університет і вже в той час виявив нахил до наукової роботи. Працюючи викладачем історії, він одночасно вивчав мемуарну спадщину декабристів і в 1916 р. підготував до друку перше видання «Записок декабриста И. И. Горбачевского». Коментар до мемуарів та ґрунтовну статтю про Горбачевського написав Борис Євгенович.

В 20—30-х роках, коли Б. Є. Сирочковський працював на керівній посаді в Наркомосі РРФСР та науковим співробітником Центрального архіву СРСР, проявилися його неабиякі здібності дослідника-архівіста. Саме тоді вийшли у світ відредаговані ним документальний збірник «Междуцарствие 1825 года и восстание декабристов в переписке и мемуарах царской фамилии» (М., 1926) і друге видання «Записок и писем декабриста И. И. Горбачевского» (М., 1925). В той час він готує до видання збірник «Декабристы. Отрывки из источников» (М., 1925), найвизначніший програмний документ декабристського руху «Рус-

Автори яскраво і докладно висвітлюють розвиток соціалістичного змагання, яке тоді мало особливе значення для забезпечення економічної перемоги над ворогом і відбудови зруйнованого війною господарства, для піднесення продуктивності праці. В змаганні з усією силою проявилось прагнення радянських людей якнайшвидше відбудувати заводи і фабрики, колгоспи і радгоспи.

Як підкреслюють автори, село України внесло вагомий вклад в розв'язання продовольчої проблеми в нашій країні, а також подало велику допомогу населенню Польщі, Чехословаччини, Болгарії та інших визволених від гітлеризму країн.

Рецензована книга є не тільки цікавим і змістовним науковим дослідженням. Вона принесе певну користь і в ідейно-політичному вихованні трудящих. Її з інтересом читатимуть пропагандисти, агітатори, викладачі, студенти вищих навчальних закладів, всі, хто цікавиться життям радянського села.

М. З. ДАНИЛЮК, М. І. ПАНЧУК

скую Правду» П. І. Пестеля та входить до редколегій кількох збірників.

В 40—50-х роках Б. Є. Сирочковський, працюючи на кафедрі історії СРСР Московського університету, брав участь у підготовці нових документальних збірників та досліджень. Спільно з академіком М. М. Дружиніним він виступав редактором і співавтором збірника «Очерки по истории движения декабристов» (М., 1954). До кінця свого життя, яке обірвалося 12 червня 1961 р., Б. Є. Сирочковський продовжував вивчати рух декабристів. Найвизначніші з його праць (деякі опубліковані вперше) вміщені у рецензованій книзі.

Увагу читача привертають праці Б. Є. Сирочковського про формування і становлення ідейно-політичних поглядів визнаного лідера декабристського руху, голови Південного товариства П. І. Пестеля. В радянській історіографії є вже чимало спеціальних розвідок про окремі сторони його діяльності. Проте абсолютна більшість з них присвячена аналізу останніх років діяльності П. І. Пестеля та змісту «Русской Правды» у тому варіанті, який дійшов до нас в опублікованому вигляді. Дуже мало досліджена проблема формування світогляду видатного діяча суспільно-політичного руху, процес становлення його революційних поглядів. Блискучий знавець не тільки оригіналів усіх варіантів «Русской Правды», а й інших документів, усієї спадщини Пестеля як мислителя, Б. Є. Сирочковський у працях «П. И. Пестель и К. Ф. Герман (К вопросу о ранних политических воззрениях Пестеля)» та «Был ли Пестель автором работы «Практические начала политической

економіи» (стор. 14—126) відкриває перед читачем всю складність процесу формування поглядів дворянських революціонерів. Він показує, як Пестель ще замолоду критично ставився до всього оточуючого і особливо до самодержавства.

Заслугою Б. Є. Сироечковського є розкриття походження знайденого серед паперів Пестеля рукопису «Практические начала политической экономии». Досвідченого документаліста не збентежили ні твердження вчених про те, що автором його є молодий Пестель, ні спокусливі сенсації С. М. Файерштейна (стор. 61) ніби просте співставлення змісту текстів свідчить про належність твору колишньому ректору Петербурзького університету М. А. Балугьянському. Невтомний вчений, якнайглибше дослідивши рукопис, вперше довів найбільш вірогідний час написання його та дав текстологічний аналіз. Це дозволило зробити висновок, що найбільш імовірним автором цього твору слід вважати професора К. Ф. Германа (стор. 105—126).

До названих двох праць тісно примикає велика стаття «Переход Пестеля от монархической концепции к республиканской» (стор. 127—215). Вона є ніби продовженням ретельного дослідження процесу формування революційних поглядів Пестеля. З виключним знанням рукописів, зворушливою проникливістю і принциповістю вчений глибоко проаналізував «Записку о государственном правлении» (1817—1819 рр.), так званий «Соціально-політичний трактат» (1819—1820 рр.) та інші твори Пестеля тих років і незаперечно довів, що як республіканець Пестель остаточно сформувався в кінці 1819 — на початку 1820 рр. За своєю обґрунтованістю, тонким аналізом фактів ця стаття є чи не найкращою в рецензованій книзі.

У статті «Балканская проблема в политических планах декабристов» (стор. 216—303) на основі багатьох нових джерел автор зробив досить оригінальне співставлення основ передбачуваного декабристами

соціального і політичного перетворення всередині країни з зовнішньополітичними планами декабристів.

Б. Є. Сироечковського цікавили не лише проблеми формування революційних поглядів декабристів, а також їх історична доля. Всебічному аналізу творчості одного з найбільш плідно працюючих у заслання декабристів М. А. Фонвізіна і присвятив автор останній розділ книги «Сибирские статьи декабриста М. А. Фонвизина» (стор. 304—357). Б. Є. Сироечковський глибоко проаналізував захоплення Фонвізіна не тільки політичними течіями 60-х років ХХ ст. взагалі, а й комуністичними ідеями зокрема. Характеризуючи шлях, який пройшла основна маса революціонерів, Б. Є. Сироечковський показав класову обмеженість їх ідеології.

В кінці книги дано список опублікованих наукових праць Б. Є. Сироечковського.

Рецензоване видання, проте, має і деякі недоліки. Як слушно сказано в передмові, Б. Є. Сироечковський дуже багато знав, але не все, що б він хотів повідати читачам, йому удалось написати. Він забрав з собою багато думок, висновків, припущень. Та до збірника не ввійшли чомусь дуже цікаві його праці, і зокрема, присвячені аналізу документів. Читача обов'язково зацікавить наукова лабораторія вченого, його рукописна спадщина. Але, на жаль рецензованому виданню бракує відповідного повідомлення.

В цілому ж книга заслуговує високої оцінки. Благородну справу зробили академік М. М. Дружинін — керівник редакції та її члени — І. В. Порох, Л. О. Сокольський і В. О. Федоров, які підготували її до друку. Ця праця збагатила радянське декабристознавство не тільки змістовними науковими висновками, а й цікавими методами дослідження. Вона допомагає читачу пізнавати шляхи дальшого глибокого вивчення діяльності перших російських революціонерів.

М. М. ЛИСЕНКО

Л. Н. НЕЖИНСКИЙ.
ОЧЕРК ИСТОРИИ НАРОДНОЙ
ВЕНГРИИ.
1948—1962,

изд-во «Наука», М., 1969. 448 с.

Радянська історіографія зробила вже чимало у справі вивчення і наукового висвітлення закономірностей і особливостей будівництва соціалізму в братніх країнах соціалістичної співдружності. Вихід у світ великого узагальнюючого дослідження Л. М. Ніжинського, який вже протягом тривалого часу вивчає історію братнього угорського народу, значною мірою заповнює існуючу прогалину у висвітленні пе-

ріоду будівництва основ соціалізму в Угорщині. І хоч досліджуваний період охоплює хронологічно порівняно невеликий відрізок часу — 1948—1962 рр., проте він насичений надзвичайно важливими подіями в житті угорського народу. Про найважливіші з них і йдеться у восьми розділах книги. Це, насамперед, про встановлення диктатури пролетаріату і початок соціалістичних перетворень, про перші кроки по шляху соціалізму, досягнення і труднощі в будівництві нового життя в першій половині 50-х років, напруженість становища в країні на лютій—жовтень 1956 р., крах контрреволюційного заколоту 23 жовтня — 4 листопада 1956 р., ліквідація наслідків заколоту та консолідація революційних сил

в країні і, нарешті, завершення побудови основ соціалізму в народній Угорщині в період 1958—1962 рр.

Хоч дослідження названо нарисом, проте автор не просто описує події, а, спираючись на матеріали Державного архіву Угорщини, архіву Центральної ради професійних спілок УНР, численні документи, статистичні публікації, мемуарну літературу та праці своїх попередників, намагається проникнути в суть явищ і процесів, щоб з'ясувати причини їх виникнення і аргументовано пояснити їх розвиток.

Автор прагне простежити загальні закономірності побудови соціалістичного суспільства в конкретних умовах Угорщини, висвітлити особливі, специфічні, національні риси, виявити те нове, що внесли в теорію і практику будівництва основ соціалізму під керівництвом комуністів трудящі Угорської Народної Республіки. При встановленні диктатури пролетаріату в умовах угорської дійсності видозмінювались методи і засоби окремих функцій пролетарської диктатури. Відносно мирний шлях перемоги соціалістичної революції викликав те, що злам старої і створення нової державної машини здійснювались також мирними засобами, поступово, з використанням деяких дореволюційних державних інституцій — парламенту, багатопартійної системи тощо. Внаслідок меншої гостроти класової боротьби в країні більшість експлуататорів не позбавлялась виборчих прав. Все це, з одного боку, благотворно впливало на будівництво соціалізму, а з другого боку, поступове, мирне перетворення старого державного апарату дало змогу угорській буржуазії в значній мірі зберегти свої сили, що особливо виявилось під час подій 1956 р.

Заслугує на увагу показ автором як однієї з особливостей соціалістичного будівництва зникнення багатопартійної системи в країні, і, зокрема, Партії дрібних

сільських хазяїв та Національно-селянської партії. Але слід було також з'ясувати і особливості Вітчизняного народного фронту Угорщини в умовах однопартійної системи та його відмінність від національних фронтів інших європейських соціалістичних країн.

У своїй монографії Л. М. Ніжинський аналізує причини і наслідки помилок, які були допущені в процесі соціалістичного будівництва у 1949—1956 рр. Одночасно з цим переконливо показує, що, незважаючи на помилки, угорські трудящі домоглися великих успіхів у будівництві нового ладу в цей період.

У монографії висвітлюються також питання співробітництва Народної Угорщини з іншими соціалістичними країнами, але дуже стисло. І хоч у вступі робиться застереження, що проблеми зовнішньої політики та культурної революції в УНР вимагають спеціального дослідження, все ж таки вони заслуговують на більшу увагу в такій узагальнюючій праці.

У вступній, історіографічній частині та в інших розділах автор полемізує з буржуазними істориками та різного роду ревізіоністами.

В заключній частині дослідження дано важливі теоретичні узагальнення про те, що будівництво соціалізму у кожній країні можливе лише на основі загальних закономірностей при врахуванні конкретних умов і особливостей тієї чи іншої країни.

В цілому ж рецензована праця є значним вкладом в радянську історіографію з історії соціалістичного будівництва в Угорщині і з великим інтересом буде зустрінута як у нашій країні, так і широким колом читачів країн соціалістичної співдружності. Вона сприятиме дальшому зміцненню дружби і співробітництва між народами Радянського Союзу та Угорщини.

І. М. КУЛІНИЧ, Б. І. ЛУКАЧ

**ВИДАННЯ АКАДЕМІЇ НАУК УРСР
(1919—1967 рр.). СУСПІЛЬНІ НАУКИ.
БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК.**

*Відповідальний редактор М. М. Онопрієнко,
вид-во «Наукова думка», К., 1969, 650 с.*

До визначної дати в житті нашої республіки — 50-річчя Академії наук Української РСР здійснено важливу роботу: створено бібліографічний опис основних видань, в яких зосереджується творчий добробот науковців академічних установ. За випуском оригінальної наукової літератури АН УРСР стала одним із пайбільших видавців Радянського Союзу і навіть всього

світу. Свідченням цього є випуск за роки Радянської влади 12 тис. назв наукових праць обсягом 125 тис. авторських аркушів і тиражем понад 50 млн. примірників. Втім до недавнього часу можна було користуватися лише одним, опублікованим ще в 1930 р. каталогом видань АН УРСР, до якого увійшли праці наших науковців за 1919—1929 рр. Але й він став давно бібліографічною рідкістю. Окремі каталоги, що нерегулярно випускались пізніше, не могли заповнити існуючу прогалину в бібліографії видань Академії наук УРСР.

Ось чому слід вітати підготовлений Центральною науковою бібліотекою АН УРСР бібліографічний покажчик, що складається з трьох книг: «Суспільні науки», «Фізико-технічні і математичні науки»,

«Науки про Землю і Космос, хімія і хімічна технологія та біологічні науки». Загальний обсяг цих книг складає 200 авторських аркушів.

Недавно побачив світ рецензований том, присвячений суспільним наукам, які в період розгортаного будівництва комунізму посідають визначне місце в системі засобів ідейно-політичного і культурного виховання радянських людей.

Прийнята в 1967 р. постанова Центрального Комітету КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві» свідчить про постійне піклування партії щодо перспектив розвитку гуманітарних наук, підготовки для них висококваліфікованих кадрів. Цією ж постановою передбачено піднесення наукової інформації в галузі суспільних наук на новий, більш високий рівень, пов'язаний із новітніми досягненнями в галузі інформації і забезпеченням відповідною науково-технічною базою.

Саме в цьому плані слід розглядати випуск бібліографічного покажчика «Суспільні науки», в якому наводяться численні праці з історії України, археології, демографії, економіки, філософії, літератури та інших гуманітарних наук. Він відобразив широке коло наукових досліджень, що містять цінні теоретичні узагальнення і конкретні рекомендації для втілення в життя. Рецензований покажчик наочно свідчить, що важливе місце в діяльності АН УРСР належить дослідженням основних закономірностей економічного, політичного і культурного розвитку суспільства за різних соціально-економічних формацій. Значна увага приділяється вивченню і теоретичному узагальненню питань комуністичного будівництва, міжнародного комуністичного і національно-визвольного рухів, а також гострої ідеологічної боротьби, скерованої проти реакційної буржуазної ідеології, антикомунізму та ін.

У покажчику вміщено бібліографічний опис основної друкованої продукції суспільствознавців — близько 4 тис. монографій, збірників, журналів, довідників, що побачили світ протягом 1919—1967 рр. Заслугує схвалення включення до покажчика такого важливого джерела наукової інформації як реферати докторських і кандидатських дисертацій, багатьох науково-інформаційних видань. Цінно, що повністю розкривається зміст матеріалів, опублікованих у численних академічних наукових збірниках за 50 років.

Дуже допомагає користуватись книгою алфавітний покажчик імен, до якого включені автори не лише розписаних монографій, довідників, статей у збірниках (відповідні відомості подаються напівжирним шрифтом), а й — опублікованих у журналах АН УРСР статей (надруковано звичайним шрифтом), які до даного видання не увійшли. Персоналії, що згадуються у назвах розписаних матеріалів, взято у дужки.

Висловимо і ряд побажань, критичних

зауважень особливо в галузі історії. Наш погляд, на перше місце слід було поставити загальноакадемічні видання, оскільки вони містять найважливіші матеріали про АН УРСР. У передмові, поряд із загальними відомостями по академії, треба було подати дані про випуск літератури з суспільних наук.

Трапляються неточності в узагальненні бібліографічних описах періодичних видань, що подані на початку кожного розділу. Так, хронологічні рамки видання журналу «Україна» визначені 1924—1932 рр. Однак відомо, що кілька його книжок вийшло і в 1933 р. Журнал схарактеризовано як науковий тримісячник українознавства. Але «Україна» мала різну періодичність. Так, в 1925—1928 рр. журнал був двомісячним, в 1929 р. вийшло 12 номерів 1930 р. — 8 книжок. З 1932 р. він називався «Журнал циклу наук історичних».

Аналогічні неточності допущені щодо «Українського історичного журналу», який видається двома установами — Інститутом історії АН УРСР та Інститутом історії партії ЦК КП України — філіалом Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС. На жаль, упорядники навіть не згадали про Інститут історії АН УРСР. Не зазначено, що в 1957 р. вийшло три номери «Українського історичного журналу».

Не завжди достатньо вмотивованим і розподіл видань за розділами. Такі видання, як «Бюлетень Харківського наукового товариства», «Вісник Одеської комісії краєзнавства ВУАН», «Записки Кам'янець-Подільського наукового товариства» та «Записки Шепетівського наукового при Української Академії наук товариства», віднесені до загальноакадемічних (стор. 477), а подібні їм «Записки Полтавського наукового при Всеукраїнській Академії наук товариства» — до історичної науки (стор. 18).

«Український археографічний збірник», який видавався Археографічною комісією ВУАН у 1926—1930 рр., включено до розділу археології, хоч він не мав прямого відношення до цієї науки.

У ряді місць в іменному покажчику не наводяться повністю ініціали. Внаслідок цього під одне прізвище неправомірно підключаються праці різних осіб. Особливо це стосується поширених на Україні прізвищ (див., наприклад, Шевченко Л. — стор. 621, Щусь О. — стор. 41, 81, 626, та ін.). Трапляються досить часті помилки і у прізвищах та ініціалах науковців (слід читати: стор. 74 — В. Г. Сарбей, стор. 79 — В. А. Чирко, стор. 128 — И. Н. Мельникова, стор. 130 — А. К. Волощенко, стор. 132 — М. Ф. Дмитрієнко, стор. 136 — С. В. Малкиель, стор. 137 — З. В. Першина, стор. 138 — Н. В. Подпригорічук, стор. 267 — Б. М. Бабій (а не В. М.) та ін.). Автореферат дисертації історика О. А. Бевзо «Львовская летопись» и «Острожский летописец» потрапив до філософських наук (стор. 255).

Але, незважаючи на допущення дрібних помилок, рецензована робота заслуговує ви-

сокої оцінки. Показчик є першою спробою зібрати разом творчий доробок суспільствознавців АН УРСР за 50 років Радянської влади.

Зараз бібліографічна робота розгортається не лише в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР, яка підготувала даний збірник, а й в ряді інститутів Академії наук Української РСР, зокрема історії, економіки та ін. Випускаються бібліографічні показники праць співробітників, що включають увесь опублікований творчий доробок науковця, тобто виданий і поза межами академії.

Нині АН УРСР має намір випускати бібліографічні щорічники. Добре було б, якби вони охоплювали всі види друку в республіці з певних галузей науки, а не лише академічні видання. Така різнобічна бібліографія подасть велику допомогу в дальшому розгортанні наукових досліджень в Українській РСР.

Н. В. КОМАРЕНКО, О. В. МОЛОДЧИКОВ

В. ЗАМЛИНСЬКИЙ. ШЛЯХ ЧОРНОЇ ЗРАДИ,

вид-во «Каменяр», Львів, 1969, 167 с.

Протягом останніх років радянські вчені та публіцисти створили чимало праць, у яких викривається злочинна, антинародна діяльність і облудна ідеологія українських буржуазних націоналістів. До їх числа належить також книга українського історика В. О. Замлинського «Шлях чорної зради». Вона складається з різних за обсягом розділів (16), у яких висвітлюються події 1921—1945 рр.

Один з розділів праці має назву «Ідеологія «іржавого цвяка». Саме такий вираз у 20-х роках вживала прогресивна громадськість Західної України для характеристики ідеології націоналістів з її горезвісними, наскрізь брехливими теоріями «винятковості» української нації, «відчуженості» і «відокремленості» історичного розвитку України від Росії, але спільності з Німеччиною та іншими західноєвропейськими державами — Англією, Італією, Францією. Наведені автором документальні матеріали таврують ганьбою Дмитра Донцова — цього «батька» українського буржуазного націоналізму.

Після закінчення громадянської війни націоналісти змушені були шукати притулку за кордоном. Так, лише в Чехословаччині тоді налічувалося 46 (!), а в буржуазно-поміщицькій Польщі 12 українських націоналістичних угруповань і групок. Зрадники народу служили всім, хто платив гроші. Наприклад, спочатку українське націоналістичне охвістя зв'язало свою долю з диктатором Польщі Юзефом Пілсудським, який, починаючи з 1926 р., роздавав петлюрівцям теплі місця в армії та дефензиві, висував їх на громадські посади в кооперативах тощо. Це переконливо засвідчують архівні матеріали.

Згодом націоналісти перекинулися до гітлерівської Німеччини, яка наполегливо шукала спільників для боротьби проти комунізму. Саме з них фашисти готували диверсантів і терористів у «диверсійно-саботажних вишколах». Після краху фашистської Німеччини вороги українського на-

роду звернули свої погляди до американських можновладців.

Половина книги присвячена викриттю мерзенних дій українських буржуазних націоналістів у роки Великої Вітчизняної війни. Саме з них було створено у складі гітлерівської армії батальйон «Нахтігаль», який у перші ж дні фашистської окупації розстріляв у Львові майже три тисячі радянських інженерів, лікарів, юристів, працівників культури. Зрадники чинили страшні звірства на радянській землі, вбивали ні в чому невинних жінок, дідів і навіть немовлят. Певну увагу автор приділяє розкриттю бойових дій на радянсько-німецькому фронті дивізії СС «Галичина», сформованої з попівських і куркульських синків та різних злочинних елементів.

Кожний, хто прочитає рецензовану працю, матиме уявлення про брудну гру націоналістичних запродавців у «самостійну Україну», яку ще 30 червня 1941 р. проголосила у Львові група Ярослава Стецька. Проте незабаром гітлерівці вирішили припинити гру в самостійність, щоб позбутися посередників під час розграбування українських багатств. «Піймавши облізня, — говорить з цього приводу автор, — націоналістична верхівка не розгнівалася, не стала звинувачувати фашистських партнерів у підступності. Ні, вона думала тільки про те, як би загладити провинчу перед фіюрером, і ще смиренніше почала виконувати всі його директиви. Ніби перед цим і не репетували про «самостійну» Україну, націоналістичні «вожді» почали на всі лади вихвалити гітлерівський «новий порядок...» (стор. 100).

У розділах «Троянський кінь Ватикану» та «Хрест, тризуб і свастика» розвинується злочинна діяльність уніатської церкви — одного з пайвоповничиших загонів католицизму. В пресі та за амвонів попу-уніати пропагували фашистську ідеологію, ненависть до всього радянського, закликали населення бути покірними рабами загарбників.

Значну увагу приділено також висвітленню незгод і чвар у націоналістичному таборі, зокрема, між С. Бандерою та А. Мельником за місце «вождя». Відомо, що ці суперечки продовжуються й між їх наступниками, незважаючи на численні

запобіжні заходи, передусім, скликання так званого Світового конгресу вільних українців (листопад 1967 р., США).

Слід зазначити, що В. Замлинський не обмежується розповіддю про шлях чорної зради, пройдений буржуазними націоналістами. Він також приділяє багато уваги боротьбі трудящих західноукраїнських земель та їх передового загону — Комуністичної партії Західної України — проти отруйної ідеології націоналізму. Свої твердження автор рецензованої праці підкріплює значним фактичним матеріалом, що надає книзі великої переконливості та доказовості. Переважна частина нових або мало відомих фактів запозичена з радянських архівів та праць радянських, польських і чехословацьких дослідників.

Виклад матеріалу підтверджує, що В. Замлинський добре володіє пером і вдало поєднує риси вдумливого дослідника і хорошого популяризатора.

На жаль, у книзі є й недоліки. Важко зрозуміти, чому автор взяв за хронологічні рамки 1921—1945 рр. Адже український буржуазний націоналізм виник ще на початку ХХ ст. Чому не продовжено виклад

матеріалу до наших днів? Можливо, автор має намір присвятити післявоєнному періоду окрему працю? Якщо це справді так, то його намір заслуговує цілковитого схвалення.

Деякі питання вимагали глибшого висвітлення, зокрема, викриття буржуазно націоналістичної ідеології. Зовсім не розроблено питання про збройну боротьбу західноукраїнських трудящих проти ворожого підпілля в 1944—1945 рр. Навряд чи правильним є твердження про те, що в Кракові аж до квітня 1945 р. діяли п'ять шкіл бандерівців (стор. 143). Адже місто було визволено від німецько-фашистських окупантів ще в січні 1945 р. У праці, розрахованій на масового читача, варте було б пояснити, хто такі ацтеки (стор. 12).

Згадані недоліки мають частковий характер і майже не впливають на загальну досить високу оцінку книги. Немає сумніву, що рецензована праця внесе певний вклад у викриття облудної ідеології й мерзенних дій українських буржуазних націоналістів.

П. М. КАЛЕНИЧЕНКО

Хроніка та інформація

СЕСІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 25-РІЧЧЮ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ ВІД НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ

10 жовтня 1969 р. в приміщенні Вищої партійної школи при ЦК КП України відбулася ювілейна наукова сесія, скликана Інститутом історії партії ЦК КП України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, секцією суспільних наук Академії наук УРСР, Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти РСР, Вищою партійною школою при ЦК П України разом з Політуправлінням Червонопрапорного Київського військового округу, присвячена 25-річчю визволення країни від німецько-фашистських загарбників.

У роботі сесії взяли участь науковці голиці, викладачі вузів, старі комуністи, духачі Вищої партійної школи, представники партійних, радянських та громадських організацій, воїни Радянської Армії, часники підпілля і партизанського руху.

Вступним словом сесію відкрив директор Інституту історії партії ЦК КП України, доктор філософських наук І. Д. Наренко.

Присутні вшанували вставанням світлу пам'ять героїв, що загинули в боях за єсть, свободу і незалежність Радянської батьківщини.

З доповіддю «25 років післявоєнного озвитку Радянської України» виступив аступник голови Ради Міністрів УРСР, октор історичних наук П. Т. Тронько. а роки тимчасової окупації німецько-фашистські загарбники завдали Радянській країні величезної шкоди. У руїнах і згарищах лежало 714 українських міст і 8 тис. сіл, понад 16 тис. промислових підприємств, близько 28 тис. колгоспів, майже 900 радгоспів, понад 1200 МТС, десятки тисяч кілометрів колій, було спалено 50 тис. житлих будинків, 62 театри, сотні гатиспарних кінотеатрів та музеїв, бібліотек і пам'ятників культури. Від рук окупантів загинуло 4,5 млн. цивільних громадян

1,3 млн. радянських військовополонених, онад 2,4 млн. чоловік було вивезено на аторжні роботи до Німеччини. Прямі матеріальні збитки України у війні становили 285 млрд. карбованців (у цінах 1941 р.). авдяки самовідданій і напруженій праці рудящих УРСР при братерській допомозі

усього радянського народу, постійному підкуванню Комуністичної партії, Радянського уряду за короткий час після визволення народне господарство було успішно відбудовано.

Великі зміни і перетворення відбулися в промисловості, сільському господарстві і культурному житті республіки в післявоєнні роки. Під прапором Леніна Радянська Україна вийшла на широкую дорогу прогресу, передової індустрії, високорозвинутого сільського господарства, науки і культури. Понад півмільйона трудівників міст і сіл республіки нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу. Золоті Зірки Героя Соціалістичної Праці прикрашають груди понад 2400 чол., 25 найкращим з них це звання присвоєно двічі. На прапорах всіх областей Української РСР сяють ордени Леніна. Доповідач навіть цікаві дані про розвиток народного господарства республіки на наступну п'ятирічку.

Заступник директора Інституту історії партії ЦК КП України, професор Г. М. Мултих зробив доповідь на тему «Комуністична партія Радянського Союзу — натхненник і організатор визволення українського народу від німецько-фашистських загарбників».

Доповідач розповів, яке важливе місце в усій діяльності партії посідала робота по організації і керівництву народної боротьби у ворожому тилу, по організації всебічної допомоги населення наступаючим військам.

Перший заступник командуючого військами Червонопрапорного Київського військового округу Герой Радянського Союзу В. М. Горбань розповів про найважливіші операції Радянської Армії по визволенню України від німецько-фашистських загарбників та історичне значення цих битв.

З доповіддю «Народна війна на окупованій території України — яскравий вияв радянського патріотизму» виступив проректор Вищої партійної школи при ЦК КП України, доктор історичних наук В. А. Чирко.

Викриття радянською історіографією

буржуазних фальсифікацій Великої Вітчизняної війни була темою доповіді старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР, доктора історичних наук І. І. Сливька.

К. Ф. МІЩЕНКО

ІСТОРИКИ ВУЗІВ УКРАЇНИ ДО ЛЕНІНСЬКОГО ЮВІЛЕЮ

Полтавський педінститут. Готуючи гідну зустріч 100-річчю від дня народження В. І. Леніна, колектив історичного факультету Полтавського педінституту активно працює над виконанням своїх ювілейних зобов'язань. Викладачі кафедр факультету звертають особливу увагу на використання у навчальній роботі багатющої теоретичної спадщини В. І. Леніна. В лекціях і на семінарських заняттях вони розкривають велич і теоретичну глибину ленінських ідей, показують триумф ленінізму в усьому світі. Багато уваги приділяється висвітленню питань дружби і співробітництва народів нашої країни, боротьби радянського народу за здійснення ленінського плану побудови соціалізму в СРСР, боротьби КПРС за єдність міжнародного комуністичного, робітничого і національно-визвольного руху та ін.

Кафедри історії СРСР і УРСР та загальної історії запровадили спецкурси та спецсеминари з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції, Великої Вітчизняної війни, міжнародних відносин, суспільствознавства та історичного краєзнавства. Спецкурс «В. І. Ленін і його соратники» допомагає студентам детальніше ознайомитись з життям і діяльністю В. І. Леніна та його соратників, видатних діячів Комуністичної партії і Радянської держави Я. М. Свердлов, Ф. Е. Дзержинського, Г. І. Петровського, М. В. Фрунзе, А. В. Луначарського, М. І. Калініна, С. М. Кірова та ін. Викладання спецкурсів і спецсеминарів на факультеті сприяє підготовці студентів до проведення ними факультативних занять з історії в школі.

На кафедрах велике значення надається визначенню тематики курсових робіт. Такі теми, як «В. І. Ленін — вождь Великого Жовтня», «В. І. Ленін і розвиток наукового погляду на історію України», «Ленінські принципи зовнішньої політики СРСР» та багато інших становлять тепер основу тематики курсових робіт студентів.

Останнім часом на кафедрах, а особливо на кафедрі загальної історії, де зосереджено науково-методичну роботу, розроблено заходи щодо поліпшення викладання всіх курсів історії у зв'язку з запровадженням нових навчальних планів і програм у школах. Крім цього, приділяється багато уваги навчанню студентів. Це питання постійно перебуває в центрі уваги деканату, партійної та громадських організацій. За наслідками літньої екзаменаційної сесії 1969 р. успішність на стаціонарному відділенні становить 98,6%. Всі випуск-

ники факультету добре склали державні екзамени.

Викладачі кафедр беруть участь у читанні лекцій на курсах підвищення кваліфікації учителів міста й області. Вони знайомлять вчителів із найскладнішими і найактуальнішими питаннями вітчизняної та зарубіжної історії, з найновішими досягненнями радянської історичної науки, зокрема з проблеми «В. І. Ленін та історична наука».

Науковці історичного факультету брали активну участь у написанні нарисів до Полтавського тому «Історія міст і сіл Української РСР», який вийшов у світ в 1967 р. Співавторами цього значного видання стали доценти С. О. Данішев, Г. І. Кулик, В. Є. Лобурець, О. Х. Соколовський, А. С. Черевань, старші викладачі П. С. Дишлевий, О. П. Самойленко, М. М. Хвиль, асистент Л. С. Ліхіна, студент Л. В. Семергей. Ними написано понад 25 друкованих аркушів тексту книги.

Над питаннями історії Полтавщини багато років працював доцент С. О. Данішев. Підсумком творчості вченого, цього справжнього літописця історії рідного краю, стало посмертне видання його монографії «Великий Жовтень на Полтавщині (1917 — березень 1918 р.)». Доцент С. О. Данішев вніс також чималий вклад у розробку теми «В. І. Ленін і Полтавщина». До ленінського ювілею опубліковано і монографію доцента П. М. Денисовця «Колгоспне будівництво на Україні в 1921—1925 рр.» та історико-краєзнавчий нарис старшого викладача М. М. Хвилі (у співавторстві) «Хорол». Всього викладачами факультету у 1968/69 навчальному році опубліковано близько 20 наукових праць.

Про підсумки наукових досліджень до ленінського ювілею викладачі доповідають на наукових конференціях та сесіях. Так, на звітньо-науковій конференції кафедр у 1969 р. з доповідями виступило 12 викладачів. Доцент А. С. Черевань зробив доповідь на тему «В. І. Ленін про розвиток капіталізму на Полтавщині». Темою виступу доцента П. М. Денисовця було питання «Здійснення ленінського кооперативного плану на Україні». Асистент М. В. Бака доповів про дослідження ним проблем творчого застосування ленінського кооперативного плану в Німецькій Демократичній Республіці у 1949—1956 рр. тощо. Доценти П. М. Денисовець і В. Є. Лобурець у червні 1969 р. брали участь у роботі всесоюзної наукової сесії з проблеми

«В. І. Ленін і вирішення аграрного питання в СРСР», що проходила в Москві.

Останнім часом поліпилась робота міжкафедрального методологічного семінару, де викладачі обговорювали здебільшого питання боротьби за єдність міжнародного комуністичного, робітничого і національно-визвольного руху. У нинішньому, овійсному навчальному році вивчатиметься проблема «В. І. Ленін та історична наука».

На факультеті досягнуто помітних успіхів у підготовці науково-педагогічних кадрів. Нині на кафедрах історії СРСР і УРСР та загальної історії працює 10 викладачів з вченими ступенями і званнями. У 1968/69 навчальному році успішно захистили докторські дисертації доценти А. С. Черевань («Нариси історії соціально-економічного і правового становища державних селян Уралу і Європейської Півночі Росії до реформи П. Д. Кисельова») та П. М. Денисовець («Колгоспне будівництво на Україні в 1921—1925 рр.»). Кандидатські дисертації захистили старші викладачі М. К. Бойко («Партійна і державна діяльність Г. І. Петровського в період встановлення і зміцнення Радянської влади (листопад 1917—1920 рр.)», О. П. Самойленко («Діяльність підпільних партійних організацій України в роки Великої Вітчизняної війни (на матеріалах Харківської, Полтавської і Кіровоградської областей)» та М. М. Хвиль («Виховання дисципліни в процесі подолання суперечностей і конфліктів»). Група викладачів працює над докторськими і кандидатськими дисертаціями.

До науково-дослідної роботи активно залучаються студенти. Науковим студентським товариством на факультеті тепер охоплено близько 70 чол. Студенти взяли участь у роботі науково-теоретичної конференції на тему «Сучасне і минуле заводу», проведеної разом з працівниками Пол-

тавського тепловозремонтного заводу (1968 р.). Близько 20 доповідей студентів-істориків було заслухано на звітній науковій конференції у квітні 1969 р. Студенти Т. М. Голиш, О. П. Єрмак, О. В. Зінченко, Л. І. Касьян, С. П. Юренко та М. А. Якименко у травні 1969 р. виступали з доповідями на Першій республіканській студентській науковій конференції педвузів Української РСР з суспільних наук у Луганську. Їхні доповіді дістали високу оцінку учасників конференції.

На факультеті проводиться велика ідейно-виховна робота. Традиційними стали курсові ленінські читання, ленінські огляди академічних груп, вечори революційної, бойової та трудової слави, інтернаціональної дружби, диспути, читальні та інші конференції, зустрічі з вченими, учителями, робітниками і колгоспниками, письменниками, старими комуністами та іншими знатними людьми, особливо тими, кому пощастило бачити В. І. Леніна. Багато заходів до ювілею проводиться студентами під час практики в школах області.

Викладачі факультету ведуть значну лекційну пропаганду за межами інституту. Ними у 1968/69 навчальному році прочитано для учителів та громадськості міста й області понад 200 лекцій, здебільшого з ленінської тематики. Лекції для трудящих читають також члени студентської лекторської групи.

Ідейно-виховна робота на факультеті, яку проводять деканат, кафедри, партійна та громадські організації, підпорядкована здійсненню завдання підготовки висококваліфікованих вчителів-істориків, вихованих у дусі вірності ленінським заповітам, безмежної відданості Комуністичній партії, Вітчизні і народові. Колектив факультету сповнений бажання зустріти ленінський ювілей ще кращими показниками в роботі.

В. Л.

* * *

Ужгородський держуніверситет. Відповідно до постанови ЦК КПРС «Про підготовку до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна» викладачі історичного факультету Ужгородського держуніверситету розробили і читають спецкурси: «В. І. Ленін і Україна» (Н. І. Межберг), «В. І. Ленін і німецький робітничий рух наприкінці XIX — на початку XX ст.» (Г. В. Павленко). У спецкурсі «Міжнародний комуністичний і робітничий рух (1918—1924 рр.)» (Г. В. Марченко) багато уваги відведено показу ролі В. І. Леніна в діяльності Комінтерну; у спецкурсі «Міжнародні відносини 1918—1939 рр.» (В. І. Олаг) виділено окрему тему на спецсемінар «В. І. Ленін і міжнародні відносини в Європі в 1918—1922 рр.», а у спецкурсі «Міжнародні відносини в 1945—1968 рр.» включено тему «Ленінські принципи зовнішньої політики в дії».

Викладачі кафедри історії СРСР підго-

тували цикл передач по обласному радію по темі «В. І. Ленін і Україна». По радію прочитано такі передачі: «В. І. Ленін—творець першої в світі Радянської соціалістичної держави» (І. Г. Шульга), «В. І. Ленін про дружбу народів і пролетарський інтернаціоналізм» (М. В. Арсентев), «В. І. Ленін і Україна в об'єднаному русі за створення СРСР» (Н. П. Баженова), «В. І. Ленін і Україна» (В. В. Палько), «В. І. Ленін і перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції» (С. О. Міщенко), «Праці В. І. Леніна, видані нелегально на Україні в кінці XIX ст.», «Питання історії України в дорадянських творах В. І. Леніна», «Ленінська турбота про Україну в роки громадянської війни і воєнної інтервенції» (Н. І. Межберг), «Піклування В. І. Леніна про відбудову народного господарства України після громадянської війни» (О. С. Мазурок).

Викладачами факультету на промисло-

вих підприємствах проведено 4 науково-теоретичні конференції, присвячені 100-річчю від дня народження В. І. Леніна. Конференції були проведені в селищі Тереса, в с. Вільхівці Тячівського району та на двох промислових підприємствах м. Ужгорода. До ленінського ювілею в містах і селах області викладачами історичного факультету буде проведено ще 5 науково-теоретичних конференцій.

Активну участь викладачі факультету візьмуть у двох ювілейних конференціях, що проходять у Ужгородському держуніверситеті в березні—квітні 1970 р.

У 1969 р. підготовлено і видано на ротаторі в обласному товаристві «Знання» тексти лекцій «Торжество всепермагаючих ідей ленінізму» (В. І. Ілько), «В. І. Ленін — великий мислитель і революціонер» (Г. В. Павленко). Для населення міста й області викладачами факультету по ленінській тематиці прочитано близько 150 лекцій.

Готуючись до гідної зустрічі 100-річчя від дня народження Володимира Ілліча Леніна, доценти М. В. Троян і Я. І. Штернберг зобов'язались завершити написання докторських дисертацій, а старший викладач К. І. Гурницький — кандидатську. Всі три дисертації рекомендовані до захисту. Вийшла з друку «Історія міст і сіл Закарпатської області», в написанні якої брали участь викладачі історичного факультету.

Викладачі та студенти факультету в березні 1969 р. взяли участь у роботі наукової конференції, що проходила в м. Сегеді УНР, присвяченої 50-річчю Угорської Радянської республіки. Республіканська наукова конференція до 50-річчя Угорської Радянської республіки була також проведена на історичному факультеті. В її роботі приймали участь науковці Ужгородського університету, АН УРСР та Угорської Народної Республіки. У травні 1969 р.

на історичному факультеті проходила все-союзна наукова студентська етнографічна конференція, за участю представників 20 вузів країни.

Щомісяця на факультеті відбувається заняття теоретичного семінару викладачів, яким керує в. о. проф. Г. В. Марченко на тему: «В. І. Ленін і історична наука».

Кафедри включили до тематики курсових та дипломних робіт студентів значну кількість тем про вивчення теоретичної спадщини В. І. Леніна та втілення ленінських ідей у життя.

На факультеті відкрита ленінська кімната, ведеться щомісячний ленінський календар. Він відображає помісячно життєвий шлях, революційну та державну діяльність В. І. Леніна, його титанічну працю. Під керівництвом проф. І. Г. Шульги ведеться також ленінська книга, в якій записується виконання взятих зобов'язань.

Щомісяця проводяться ленінські читання та перегляд кінофільмів про В. І. Леніна. Було організовано поїздки студентів у Львівський філіал музею В. І. Леніна. Проведено два студентських «вогники» на тему: «Ленінський комсомол у роки громадянської війни» та «Ленінський комсомол у роки Великої Вітчизняної війни», на яких виступили учасники громадянської та Великої Вітчизняної воєн. Студентська агіткультбригада виїжджала в с. Чабанівку Ужгородського району, де провела в колгоспному клубі ленінський вечір. Лектори-студенти для молоді області по ленінській тематиці прочитали близько 80 лекцій.

Колектив історичного факультету Ужгородського державного університету продовжує працювати над виконанням взятих зобов'язань на честь 100-річчя від дня народження безсмертного Леніна.

С. О. МІЩЕНКО

3 НАГОДИ 20-РІЧЧЯ НДР

26 вересня ц. р. в залі засідань Інституту історії АН УРСР відбулася ювілейна наукова сесія, організована Інститутом історії АН УРСР, Українським товариством дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами, Українським відділенням Радянського товариства дружби з НДР. В роботі сесії, присвяченої 20-річчю створення Німецької Демократичної Республіки, взяли участь науковці столиці, представники партійних, радянських та громадських організацій, гості з НДР — секретар Центрального правління Товариства радянсько-німецької дружби Ірен Келер і працівники

Генерального Консульства НДР у Києві на чолі з Генеральним консулом Ірмгард Зікерт.

Сесію відкрив директор Інституту історії АН УРСР, академік АН УРСР А. Д. Скаба, який відзначив, що 20-річчя соціалістичної німецької держави є також великою подією для трудящих Радянського Союзу і всього прогресивного людства. Від імені присутніх А. Д. Скаба сердечно поздоровив німецьких друзів і вистовив найкращі побажання громадянам НДР.

Найщиріші вітання мільйонів членів Радянського товариства дружби з НДР пе-

редав німецьким друзям голова Українського відділення Товариства, віце-президент АН УРСР, академік АН УРСР І. К. Білодід.

З великою увагою учасники сесії заслухали виступ Генерального консула НДР у м. Києві Ірмгард Зікерт, яка відзначила, що дружба і всебічне співробітництво між НДР і СРСР є найважливішим досягненням наших партій і народів.

З щирим словом до присутніх звернувся секретар Центрального правління Товариства німецько-радянської дружби Ірен Келер. Вона заявила, що найголовніше і найпочесніше завдання цього товариства — дальше зміцнення радянсько-німецьких зв'язків.

З доповіддю «Економічне і культурне співробітництво Радянської України з Німецькою Демократичною Республікою» виступив старший науковий співробітник інституту історії АН УРСР, кандидат історичних наук І. М. Кулінич. Доповідач докладно висвітлив зв'язки між УРСР і НДР в економічній, науково-технічній та культурних галузях. Він зокрема відзначив, що близько 33% поставок, що надходять до Радянської України з братніх соціалістичних країн, припадає на долю НДР. Іскравим прикладом співробітництва між НДР і СРСР є їх участь в єдиній енергосистемі «Мир», що об'єднує більшість європейських країн-учасниць РЕВ. Міцніють також зв'язки між науковцями братніх країн. Тільки за 1967—1968 рр. Академію наук УРСР відвідало 260 вчених з НДР, а у німецьких колег побували 50 країнських науковців. Різноманітних форм було культурне співробітництво НДР і СРСР.

Головні фактори руху прогресивних сил у Західній Німеччині та форми їх боротьби проти неофашизму і загрози нової війни охарактеризував у своїй доповіді «Боротьба прогресивних сил Федеративної Республіки Німеччини проти мілітаризму та реакшизму» старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР, кандидат історичних наук В. Н. Гулевич.

З цікавим повідомленням «Діяльність Національного комітету «Вільна Німеччина» в роки Великої Вітчизняної війни» на сесії виступив старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР, кандидат історичних наук М. Д. Дятленко, який відзначив, що своєю мужньою героїчною боротьбою учасники Комітету, очолюваного В. Ульбріхтом, в тяжкі роки гітлеризму врятували честь німецької нації, великі революційні традиції пролетаріату, заклали міцну основу будівництва нової, вільної Німеччини.

У своєму повідомленні «Політика Соціалістичної єдиної партії Німеччини у вихованні трудящих в дусі пролетарського інтернаціоналізму» старший викладач Комуністичного гірничо-металургійного інституту Ю. І. Єгоров розповів про діяльність СЕПН у справі виховання трудящих соціалістичної німецької держави.

Закриваючи наукову сесію, директор Інституту історії АН УРСР, академік АН УРСР А. Д. Скаба відзначив її високий науково-теоретичний рівень та велике значення в дальшому зміцненні дружніх зв'язків і співробітництва між трудящими Радянської України та Німецької Демократичної Республіки.

Ф. М. ШАБДО

ДО 30-РІЧЧЯ ВОЗЗ'ЄДНАННЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

9 жовтня 1969 р. у Центральному державному історичному архіві УРСР (м. Львів) відбулась наукова сесія, присвячена 30-річчю возз'єднання України. Сесію відкрила вступним словом директор архіву Н. Ф. Врадій.

З доповіддю «Робітничий клас — керівна сила революційно-визвольного руху трудящих Західної України» виступив кандидат історичних наук Б. К. Дудикевич. Огляд документів центральних архівів Радянського Союзу про возз'єднання Західної України в єдиній Українській Радянській Соціалістичній Республіці зробила старший археограф науково-видавничого відділу ГАУ при РМ СРСР Л. С. Беляєва. Про хід Народних Зборів Західної України (1939 р.) розповіла директор Львівського літературно-меморіального музею Івана Франка М. С. Кіх. Науковий

працівник Львівського облдержархіву К. П. Пильо поділилась спогадами «Здійснення споконвічної мрії трудящих Західної України». Про участь комуністів і комсомольців Дрогобищини в боротьбі за встановлення Радянської влади на Західній Україні доповідала завідувач відділом пропаганди та агітації Дрогобицького міськкому КП України Г. Ф. Колосовська.

Старший науковий працівник Львівського історичного музею Н. К. Кривоніс прочитала реферат «Пам'ятники історії та культури про вікові зв'язки і дружбу населення Львівщини з народами Союзу РСР».

Учасники конференції оглянули виставку «Документи ЦДІА УРСР у Львові про революційно-визвольну боротьбу трудящих Західної України».

О. П. КРІЛЬ

ПЕРША ПРИКАРПАТСЬКА ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ

19—20 вересня 1969 р. в Івано-Франківському педінституті відбулася Перша Прикарпатська історико-краєзнавча конференція, присвячена 100-річчю від дня народження В. І. Леніна та 30-річчю возз'єднання західних областей України в єдиній Українській Радянській державі. Організували конференцію Правління Івано-Франківської обласної організації Товариства охорони пам'яток історії та культури, Івано-Франківський педінститут та обласний краєзнавчий музей. У ній взяли участь вчені Інституту суспільних наук АН УРСР м. Львова, викладачі вузів, вчителі, краєзнавці, члени наукових студентських гуртків.

На засіданнях конференції було заслухано 23 доповіді й повідомлення, присвячені важливим проблемам історичного процесу, визвольної боротьби, соціалістичних перетворень на Прикарпатті, а також вивченню пам'яток історії та культури краю.

З доповіддю «Втілення в життя ленінських заповітів про охорону пам'яток історії та культури» виступив заступник директора Інституту суспільних наук АН УРСР в м. Львові, доктор історичних наук М. К. Івасюта. «В. І. Ленін і Західна Україна» — така тема виступу зав. кафедрою історії КПРС Івано-Франківського інституту нафти і газу, доцента М. П. Хвостіна. Цікаве повідомлення «Скульптурна Ленініана Михайла Бринського» зробив В. Ф. Полєк.

Ряд тем було присвячено революційній боротьбі трудящих Прикарпаття за возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною. Про боротьбу трудящего селянства Прикарпаття у 1934—1939 рр. розповів зав. кафедрою історії СРСР Івано-Франківського педінституту, доцент І. К. Васюта. Про боротьбу КПЗУ за створення народного антифашистського фронту в 1933—1938 рр. доповідав доцент цього ж інституту О. П. Сьома. Про своїх земляків з Рогатинщини, учасників визвольної боротьби М. В. Левицького та П. М. Шеремету, на основі нових відомостей, розповів М. В. Чолій. Цій тематиці присвятили свої виступи П. І. Арсенич, Р. Т. Скворій.

«З історії комсомолу Прикарпаття (1921—1931 рр.)» — така тема виступу Г. В. Дутчака, пропагандиста Івано-Франківського обкому ЛКСМУ. Про відображення боротьби трудящих західноукраїнських земель за возз'єднання у фольклорі Прикарпаття говорили доцент педінсти-

туту В. М. Мельник та методист обласного будинку народної творчості М. М. Клим'юк.

Про увічнення та меморіальне відзначення подвигів Радянської Армії на Прикарпатті в роки Великої Вітчизняної війни доповідав І. Я. Артиш. Про торжество ленінських ідей на Прикарпатті розповів доцент педінституту В. Й. Гараць.

Ряд доповідей і повідомлень було присвячено минулому Прикарпаття. Старший науковий співробітник Інституту суспільних наук В. В. Ауліх розповів про нові археологічні розкопки в с. Крилос біля Галича. Доцент педінституту Я. С. Мельничук зробив доповідь, присвячену аналізу досліджень радянських істориків про Прикарпаття дожовтневого часу. Про історичні місця, зв'язані з антифеодальною боротьбою опришків під керівництвом Олексія Довбуша, розповів доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту суспільних наук АН УРСР в м. Львові В. В. Грабовецький. Старший науковий співробітник цього ж інституту Ф. І. Стеблій присвятив свій виступ характеристиці діяльності Руських рад на Прикарпатті в 1848—1849 рр.

Оборонним замкам пізнього середньовіччя на Прикарпатті присвятив своє повідомлення М. І. Максим'юк. Надзвичайно цінними відомостями і досвідом над створенням літературно-мистецької карти Прикарпаття поділився зав. методкабінетом Надвірнянського району І. Р. Скрипник. Методиці краєзнавчої роботи, створенню народних музеїв присвятили свої виступи Б. М. Гаврилів, О. І. Синиця та О. А. Фаденко.

Учасники конференції оглянули виставку документів про боротьбу за возз'єднання та соціалістичні перетворення на Прикарпатті, підготовлену працівниками обласних державного та партійного архівів. Працівниками бібліотеки педінституту була підготовлена виставка краєзнавчої літератури.

В обговоренні піднімалися питання про потребу дальшого краєзнавчого вивчення Прикарпаття, ширшої пропаганди пам'яток історії та культури. Вирішено підготувати до друку збірник матеріалів, а наступну конференцію провести у вересні 1970 р. До неї намічено залучити широкі кола краєзнавців-істориків, філологів, мистецтвознавців, економістів, географів, природознавців.

Я. М.

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК МАТЕРІАЛІВ, НАДРУКОВАНИХ У ЖУРНАЛІ В 1969 р.

СТАТТІ

№ журналу

Ісаєнко Ж. І.— Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій та історична наука	12
Коваль М. В.— Основні риси бойових дій партизанів України (1941—1944 рр.)	7
Корольок В. Д. (<i>Москва</i>) — Основні етапи розвитку ранньофеодальної державності у східних і західних слов'ян	12
Коцев Венелін (<i>Болгарія</i>) — 25-річчя соціалістичної революції в Болгарії	8
Куликов В. Г. — Героїчний подвиг Радянської Армії в битві за Дніпро та визволення столиці Радянської України	1
Лопін В. В. — Про шляхи становлення класових суспільств	8
Ловм'яньський Генрик (<i>Польща</i>) — Основні риси пізньоплемінного та ранньодержавного устрою слов'ян	11
Мельникова І. М., Кулінич І. М. — Стан і завдання вивчення історії європейських соціалістичних країн	1
Мойсєєв О. В. — Визволення Правобережної України від німецько-фашистських загарбників	4
Россман Герхард (НДР). Створення Німецької Демократичної Республіки — поворотний пункт в історії німецького народу (До 20-річчя НДР)	10
Скаба А. Д., Сташевський Д. М. — Комінтерн у боротьбі за єдиний фронт проти фашизму (1933—1939 рр.)	8
Шерман І. Л. (<i>Харків</i>) — Проблеми громадянської війни на Україні в українській радянській історіографії (1956—1967 рр.)	3

Назустріч 100-річчю від дня народження В. І. Леніна

Беренштейн Л. Ю. — Розвиток В. І. Леніним вчення про партію в працях післяжовтневого періоду	4
Болясний І. Л. (<i>Житомир</i>) — В. І. Ленін про владу як головне питання соціалістичної революції	4
Вітрук Л. Д., Талан Є. П. — В. І. Ленін про участь трудящих в суспільно-політичному житті Радянської країни	8
Громова З. М. — В. І. Ленін — ініціатор створення Комуністичного Інтернаціоналу	3
Євтушенко А. П. — Здійснення на Україні ленінських ідей радгоспного виробництва	3
Забарко Б. М. — Роль В. І. Леніна в діяльності організації «Міжнародна Робітнича Допомога»	11
Каплін С. С. (<i>Харків</i>) — До ленінської стратегії й тактики в громадянській війні	2
Ковалевський Б. П. — Ленінське вчення про союз робітничого класу та селянства в дії	5
Коломійченко І. І. — Ленінський план соціалістичної індустріалізації і співробітництва радянських народів у ході його здійснення	12
Кулінич І. М. — Боротьба В. І. Леніна за згуртування лівих сил в німецькому соціал-демократичному русі	11
Лось Ф. Є. — Ленінська характеристика основних етапів формування російського пролетаріату та його ідеології	9
Лузик К. С., Максимчук С. С. (<i>Здолбунів</i>) — В. І. Ленін про становище негрів у США	1
Маланчук В. Ю. — В. І. Ленін і розв'язання національного питання на Україні	4
Маслов М. М. (<i>Ленінград</i>) — Значення історичного дослідження в творах В. І. Леніна	7
Павлюк П. І. — До історії створення та встановлення пам'ятників В. І. Леніну на Україні	9
Панібудьласка В. Ф. — В. І. Ленін про класову єдність і співдружність трудящих Країни Рад у національних відносинах	9

Повч М. П. (<i>Львів</i>) — В. І. Ленін про тактику єдиного фронту як засіб мобілізації мас у боротьбі проти влади капіталу	2
Попов С. Т. — Діяльність агентів ленінської «Іскры» на Україні	1
Санцевич А. В. — Становлення та розвиток радянського суспільства в працях В. І. Леніна	7
Сарбей В. Г. — Праця В. І. Леніна «Розвиток капіталізму в Росії» — теоретична основа досліджень з історії України періоду капіталізму	12
Сафонова Є. В. — З іменем Леніна в боях проти німецько-фашистських загарбників	5
Серішев Я. М. — Розробка В. І. Леніним теоретичних проблем молодіжного руху	6
Серішев Я. М. — В. І. Ленін і Комуністичний Інтернаціонал Молоді (До 50-річчя КІМ)	10
Скаба А. Д., Шерман І. Л. (<i>Харків</i>) — Історичний аналіз Брестського миру в працях В. І. Леніна	6
Соловйова А. А. — Питання політико-освітньої роботи в творах В. І. Леніна післяжовтневого періоду	6
Тихоміров Б. О. (<i>Луганськ</i>) — Боротьба В. І. Леніна з опортуністичними перекрученнями принципів управління господарством у 1920 р.	5
Ткачук А. В. — В. І. Ленін про комуністичне виховання трудящих	7
Черніков І. Ф. — Вплив ленінських ідей на розвиток національно-визвольного руху народів Сходу	11
Чупрун О. Д. (<i>Полтава</i>) — Марксистсько-ленінське вчення про диктатуру пролетаріату і сучасність	5
Шморгул П. М. — В. І. Ленін і більшовицькі організації України	4
Юрченко О. Т. — Ленінська програма утвердження і зміцнення Радянської влади на Україні	12

До 50-річчя КПЗУ

Галушко Є. М. (<i>Львів</i>) — Організатор і керівник революційно-визвольної боротьби трудящих Західної України	2
Забілик С. У. (<i>Ніжин</i>) — КПЗУ на чолі революційного руху західноукраїнських трудящих у 1934—1938 рр.	2
Швидак О. М. (<i>Луцьк</i>) — У боротьбі проти антиробітничих законів, за скликання робітничо-селянського конгресу	2

До 50-річчя ЛКСМУ

Білан В. Ю., Сургай Г. І. — Комсомол і молодь України у відбудові важкої промисловості в роки Великої Вітчизняної війни (1943—1945 рр.)	6
Ковальов І. Я. — З досвіду оборонно-масової роботи комсомолу України в роки довоєнних п'ятирічок	6
Яремчук Д. А. — Утворення комсомолу України	6
Яценко В. Д. (<i>Харків</i>) — Відновлення та організаційно-політичне зміцнення комсомольських організацій республіки (1943—1946 рр.)	6

З історії боротьби трудящих західноукраїнських земель за соціальне та національне визволення і возз'єднання з Радянською Україною

Васюта І. К. (<i>Івано-Франківськ</i>) — Західноукраїнське село під гнітом монополістичного капіталу в 20—30-х роках ХХ ст.	9
Галушко Є. М. (<i>Львів</i>) — З історії боротьби за возз'єднання з Радянською Україною (1918—1920 рр.)	9
Гарматюк М. О. (<i>Ровно</i>) — Поширення революційних ідей на Волині в період революційного піднесення (1921—1923 рр.)	9
Іванців М. О. — З історії робітничо-селянських делегацій з Польщі та Західної України до Радянського Союзу в 1927—1931 рр.	9
Чапуга С. М. (<i>Львів</i>) — Комуністи Західної України — керівна сила революційної боротьби робітничого класу та трудящого селянства (серпень 1938—вересень 1939 рр.)	9

До 30-річчя возз'єднання західноукраїнських земель з Українською РСР

Бахматова Л. М. (<i>Ужгород</i>) — Діяльність партійних організацій західних областей України по залученню жінок-селянок до колгоспного будівництва (1945—1950 рр.)	10
Міщенко Н. П. (<i>Ужгород</i>) — Підвищення загальноосвітнього рівня робітничого класу Закарпаття (1945—1965 рр.)	11

Спрцова С. М. — Перші кроки соціалістичних перетворень у промисловості західних областей УРСР (1939—1941 рр.)	11
Тесленко М. П. (<i>Львів</i>) — До історії партійного будівництва в західних областях України	10
Шумейко І. М. (<i>Івано-Франківськ</i>) — Комуністична спілка молоді Західної України в боротьбі за возз'єднання	11

До 25-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників

Жученко І. Я. — Визволення Закарпаття (вересень — листопад 1944 рр.)	10
Куликов В. Г. — Історична перемога	10
Ткачова Л. І. — Зміцнення зв'язків воїнів Радянської Армії з трудящими УРСР у завершальний період Великої Вітчизняної війни	10

До 50-річчя Угорської Радянської Республіки

Троян М. В. (<i>Мукачеве</i>) — Історичне значення Угорської Радянської Республіки	3
Худаніч В. І. (<i>Ужгород</i>) — З історії українсько-угорських культурних зв'язків у 1945—1967 рр.	3

До 50-річчя Академії наук УРСР

Білодід І. К. — Внесок українських учених у світову славістику	2
Горішний П. А. — Про міжнародні зв'язки АН УРСР	3
Дмитрієнко М. Ф. — Археографічна робота в АН УРСР	3
Сарбей В. Г., Санцевич А. В. — Історична наука в системі Академії наук УРСР	2
Шовкопляс І. Г. — Археологи АН УРСР за 50 років.	2

ПОВІДОМЛЕННЯ

Баран В. Д. (<i>Львів</i>) — Археологічні пам'ятки VI—VII ст. на території Західної Волині — важливе джерело до вивчення літописних дулібів	4
Бачинський П. П. — Органи ВУЧК у захисті Радянської влади на Україні (1918—1922 рр.)	1
Гаєвський А. М. — Зростання активності самодіяльних громадських організацій трудящих УРСР у 1959—1969 рр.	10
Гімelfарб Г. М. (<i>Одеса</i>) — Організація зовнішньої торгівлі на Україні (1921—1922 рр.)	4
Горбул О. Д. — Використання революційних, бойових і трудових традицій в ідеологічній роботі партійних організацій України серед працівників морського флоту (1959—1965 рр.)	9
Гурладі Н. С. (<i>Львів</i>) — Заходи парторганізацій України по посиленню науково-дослідної роботи в галузі суспільних наук (1956—1961 рр.)	3
Дерев'янкo І. І. (<i>Полтава</i>) — Діяльність Компартії України по підготовці кадрів культурного фронту (1946—1950 рр.)	1
Кабузан В. М. (<i>Москва</i>) — Заселення і освоєння Таврійської губернії у другій половині XVIII — першій половині XIX ст.	12
Калько П. Г. — Виховання молоді на ленінських ідеях інтернаціоналізму і дружби народів (1921—1925 рр.)	11
Кирпичников А. М. (<i>Ленінград</i>) — Битви стародавньої Русі (IX—XIII ст.)	10
Кірпенко П. Ф. — Про політику західнонімецького імперіалізму щодо Афганістану після другої світової війни	2
Кознов О. П. (<i>Одеса</i>) — Боротьба більшовиків проти провокаторів у роки реакції (1907—1910 рр.)	9
Коломієць О. М. (<i>с. Мошин Черкаської області</i>) — Становище селян і селянський рух на Правобережній Україні 1900—1904 рр.	3
Комарницький С. І. (<i>Чернівці</i>), Ляпунов Ю. П. (<i>Чернівці</i>) — З історії комсомолу Північної Буковини (1920—1945 рр.)	7
Кондратюк О. П. — Виховна робота більшовиків серед молоді напередодні Жовтня	12
Корабельщиков О. І. (<i>Ужгород</i>) — Деякі питання організаційно-партійної роботи між XX і XXII з'їздами КПРС	4
Кошарний М. Я. (<i>Дрогобич</i>) — Діяльність парторганізацій Львівсько-Волинського вугільного басейну по прискоренню науково-технічного прогресу (1959—1965 рр.)	7
Ксензенко М. І. (<i>Харків</i>) — Роль КП(б)У у здійсненні революційних аграрних перетворень в українському селі (листопад 1918 — кінець 1920 р.)	11

- Кульбакін В. Д. (*Москва*) — Референдум 1926 р. в Німеччині й боротьба КПН за єдиний народний фронт 7
- Ладивір І. І. — Вклад учених Академії наук Української РСР у відбудову народного господарства республіки в 1943—1945 рр. 5
- Лаптіп П. Ф. (*Кам'янець-Подільський*) — Проблеми общини в російській історіографії перед реформою 1861 р. 1
- Лещенко Л. О. — Братерська солідарність монгольського народу з радянським народом у роки Великої Вітчизняної війни 7
- Лещенко М. Н. — Виступи державних селян проти кабальних власницьких записів 12
- Лихолобова З. Г. (*Донецьк*) — Формування робітничих кадрів Донбасу в роки першої п'ятирічки 6
- Лукач Б. І. — Зміцнення союзу робітничого класу і селянства в Угорщині (1957—1958 рр.) 1
- Лукін В. П. — Організація Українського штабу партизанського руху і початок його діяльності 5
- Магнер Г. І. (*Ленінград*) — Русько-угорський союз IX ст. у світлі літописів 7
- Мальков О. А. (*Казань*) — Діяльність закордонних організацій РСДРП серед військовополонених українців у 1915—1917 рр. 3
- Михайлина П. В. (*Чернівці*) — З історії соціально-економічного життя українських міст (кінець XVI — перша половина XVII ст.) 11
- Наумов Д. М. — Національні проблеми Канадської конфедерації 9
- Павелко В. У. — Зв'язки Радянської України і Чехословаччини в галузі середньої і вищої освіти (1948—1965 рр.) 11
- Панченко П. П. (*Львів*), Гайворонюк В. О. (*Львів*) — Прикордонні зв'язки трудящих УРСР і зарубіжних соціалістичних країн (1956—1969 рр.) 12
- Першак Д. А. (*Донецьк*) — З історії боротьби більшовиків за відбудову Донбасу (січень — травень 1919 р.) 3
- Петренко В. С. — Розвиток фізичної культури на селі УРСР в 1951—1968 рр. 9
- Побережний Є. С. — Про рух за комуністичне ставлення до праці в колгоспах України (1959—1965 рр.) 2
- Поппе Анджей (*Польща*) — Заснування митрополії Русі в Києві 6
- Путро О. І. — Становище козацтва на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. 1
- Пуха І. В. (*Запоріжжя*) — Про школи в Запорізькій Січі 3
- Пушкар'юв Л. М. (*Москва*) — Втілення і відображення дійсності в історичному джерелі 10
- Савичев М. П. — Декабристи про становище селян на Україні 6
- Сергієнко Г. Я. — Діяльність «Союзу польського народу» на Україні (1835—1839 рр.) 11
- Сидоренко В. П. — Етапи розвитку соцзмагання в промисловості України 7
- Сидорук А. Ф. — Про джерела кризи НАТО 4
- Скоблєцова З. С. — З історії дитячого комуністичного руху на Україні 6
- Случевська С. Я. — III з'їзд КП(б)У 3
- Сохань П. С. — Болгарська комуністична партія і Комінтерн 5
- Стещенко О. Л. (*Черкаси*) — 25-річчя перемоги радянських військ у Корсунь-Шевченківській битві 2
- Удод О. П. — Початкова освіта на Україні наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст. 9
- Цимбал Є. І. (*Одеса*) — Парторганізації України у відбудові морського транспорту (1943—1945 рр.) 8
- Черніков І. Ф. — Про радянсько-турецькі економічні та культурні зв'язки в 1935—1939 рр. 3
- Шуман О. М. (*Ніжнін*) — Про виховання трудящих України в дусі радянського патріотизму (1961—1966 рр.) 6

До 100-річчя від дня народження Н. К. Крупської

- Кривенко В. М. — Н. К. Крупська і партійні організації України (початок XX ст.) 2
- Парфененко М. Д. — Участь Н. К. Крупської в масово-політичній роботі в 1917—1920 рр. 2

Соратники В. І. Леніна на Україні

- Погребінський М. Б. — С. В. Косіор .

До 200-річчя від дня народження І. П. Котляревського

- Абаліхін Б. С. (*Волгоград*) — Про участь І. П. Котляревського у формуванні 5-го Полтавського козачого полку в 1812 р. 8
- Олійник Л. В. — Суспільно-політичні та історичні погляди І. П. Котляревського 8
- Орел В. М. (*Тельманово Донецької області*) — Кубаші — Івану Котляревському 8
- Стеблій Ф. І. (*Львів*) — Поширення і видання творів І. П. Котляревського в Галичині в 20—40-х роках XIX ст. 8

До 150-річчя від дня народження П. О. Куліша

- Гончарук П. С. — Історичні погляди П. О. Куліша під час його перебування в Кирило-Мефодіївському товаристві 8
- Злупко С. М. (*Львів*) — П. О. Куліш і боротьба суспільних течій в Західній Україні 8
- Коваленко Л. А. (*Кам'янець-Подільський*) — П. О. Куліш як історик. 8

До 25-річчя Народної Польщі

- Калениченко П. М. — Ленінської гвардії рядовий — Я. С. Ганецький 7
- Куликівський М. Д. (*Луцьк*) — Боротьба Польської робітничої партії за зміцнення диктатури пролетаріату в 1947—1948 рр. 7
- Федоренко Л. Г. (*Ужгород*) — Формування соціалістичної інтелігенції в Польській Народній Республіці 7

ЗАМІТКИ

- Абсатаров Р. Б. (*Кзил-Орда*) — До питання про зв'язки трудящих України й Казахстану в післявоєнний період 2
- Бабалашвілі І. П. (*Тбілісі*) — Воїни-грузини в боях за Україну в роки Великої Вітчизняної війни 10
- Бернацек Т. Б. (*Івано-Франківськ*), Гриценко В. І. (*Івано-Франківськ*), Месінг Д. О. (*Івано-Франківськ*) — Поширення ленінських ідей у Прикарпатті 10
- Бренчук О. І. (*с. Лобна Любашівського району Волинської області*) — Про діяльність організації КПЗБ на території України (1923—1939 рр.) 1
- Буговий М. Б. (*Харків*) — Українська періодика про інтернаціоналістську діяльність Анрі Барбюса 7
- Варварцев М. М. — Агапій Гончаренко — піонер української еміграції в США 6
- Висоцький С. О. — Напис художника-фрескіста XI ст. в Софійському соборі у Києві 6
- Волчев Всеволод (*Польща*) — До політики польського емігрантського уряду в Лондоні в українському питанні 6
- Гладилін В. М. — До питання про час і шляхи первісного заселення людиною території України 10
- Гофман І. А. (*Львів*) — Сторінки з історії польсько-німецьких зв'язків 5
- Дем'яненко Л. П. — М. О. Скрипник у Львові 5
- Зайцев В. В. (*Кам'янець-Подільський*) — До експансії Англії в балканські країни наприкінці XIX — на початку XX ст. 2
- Зайцев В. М., Розенберг Н. Б. — Суецький канал — національне надбання єгиптян 12
- Кисілевський О. М. — Зміцнення первинних парторганізацій залізничного транспорту України (1946—1950 рр.) 6
- Котляр М. Ф. — Хто такі бродники 5
- Курносів Ю. О. — До питання про визначення поняття «радянська інтелігенція» 5
- Лещенко Н. М. — З історії народної освіти на Україні в роки відбудови народного господарства (1921—1925 рр.) 4
- Лисенко О. С. — Дніпровська військова флотилія в боях проти денікінців 12
- Любченко В. Г. (*Кам'янець-Подільський*) — З історії культурного співробітництва України і Чехословаччини (1956—1969 рр.) 12
- Максимов Є. В. — Землеробство і скотарство на Середньому Придніпров'ї на рубежі нової ери 8
- Мальований О. М. (*Донецьк*) — З історії боротьби іллірійських племен з рабовласницькими державами Балканського півострова в VII—III ст. до н. е. 8
- Маркітан Л. П. — Здійснення ленінського плану електрифікації на Україні в кінофотодокументах 6
- Мацкевич В. А. (*Могильов*) — До експансії папства на Україні в XVI ст. 7

Монастирський Б. Г. (<i>Одеса</i>) — В. І. Ленін — перший депутат Херсонської міськради	4
Омельчук В. Ю. (<i>Москва</i>) — До питання про військово-патріотичне виховання радянського народу	8
Онищенко В. К. (<i>Харків</i>), Старовойт М. І. (<i>Харків</i>) — Харківські ополченці (1941 р.)	2
Пачкова С. П. — Господарство східнослов'янських племен за матеріалами Зарубинецької культури	1
Подградська О. М. (<i>Кишинів</i>) — До питання про роль Кам'янця-Подільського в торгівлі України з Молдавією в XVI—XVII ст.	9
Попов М. Я. (<i>Дніпропетровськ</i>) — До історії формування суспільно-політичних поглядів П. П. Шмідта	10
Попроцький М. В. (<i>Умань</i>) — З історії робітничого класу СРСР періоду Великої Вітчизняної війни	1
Прокопів І. В. (<i>Самбір Львівської області</i>) — Історик гайдамацьких рухів Іван Шпитковський	10
Просяник М. П. — Діяльність більшовиків України по залученню молоді до революційної боротьби в 1903—1904 рр.	9
Путро О. І. — «Шукання козацтва» як форма антифеодалної боротьби	11
Самойловський І. М. — Боричів узвіз	1
Сирцова С. М. — Участь жінок України у соціалістичному будівництві (1929—1941 рр.)	3
Сліпченко В. А. — Боротьба партійних організацій України за зміцнення Рад у відбудовний період (1921—1925 рр.)	11
Смирнов С. В. — Найдавніше населення Дніпровського Надпоріжжя	3
Сороковська С. В. — Перший український бібліограф-історик	2
Фавіцька М. М. (<i>Москва</i>) — Селянське питання на Лівобережній Україні в матеріалах законодавчої комісії 1767—1774 рр.	5
Халус П. І. (<i>Дрогобич</i>) — Про солідарність трудящих Росії та угорських військовополонених у 1915—на початку 1917 рр.	3
Хренніков Ю. С. (<i>Москва</i>) — Етапи розвитку організації і управління науковими дослідженнями в Академії наук Української РСР	10
Христенко Л. А. (<i>Полтава</i>) — Піднесення добробуту та зростання культурного рівня трудящих у 1959—1965 рр. (на матеріалах Полтавщини)	1
Чаварга І. М. (<i>Ужгород</i>) — Розвиток освіти і культури на Закарпатті в 1959—1965 рр.	10
Черненко Є. В. — Коли з'явилася кольчуга в Східній Європі?	9
Чубенко В. Ю. (<i>Саратов</i>) — Українські історичні етноіми в Надволжі	5
Шелест Д. С. (<i>Дніпропетровськ</i>) — Розвиток творчої співдружності науковців і практиків-металургів (1959—1965 рр.)	5
Штернберг Я. І. (<i>Ужгород</i>) — Про одну примітку В. І. Леніна щодо історії Угорщини	3
Яковенко Е. В. — Про соціальний устрій місцевого населення європейського Боспору в V—III ст. до н. е.	11

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

Михайлюк О. Г. (<i>Ровно</i>) — Про методику статистичного вивчення селянського руху	9
Пономаренко М. Ф. (<i>Золотоноша</i>) — Народним музеям — більше уваги	9
Рівощ Е. Ю. (<i>Москва</i>) — Доповнення до статті В. Д. Голіченка	1
Романцов В. О. — До питання про вивчення історії робітничого класу Української РСР у післявоєнний період	4
Санцевич А. В. — Про роботу історіографа. (Кілька зауважень до статті К. Д. Петряєва)	12
Храбан Г. Ю. (<i>Умань</i>) — Коли ж саме здобуто повстанцями Умань у 1768 р.?	5
Чернецький В. К. (<i>Кіровоград</i>) — Звідки родом Максим Залізняк?	5
Черниш Й. Д. (<i>Львів</i>), Лобрецова В. В. (<i>Львів</i>) — Про боротьбу КПЗУ за пролетарський інтернаціоналізм у 1929—1933 рр.	3

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Браніцький В. О. (<i>Кіровоград</i>) — Комплектування вищої педагогічної школи України студентами в 1959—1965 рр.	4
Будьонна Л. Г. (<i>Вінниця</i>) — Комсомол Поділля в боротьбі проти німецько-фашистських окупантів	7
Гуриницький К. І. (<i>Ужгород</i>) — А. Ю. Кримський — історик	12

Денисова О. Д. (Одеса) — Роль партійних організацій у зміцненні союзу робітничого класу та селянства у 1951—1955 рр.	2
Довгань М. Ф. (Кам'янець-Подільський) — Зміцнення навчально-матеріальної бази шкіл у 1959—1965 рр.	8
Дяченко П. Г. (Луганськ) — Заходи парторганізації по зміцненню матеріально-технічної бази промисловості Донбасу в 1956—1959 рр.	6
Загребельний І. І. (Черкаси) — З історії шефства міста над колгоспами України (1933—1934 рр.)	1
Ігнатенко А. П. (Львів) — До розвитку вищої школи західних областей України	5
Кватира М. М. (Тернопіль) — Парторганізації промислових підприємств України в боротьбі за підвищення продуктивності праці (1924—1925 рр.)	11
Коломієць О. М. (с. Мошни Чернігівської області) — Вплив робітничого класу на боротьбу селян Правобережної України проти соціального гніту (1900—1904 рр.)	10
Луценко А. І. (Вінниця) — Діяльність партійних організацій України по прийому в партію та вихованню молодих комуністів (1961—1966 рр.)	3
Мирошніченко М. В. (Шостка Сумської області) — Діяльність партійних організацій України по розвитку науково-технічного прогресу в хімічній промисловості (1959—1965 рр.)	9
Молодцова А. О. — Діяльність партійних організацій України по інтернаціональному вихованню трудящих у 1918—1920 рр.	2
Новік М. К. (Андрушівка Житомирської області) — Шефство партійних організацій України над госпіталями в 1943—1945 рр.	7
Падалко А. І. — З досвіду роботи парторганізацій України по підвищенню ролі комсомолу в ідейно-політичному вихованні сільської молоді (1961—1966 рр.)	6
Пірко В. О. (Донецьк) — Помісне господарство Галицького Прикарпаття в першій половині XVIII ст.	1
Притула М. Г. (Одеса) — Партійне керівництво розвитком творчої активності інженерно-технічних працівників металургійної та машинобудівної промисловості України (1951—1955 рр.)	2
Сахарчук І. М. — КПЗУ — організатор і керівник революційної боротьби робітничого класу (1921—1933 рр.)	9
Скрипниченко І. І. (Донецьк) — Більшовики Донбасу — організатори революційної боротьби мас у період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції	4
Стасенко Н. П. (Дніпропетровськ) — Про становище робітничого класу гірничодобувної промисловості України в період імперіалізму	5
Сторожук В. Р. — Зміцнення колективності партійного керівництва на Україні в 1921—1925 рр.	8
Урсу Д. П. (Одеса) — Робітничий клас Англії на початку XX ст. і соціальна політика буржуазії	3
Чвертка Є. Д. (Горлівка) — Про роботу КП України серед жінок на селі у 1926—1927 рр.	11

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Демиденко В. К. (Бердянськ) — Н. К. Крупська про історію як предмет шкільного викладання	2
Дем'янчук С. Я. (Ровно) — Ідейно-політичне виховання учнів у позакласній роботі	9
Красовицький М. Ю. — Виховання почуття інтернаціонального обов'язку в процесі викладання історії	11
Крол С. Є. — Про активізацію пізнавальної діяльності учнів при вивченні творів В. І. Леніна	4
Кругліков-Гречаний Л. П. — Знання з топоніміки у шкільному викладанні історії	9
Левіцький С. Г. (Львів) — Прищеплення дослідницьких навичок у краєзнавчій роботі	6
Марценюк С. П. (Чернігів), Сіментов Ю. Я. (Чернігів) — Виховання учнів на трудових традиціях у процесі викладання історії та суспільствознавства	3
Меженін М. М. (Луганськ), Замелан В. А. (Луганськ) — Ідейно-виховна робота з студентами у позанавчальний час	12
Назарова Н. С. (Одеса) — Про деякі форми виховання комуністичної переконаності у студентства	10

Острячко М. М.— З досвіду роботи партійних організацій шкіл по вихованню учнів на прикладі життя та діяльності В. І. Леніна	8
Примірна програма факультативного курсу «Історія рідного краю (області)» для VII—X класів середньої школи	7
Цвікальська Г. О.— Засвоєння навчального матеріалу з історії у 8-х класах	1

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Аббасов А. М. (<i>Миргород</i>) — Основні етапи розвитку вітчизняного краєзнавства	12
Стецюк К. І.— Дбайливо охороняти історичні пам'ятники столиці України	8
Шевчук Г. М., Василенко А. С.— Про організацію роботи народних музеїв України	4

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

До історії політики царизму на Україні (Донесення полтавського губернатора міністру внутрішніх справ). Підготував до друку М. А. Рубач	1
Гимченко Ж. П.— Селянські з'їзди на Україні в 1917 р.	11

СПОГАДИ

Гнатюк М. С.— Перші кроки української радянської дипломатії	5
Іжевський В. Й. (<i>Москва</i>) — Відвідання Киргизії делегацією комнезамів України в 1925 р.	2
Левкович М. О. (<i>Москва</i>) — Сквирське підпілля	8
Михалевська Ванда (<i>Польща</i>) — Зустріч з Вірою Хоружою	10

НАШ КАЛЕНДАР

Арсенич П. І. (<i>Івано-Франківськ</i>) — Засновник КПСГ К. М. Саврич (Максимович)	1
Беднов М. Д. (<i>Москва</i>) — Є. І. Вегер на Україні (До 70-річчя від дня народження)	9
Бернацек Т. В. (<i>Івано-Франківськ</i>) — Борець за народну волю (До 75-річчя від дня народження Йосипа Скрипи)	3
Бухало Г. В. (<i>Ровно</i>), Кругляк Б. А. (<i>Житомир</i>) — Станіслав Ворцель (До 170-річчя від дня народження)	3
Ватуля Б. С. (<i>Харків</i>) — До 50-річчя державного герба УРСР	2
Галичін Л. М. (<i>Львів</i>) — Перша Рада робітничих і солдатських депутатів у Галичині (До 50-річчя Дрогобицького повстання)	4
Горбань Ю. А.— Живе втілення ленінських ідей планового господарювання (До 40-річчя прийняття першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства)	4
Грабовецький В. В. (<i>Львів</i>) — Історик-мемуарист Гуцульщини Петро Ступницький (До 175-річчя від дня народження)	7
Гуляй П. І., Кондрацький А. А., Мойсєєв О. В.— До 25-річчя визволення Криму від німецько-фашистських загарбників	5
Гуменюк С. К. (<i>Хмельницький</i>) — 50-річчя з часу повстання селян Пашківської волості Проскурівського повіту проти петлюрівської Директорії	9
Гуржій І. О.— Героїчна сторінка історії України (До 180-річчя Турбаївського повстання)	6
Гуржій І. О.— 150-річчя повстання військових поселенців на Харківщині	7
Гутянський С. К., Рудь М. П.— Скарбниця людської думки (До 50-річчя ЦНБ АН УРСР)	9
Дробчак Г. Ю. (<i>Вінниця</i>) — До історії розвитку друкарської справи на Вінничині	1
Дудко І. П. (<i>Городня Чернігівської області</i>), Щедрина Д. С.— Вірний син партії (До 80-річчя від дня народження І. П. Товстухи)	2
Клоков В. І.— Славна сторінка бойової співдружності (До 25-річчя Словацького народного повстання)	8
Кобець Г. П. (<i>Донецьк</i>), Максимов О. М. (<i>Донецьк</i>), Чистяков В. С. (<i>Донецьк</i>) — Донецьку 100 років	9
Коваленко Л. А. (<i>Кам'янець-Подільський</i>) — М. В. Гоголь — історик України (До 160-річчя від дня народження)	4

расовський І. О. (<i>Львів</i>) — Народний месник з Лемківщини (До 350-річчя від дня народження Андрія Савки)	4
удлай О. С. — Паростки комунізму (До 50-річчя першого комуністичного суботника)	4
улаковський В. М. — Участь міського населення Лівобережної України в боротьбі з шведськими інтервентами в 1708—1709 рр.	7
улаковський В. М. — До 375-річчя селянсько-козацького повстання під керівництвом Северина Наливайка	12
емешук М. М. — Воїни-українці — герої ленінградської битви (До 25-річчя ліквідації блокади Ленінграда)	1
исенко О. С. — До 50-річчя Дніпровської військової флотилії	4
акар Ю. І. (<i>Червоноград</i>) — До питання про мотиви збройного повстання 1944 р. у Варшаві (До 25-річчя від дня початку повстання)	10
икитась В. Л. (<i>Ужгород</i>) — Сторінка з українсько-російських зв'язків (До 150-річчя Ленінградського державного університету ім. А. О. Жданова)	2
ишко Д. І. — 600 років від дня народження Яна Гуса	6
ойсеев О. В. — Визволення західних областей Української РСР (липень 1944 р.)	7
оскаленко М. І. — Делегат Празької конференції (До 85-річчя від дня народження Д. М. Шварцмана)	3
овик О. С. (<i>Ровно</i>) — До 25-річчя рейду кінних партизанських загонів у західні області Української РСР	4
атлажан Ю. І. (<i>Івано-Франківськ</i>) — Яскравий вняв пролетарського інтернаціоналізму (До 50-річчя повстання французьких моряків на Чорному морі)	4
оліщук М. С. — До 100-річчя від дня заснування Коростишівської учительської семінарії	10
еребрянников В. В. — З історії зв'язків Червонопрапорного Київського військового округу з арміями країн соціалістичної співдружності (До 50-річчя КВО)	3
идоренко В. П. — До 50-річчя Першого Всеукраїнського з'їзду профспілок	4
идоренко В. П. — До 40-річчя Всесоюзного з'їзду ударних бригад	11
ирцов М. Г. — Авангард американського робітничого класу (До 50-річчя компартії США)	8
півак Б. І. (<i>Ужгород</i>) — 25-річчя Першого з'їзду Народних Комітетів Закарпатської України	11
манець О. Д. — До 90-річчя від дня народження В. П. Волгіна	6
манець О. Д. — До 125-річчя від дня народження Є. Й. Заславського	12
айзієв Ш. А. кар (<i>Самарканд</i>) — Сторінка історії (До 2500-річчя Самарканди)	11
вейбель Д. С. (<i>Донецьк</i>) — До 100-річчя першого Археологічного з'їзду в Росії	6
віркун П. П. — 30-річчя розгрому японських імперіалістів біля р. Халхин-Гол	8
имон О. О. (<i>Харків</i>) — Становлення українського радянського кіно	8
кубовський В. А. — До 50-річчя Декрету про відокремлення церкви від держави та школи від церкви на Україні	1

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Беляєва П. Х. — Публікація ленінських творів у газетах України (грудень 1919 — грудень 1920 рр.)	8
Бланк О. С. (<i>Череповець</i>) — Неонацистська історіографія на службі реваншизму і милітаризму	10
Борелік Я. М. (<i>Москва</i>) — Проблеми історії України на сторінках «Военно-исторического журнала»	1
Тобович М. Ф. (<i>Львів</i>) — Історія угорської соціалістичної революції 1919 р. в документах і матеріалах	3
Тукач Б. І. — Історія Угорщини в працях українських радянських істориків (1945—1967 рр.)	4
Наливайко Д. С. (<i>Ніжин</i>) — Західноєвропейські історико-літературні джерела про визвольну війну українського народу 1648—1654 рр.	8—12
Погребінський М. Б. — Творча спадщина С. В. Косіора	2
Сохань П. С., Чернявський Г. Й. (<i>Харків</i>) — Документи ЦДАЖР УРСР про революційний рух у Болгарії та радянсько-болгарські зв'язки 20-30-х рр.	1
Гамм Є. П. (<i>Харків</i>) — Радянська професійна та спеціальна освіта на Україні в історіографії 20-х — початку 30-х років	5

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- Акопов М. А., Вербило О. М.—Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., том другий 4
- Антонюк С. М.—Павло Калениченко. Поляки у Жовтневій революції і громадянській війні на Україні, 1917—1920 рр. 6
- Апанович О. М.—Збігнев Вуйчик. Між Андрусівським трактатом і турецькою війною. Польсько-російські стосунки 1667—1672 рр. 5
- Балковий П. М., Склярєнко Є. М.—К. И. Позняков. Красный тыл — фронту 9
- Барабой А. З.—Краків — Київ. Нариси з історії польсько-українських відносин 10
- Бевзо О. А., Сарбей В. Г.—Статистика народного господарства і культури Української РСР 8
- Бідзіля В. І.—Геррик Ловмянський. Походження Польщі 6
- Бондар М. М.—Д. А. Авдусин. Археология СССР 8
- Бондарчук В. Й.—Французька комуністична партія в русі Опору 11
- Буцько М. О., Гончаренко С. В.—Соціалістична революція і національні відносини 11
- Вільбаум М. Ю.—А. А. Фурсенко. Династія Рокфеллеров 2
- Вірник Д. Ф., Сікора В. Д.—Соціалістична дійсність і націоналістичні вигадки 7
- Вігучин С. Й.—С. В. Косіор. Вибрані статті й промови 11
- Гайдай І. С. (*Луцьк*), Михайлюк О. Г. (*Луцьк*), Оксенюк Р. Н. (*Луцьк*) — П. К. Сміян. Революційний та національно-визвольний рух на Закарпатті кінця XIX — початку XX ст. 4
- Ганевич І. В. (*Одеса*), Романовський О. І. (*Одеса*) — П. Бачинський, О. Бородін. Боротьба КП України проти троцькізму, за єдність рядів партії (1918—1927 рр.) 3
- Ганевич І. В. (*Одеса*), Ангелов Г. В. (*Одеса*) — П. С. Сохань. Соціалістический интернационализм в действии. Украинская ССР в советско-болгарском экономическом, научно-техническом и культурном сотрудничестве 1945—1965 гг. 10
- Голяк В. О.—В. І. Войтко. Марксистська соціологія як наука 7
- Гранчак І. М. (*Ужгород*) — Нариси Закарпатської обласної партійної організації, т. I, (1918—1945 рр.) 5
- Данилюк М. З., Панчук М. І.—М. О. Буцько, М. І. Лавринович. Відродження колгоспного села 12
- Дашкевич Я. Р. (*Львів*) — Історіографічні дослідження в Українській РСР 5
- Денисовець П. М. (*Полтава*), Лобурець В. Є. (*Полтава*) — С. О. Данішев. Великий Жовтень на Полтавщині (1917 р. — березень 1918 р.) 10
- Доронченков А. І., Йорданов Георги (*Болгарія*) — Велика Жовтнева соціалістична революція. Перемога, всесвітньоісторичне значення і вплив її на Болгарію. 1917—1923. Революційний і профспілковий рух в Болгарії. 1878—1944 8
- Єлисаветський С. Я.—В. Клоков, А. Кудрицький, І. Бречак. Далеко від Батьківщини 6
- Івасюта М. К. (*Львів*), Масловський В. І. (*Львів*) — В. П. Столяренко. Ленінським шляхом. Діяльність Комуністичної партії по організаційно-господарському зміцненню колгоспів західних областей Української РСР. 1951—1958 рр. 3
- Ісаєвич Я. Д. (*Львів*) — О. Ставровський. Словацько-польсько-українське прикордоння до 18 століття 8
- Калениченко П. М.—В. Замлинський. Шлях чорної зради 12
- Качкан В. А. (*Івано-Франківськ*) — В. М. Мельник. Історична правдивість фольклору 1
- Кілунов А. Ф.—Критика новейшей буржуазной историографии 2
- Ковальов І. Я.—Г. Г. Письменный. Народ, партія, армія 10
- Комаренко Н. В., Молодчиков О. В.—Видання Академії наук УРСР (1919—1967 рр.) 12
- Компан О. С.—Я. П. Кісь. Промисловість Львова у період феодалізму (XIII—XIX ст.) 5
- Кравець М. М. (*Львів*), Шульга І. Г. (*Ужгород*), Мешко І. М. (*Ужгород*) — С. Злупко. Економічна думка на Україні 7
- Кулінич І. М.—Давид Б. Коен. Пограбування і зруйнування болгарської економіки німецькими імперіалістами в роки другої світової війни 4
- Кулінич І. М., Лукач Б. І.—Л. Н. Нежинский. Очерк истории Народной Венгрии. 1948—1962 12
- Кундюба І. Д.—А. А. Сорокин. Аграрный вопрос в Западной Белоруссии (1920—1939 гг.) 2

исенко М. М. — Видатні радянські історики	9
исенко М. М. — Б. Е. Сыроечковский. Из истории движения декабристов	12
исоченко В. Д. — В. Н. Гулевич. Мировлюбні сили ФРН у боротьбі проти мілітаризму та реваншизму (1955—1966 рр.)	7
атвійчук М. М., Остафійчук В. Ф. — Нариси історії Запорізької обласної партійної організації	4
ихайлиня П. В. (Чернівці) — Б. Тимошук. Дорогами предків	4
ірошников І. Я. (Харків) — В боях за Харьковщину. Воспоминання участников Великой Отечественной войны	8
архомчук С. М., Мартянов К. Ф. — История Молдавской ССР, том II (От Великой Октябрьской социалистической революции до наших дней)	1
архомчук С. М., Скляренко Є. М., Стоян П. К. — Історія держави і права Української РСР	11
ерковський А. Л. — Едуард Вінтер. Ранне Просвітительство. Борьба против конфессионализма в Центральной та Східній Європі та німецько-слов'янські контакти	2
ушкарьов Л. М. (Москва) — И. М. Бадалыч и В. Д. Кузьмина. Памятники русской школьной драмы XVIII века (по Загребским спискам)	6
айтер А. К. (Одеса), Южний-Горенюк І. Є. (Москва) — О. І. Дейнега. Иван Клименко	3
емезовський Й. Д. — Ю. О. Курносов. Роль інтелігенції України в комуністичному вихованні трудящих	5
алабай В. Ф., Харченко В. П. — Наукові праці з історії КПРС. Міжвідомчий науковий збірник. Вип. 29. Комсомол — активний помічник КПРС у державному, господарському і культурному будівництві	6
арбей В. Г. — Советская историография классовой борьбы и революционного движения в России. Ч. I, ч. II	1
имоненко Р. Г. — С. Цвілюк. Народжена в підпіллі. Більшовицька преса півдня України в період іноземної інтервенції та громадянської війни (1918 — лютий 1920)	9
толяренко В. П., Беренштейн Л. Ю. — Нариси історії Волинської обласної партійної організації	2
упрун Д. М. — Борис Співак. Комуніст Іван Мондок	11
араненко В. М. — М. О. Буцько, О. С. Масний. В ім'я перемоги	1
ерпенко М. В., Буз Л. В., Горбачов О. Я., Турченко В. П. — Історія Ленінської комуністичної спілки молоді України	5
ирко В. А., Хижняк В. П. — Т. Д. Бондар. КП України в період іноземної інтервенції та громадянської війни	12
евченко Л. А. — Райдушними мостами	11
евченко Ф. П. — Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., в трьох томах, т. II	4
евченко Ф. П. — Е. М. Подградская. Торговые связи Молдавии со Львовом в XVI—XVII веках	9
евченко Ф. П. — Исторические связи народов СССР и Румынии в XV — начале XVIII в.	10
Іморгун П. М. — М. Н. Лещенко. Класова боротьба в українському селі на початку XX століття	3
Іморгун П. М. — Н. Н. Маслов. Ленин как историк партии	10
Іульга І. Г. (Ужгород), Пальок В. В. (Ужгород), Алекберлі М. А. (Махачкала), Пронштейн А. П. (Ростов-на-Дону) — О. М. Апанович. Збройні сили України першої половини XVIII ст.	9
Іра Р. О. — Г. М. Шовкопляс, І. Г. Шовкопляс. Мандрівка в глибину віків	10

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

антонюк С. М. — Ювілей І. Д. Кундюби	9
алагурі Е. А. (Ужгород) — Археологічні новинки Закарпатської області	3
ерезанець В. Д. (Харків) — Захист докторської дисертації Й. Ш. Черномазом	7
ідзіла В. І. — XIII наукова конференція Інституту археології АН УРСР	4
зулкіна В. П. — Вихід у світ I тома Повного зібрання Творів В. І. Леніна українською мовою	11
засилько В. О. — Висока нагорода Батьківщини	7
З. З. — На честь 50-річчя створення Комуністичної партії Польщі та 20-річчя ПОРП	2
З. К. — Відзначення ювілею професора І. М. Мельникової	1
З. Л. (Полтава), Міщенко С. О. (Ужгород) — Історики вузів України до ленінського ювілею	12
З. П. — Творчий звіт учених Інституту історії АН УРСР на Дніпропетровщині	4

В. У.—Наукова сесія, присвячена 25-річчю Словацького національного повстання	11
Гибало К. М. (<i>Дніпродзержинськ</i>) — Постійно діючий семінар учителів-істориків	7
Глушенко С. М. — Державне видавництво політичної літератури України до славного ювілею вождя	5
Голубова Г. Г., Л. М. — Захист докторських дисертацій С. А. Вольським і А. В. Санцевичем	2
Гриценко Т. Т. — Славний ювілей	1
Гусакова Т. Д. (<i>Каховка Херсонської області</i>) — Про роботу Каховського історичного музею	1
І. К., О. Х. (<i>Ужгород</i>) — Республіканська наукова сесія, присвячена 50-річчю проголошення Угорської Радянської Республіки (1919 р.)	6
Комарова І. Л. — Наукова сесія, присвячена 50-річчю створення Комуністичного Інтернаціоналу	6
Комарова І. Л., Михайлюк В. С. (<i>Одеса</i>) — Науково-теоретична конференція, присвячена 50-річчю ЛКСМУ	10
Корелін А. П. (<i>Москва</i>), Кірюнов Ю. І. (<i>Москва</i>) — Обговорення питань багатокладності соціально-економічної структури Росії	11
Кравець М. М. (<i>Львів</i>), Г. П. — Захист докторських дисертацій Я. П. Кісем та Є. М. Скляренком	11
Кріль О. П. (<i>Львів</i>) — До 30-річчя возз'єднання західноукраїнських земель	12
Кубишев А. І. — Робота Комарівського загону Канівської давньоруської експедиції	8
Ліщенко М. О. (<i>Чернівці</i>) — Ювілейна наукова сесія в Хотині	4
Л. К. (<i>Кам'янець-Подільський</i>) — Третя історико-краєзнавча конференція Хмельницької області	8
Лугівська Н. І. — Зустріч науковців з студентами-активістами в Інституті історії АН УРСР	5
Лугова О. І. — Друга наукова українсько-грузинська сесія	8
Максимов П. М. — Музей історії військ Червонопрапорного Київського військового округу	4
Марченко Л. Г. (<i>Конотоп</i>) — Відзначення 100-річчя від дня народження С. І. Радченка	4
Матрос С. А. (<i>Кривий Ріг</i>) — Археологічні дослідження на Криворіжжі	11
Мелашенко Г. В. — Загальні збори Відділу економіки, історії, філософії та права АН УРСР	6
Мельник О. Ф. (<i>Радомисль Житомирської області</i>) — Скарбниця літопису народної добрести	8
М. З. — Наукова сесія, присвячена 25-річчю Польської Народної Республіки	10
Михеев В. К. (<i>Харків</i>) — Перша Всеукраїнська археологічна студентська конференція	5
Міщенко К. Ф. — Сесія, присвячена 25-річчю визволення України від німецько-фашистських загарбників	12
П. Т. — Відзначення 60-річчя В. Й. Довженка	9
Романовський І. В. — Наукова сесія, присвячена 25-й річниці соціалістичної революції в Болгарії	11
Романцов В. О. — Всесоюзна наукова конференція з питань соціології	7
Свечарников Д. Б. (<i>Ізмаїл</i>) — Міжвузівська наукова сесія	3
Сегал П. Ю. (<i>Коломия Івано-Франківської області</i>) — Зал бойової, революційної і трудової слави Коломийщини	8
Синенко П. М. (<i>Івано-Франківськ</i>) — Болехівський народний краєзнавчий музей	2
Сидельников С. І. (<i>Харків</i>), Патлажан Ю. І. (<i>Івано-Франківськ</i>) — Історики вузів України — назустріч 100-річчю від дня народження В. І. Леніна	1
Слободян М. О. (<i>Кам'янець-Подільський</i>) — Меморіальний музей Івана Кулика	11
Стрельський В. І., Білан А. М. — Наукова сесія істориків КДУ ім. Т. Г. Шевченка	6
Талденко В. І. (<i>Суми</i>) — Семінар істориків Сумщини	1
Телегін Д. Я., Круц В. О. — Розкопки курганів поблизу Запоріжжя	7
Тесленко М. П. (<i>Львів</i>), Кріль О. П. (<i>Львів</i>) — Відзначення ювілею КПЗУ	5
Тесленко М. П. (<i>Львів</i>) — Присвячена 50-річчю збройного повстання в Дрогобичі	7
Тимошук Б. О. (<i>Чернівці</i>) — Наукова конференція в Чернівцях	2
Тимченко Ж. П. — Всесоюзна наукова сесія з проблеми «В. І. Ленін і розв'язання аграрного питання в СРСР»	9
Толочко П. П. — Наукова сесія радянських і польських істориків	9

рченко Г. К. (<i>Корсунь-Шевченківський</i>) — Музей історії Корсунь-Шевченківської битви	2
абдо Ф. М. — З нагоди 20-річчя НДР	12
апошникова О. Г., Станко В. Н., Шарафутдінова І. М., Нікітін В. І. — Дослідження Інгульської експедиції	5
евелев А. Г., Сас І. Х., Туваєв В. І. — Наукова і методична робота кафедри	2
елест Д. С. (<i>Дніпропетровськ</i>) — 60-річчя професора Д. П. Пойди	1
маглій М. М., Черняков І. Т. (<i>Одеса</i>) — До історії заселення степової частини межиріччя Дунаю та Дністра в давні часи	11
овкопляс І. Г. — Дослідження Добранічівської палеолітичної стоянки на Київщині	11
М. (<i>Івано-Франківськ</i>) — Перша Прикарпатська історико-краєзнавча наукова конференція	12
есяк Тадеуш (<i>Польща</i>) — Наукова сесія з питань польсько-радянських відносин	4
істі з шкіл	1—5, 7, 9

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

ухало Г. В. (<i>Ровно</i>) — Прикрі неточності	5
одолян Ф. П. — А що зараз читають історики?	3

ДОДАТОК

І. Ленін і Україна (<i>бібліографія</i>)	3—6
--	-----

НЕКРОЛОГИ

<u>Галушко Євген Максимович</u>	5
<u>Єфіменко Петро Петрович</u>	8
<u>Михайлов Олександр Олександрович</u>	5
<u>Петров Віктор Платонович</u>	9
<u>Сташевський Дмитро Миколайович</u>	7

РЕЗЮМЕ

А. Т. Юрченко.— Ленинская программа утверждения и укрепления Советской власти на Украине. Полстолетия назад В. И. Ленин написал проект резолюции ЦК РКП(б) «О Советской власти на Украине», «Письмо к рабочим и крестьянам Украины по поводу побед над Деникиным». Автор статьи рассказывает о содержании и значении этих исторических документов, о воплощении в жизнь ленинских указаний трудящимся УССР.

И. И. Коломийченко.— Ленинский план социалистической индустриализации и сотрудничество советских народов в ходе его осуществления. Великая Октябрьская социалистическая революция и установление диктатуры пролетариата явились решающими предпосылками социалистической индустриализации нашей страны. В статье рассказывается об осуществлении ленинского плана социалистической индустриализации в СССР, значении для этого тесного сотрудничества братских народов Страны Советов.

В. Г. Сарбей.— Труд В. И. Ленина «Развитие капитализма в России» — теоретическая основа исследований по истории Украины периода капитализма. На конкретных примерах автор доказывает необходимость творческого использования ленинских трудов в исторических исследованиях, утверждает, что советская историография истории периода домонополистического капитализма основывается на творческом наследии В. И. Ленина, в первую очередь — в произведении «Развитие капитализма в России».

Ж. И. Исаенко.— Международное Совещание коммунистических и рабочих партий и историческая наука. Международное Совещание коммунистических и рабочих партий, состоявшееся в Москве в июне 1969 г., явилось выдающимся историческим событием современности. Освещая его значение, автор пишет о задачах, встающих в связи с этим перед историками.

В. Д. Королук.— Основные этапы развития раннефеодальной государственности у восточных и западных славян. Рассматривая источниковедческую основу и методику определения периода перехода восточных и западных славян на путь феодального развития, автор показывает неразрывную связь процессов возникновения их государственности и формирования народностей, единство закономерностей их развития в эпоху раннего феодализма.

SUMMARIES

O. T. Yurchenko.— The Lenin Program of the Consolidation and Strengthening of the Soviet Power in the Ukraine. Half a century ago V. I. Lenin wrote a project of the resolution of the CC of the RCP(B) "On Soviet Power in the Ukraine" and "Letter to the Workers and Peasants of the Ukraine on the Occasion of the Victory over Denikin". The author tells about the content and value of these historic documents, about the putting into practice of Lenin's instructions by the working people of the Ukrainian SSR.

I. I. Kolomiychenko.— The Lenin Plan of Socialist Industrialization and Cooperation of Soviet Peoples in the Course of Its Realization. The Great October Socialist Revolution and the establishment of the dictatorship of proletariat were the decisive preconditions of socialist industrialization of our country. The article tells about the realization of the Lenin plan of socialist industrialization of the USSR, about the importance of close collaboration of brotherly peoples of the Land of the Soviets in this matter.

V. G. Sarbey.— V. I. Lenin's Work "Development of Capitalism in Russia" — a Theoretical Basis for the Investigations on the History of the Ukraine during Capitalism. On the concrete examples the author proves the necessity of the creative use of Lenin's works in the historical investigations and affirms that the Soviet historiography of the pre-monopolistic capitalism period is based on the creative legacy of V. I. Lenin, and in the first place on the work "Development of Capitalism in Russia".

Zh. I. Isayenko.— International Conference of the Communist and Working Parties and Historical Science. International Conference of the communist and working parties, which took place in Moscow in June, 1969, was a great historic event of present. Elucidating its importance the author writes of tasks facing historians in this connections.

V. D. Korolyuk.— Main Stages of the Development of Early Feudal Statehood in the Eastern and Western Slavs. Considering the source-study base and procedure for determining the period of transition of the Eastern and Western Slavs on the path of feudal development, the author shows indissoluble connection of the processes of appearance of their statehood and formation of nationalities, unity of regularities of their development in the epoch of early feudalism.

- БЕЛЯВЕЦЬ В. Ф.** — Донецькие мстители. Записки партизана. Изд. 3-е, доп., изд-во «Донбас», Донецк, 1969, 253 с. с илл. Донецк. Историко-экономический очерк, изд-во «Донбас», Донецк, 1969, 288 с с илл.
- ЖУЧЕНКО В. С.** — Соціально-економічна програма революційного народництва на Україні, вид-во Київського ун-ту, К., 1969, 183 с.
- ЗИБІНА Г. Г.** — Шлях Іраку до незалежності, вид-во «Наукова думка», К., 1969, 152 с.
- ІВАНЕНКО В.** — На задвірках історії. [Про антинародну, антирадянську діяльність закордонних організацій українських буржуазних націоналістів]. Політвидав України, К., 1969, 81 с.
- КОЛОМІЙЧЕНКО І. І., ШМОРГУН П. М.** — В. І. Ленін і Україна, Т-во «Знання» Української РСР, К., 1969, 96 с.
- КУЛІНИЧ І. М.** — Українсько-німецькі історичні зв'язки, вид-во «Наукова думка», К., 1969, 276 с.
- ПЕШЕНКО Л. О.** — Україна на міжнародній арені [1945—1949], вид-во «Наукова думка», К., 1969, 288 с.
- МАКЕДОНСКИЙ М.** — Пламя над Крымом. Воспоминания командира Южного соединения партизанских отрядов Крыма. Изд. 3-е, доп. и переработ., изд-во «Крым», Симферополь, 1969, 304 с. с илл.
- МЕЛЬНИКОВ О., НОСКОВ Ю., ПШЕГОДСКИЙ С.** — Про тебе, комсомол Херсонщини. Історичні історії комсомолу Херсонщини 1918—1968, вид-во «Маяк», Одеса, 1969, 100 с.
- НИКОЛЬЧИКОВ Г. Л.** — Інтернаціоналізм і націоналізм — непримиренні світогляди, Т-во «Знання» Української РСР, К., 1969, 48 с.
- Огонь Прометея. Очерки истории завода им. Дзержинского**, изд-во «Промінь», Днепропетровск, 287 с. с илл.
- ОЛІЙНИКОВ М.** — Савур — Могила, вид-во «Донбас», Донецьк, 1969, 98 с. з іл.
- ПАВЕЛКО В. У.** — Здружені у віках. [Українсько-чехословацькі культурні зв'язки, Т-во «Знання» Української РСР, К., 1969, 44 с.
- ПОКОТИЛО В. Ф., СЕРЬОДКІНА Д. Т.** — Юний краєзнавець. Учнівецьке товариство Менської середньої школи ім. В. І. Леніна Чернігівської області, вид-во «Радянська школа», К., 1969, 144 с. з іл.
- РУЩЕНКО П. Т.** — Діяльність Комуністичної партії України по прискоренню науково-технічного прогресу в промисловості [1959—1965 рр.], вид-во Харківського ун-ту, Харків, 1969, 203 с.
- САХАРОВ В.** — В застенках Маутхаузена. Изд. 3-е, изд-во «Крым», Симферополь, 1969, 216 с. с илл.
- Сборник сообщений**, изд-во «Крым», Симферополь, 1969, 144 с. с илл.
- СОХАНЬ П. С.** — Пламенный революционер. Жизнь и революционная деятельность Георгия Димитрова. Изд. второе и дополненное изд-во «Наукова думка», К., 1969, 255 с.
- СУРГУЧЕВ М.** — Корабли возвращаются в строй. изд-во «Крым», Симферополь, 1969, 158 с. с илл.
- Хроника революционных событий в Крыму 1917—1920 гг.**, изд-во «Крым», Симферополь, 1969, 190 с.
- ЧЕРНИШ М. А.** — Обласна партійна організація в боротьбі за індустріалізацію м. Львова [1939—1955], вид-во Львівського ун-ту, Львів, 1969, 184 с.
- ШАШЛО Т. М.** — Військово-патріотичне виховання шкільної молоді, вид-во «Радянська школа», К., 1969, 239 с.